SARMAYA-E-ADAB

FOR

INTERMEDIATE EXAMINATIONS

EDITED BY

M. H. Jalaluddin Ahmad Jafri.
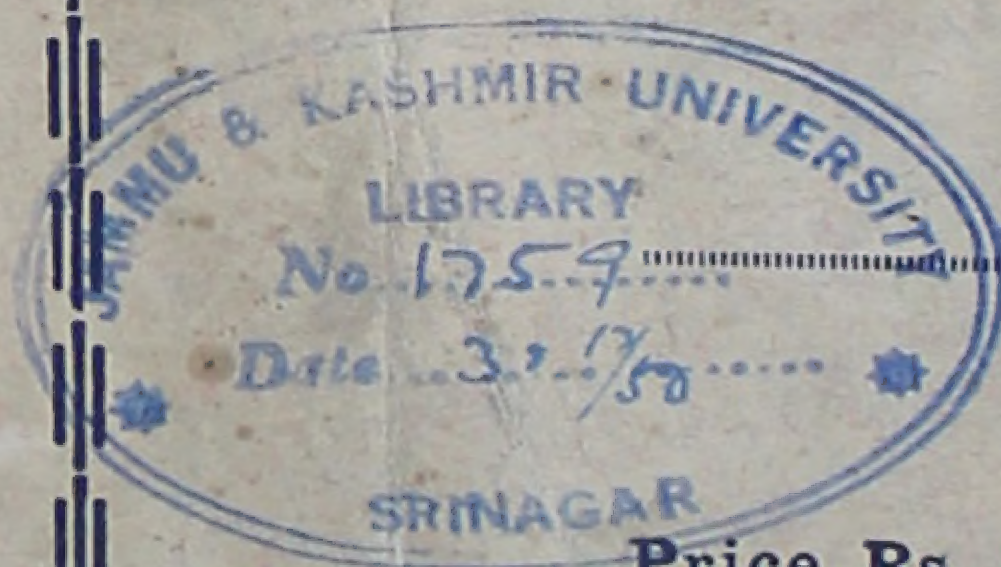
Price Rs. 2/-

سرمایۂ ادب

برائے انٹرمیڈیٹ اگزامینیشن

مرتبۂ

مولوی حافظ سیّد جلال الدین احمد جعفری زینبی

سابق عربی۔ فارسی۔ اُردو لکچرر

گورنمنٹ انٹرمیڈیٹ کالج۔ الہ آباد

باہتمام سیّد عبدالواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی الہ آباد مطبوع گردید

قیمت فی جلد دو روپیہ عمکر

فہرست مضامین سرمایۂ ادب

نثر

اخلاقی مضامین

تاریخ

مضمون	صفحہ

~~قصہ~~

مکتوبات

نظم

قصائد

مثنویات

بسم اللہ الرحمن الرحیم

تذکرۂ ملا حسین واعظ کاشفی

کمال الدین حسین واعظ کاشفی تخلص داشت بمولدش سبزوار ست علوم متداوله را به مدارس فرا گرفته چندے در خراسان زندگانی کرد۔ عہد سلطان حسین میرزا ابوالغازی بہادر بود کہ علغلۂ کمالاتش بلند گشت۔ چوں سلطان ہنر پرور وقدر دان ہنرمندان بود او را جوہر کامل دریافتہ بمنصب والاے خطابت ہرات برگماشت و ملا تا آنکہ روزگارش سپری شد بران منصب مقدس قیام داشت۔ و رسال نہ صد دہ ہجری سی ام ماہ ذی الحجہ رو بعالم باقی بنہاد۔ وکثیرے از مصنفات خودش درمیان عالم وعالمیان تذکار خویش گزاشت + ازاں جملہ انوار سہیلی ست کہ کتاب کلیلہ ودمنہ مترجمۂ نصیر اللہ بن محمد بن حمید را بایماے امیر شیخ احمد سہیلی بہ تنقیح و تلقیح پرداختہ اطناب واطالت الفاظ وعبارات مغلقہ ومحاسن عربیات را کم کردہ بہ سبک وسیاق نو کتابے جدید برنگاشتہ ونامش انوار سہیلی گزاشتہ۔ طرز انوار سہیلی ازبس دلآویز و دلکشا وعبارتش رنگین وبیشتر مقفی۔ الفاظ و عبارات عربیہ را برونق مذاق آن دور بکار بردہ اما بہ کمال بلاغت و ملاحت بتکلفات شاعرانہ نثر را نگاشتہ وباستعارات وتشبیہات ومناسبات آراستہ میتوان گفت کہ طرزش برزخیت مابین گلستان وسہ نثر ظہوری زیرا کہ اول الذکر ہمان تکلفات را آوردہ کہ در روزمرہ بیساختہ بکار آید و آخر الذکر سراپا مملو از تکلفات است۔ آرائش گلستان از ریاحین ملاحت ومتانت وسلاست است وزینت این گلستان از گلہاے تشبیہات وتمثیلات وبلاغت الحق اسلوبش من حیث المجمع مقبول خواص وعام است +

انتخاب از انوار سہیلی

۱- در فضیلتِ عفو

دابشلیم از روی تعظیم با حکیم کاملِ و برہمنِ صاحبدل فرمود کہ استماع افتاد مثل کسے کہ دلش باستمالتِ دشمنِ آزردہ دل آرامش نیافت وچون آثار عداوت و اسباب حقد باقی می دید- اگرچہ در ملاطفت مبالغہ می نمود- از نہج احتراز منحرف نگشت- این زمان نوائر اشتیاق در باطن اشتعال آمدہ تا رشحۂ از منبعِ وصیت نم بجگر سوختہ نخواہد رسید حرارتِ دل تسکین نخواہد یافت- رجایِ واثق دارم کہ بیان فرماید داستانے کہ مشتمل باشد بعفو پادشاہان و اغماض ایشان و تقریر نماید کہ چون پادشاہ از نزدیکانِ خود بعد از تقدیم جفا و عقوبت آثار جرم وجنایت واضح بیند- بار دیگر ایشان را نوازش دہد یا نہ- و اعتماد بران طائفہ و تازہ گرد انیدنِ منصبِ ایشان بحرم نزدیک بود یا نہ-

بیدپائے بہ نطقے دلکشا و عبارتے جانفزا جواب داد کہ اگر ملوک در عفو مرحمت در بندند واز ہر کجا اندک خیانتے ببینند و در باب او بعقوبت امر فرمایند- نزدیکان را اعتقادِ صافی نماند و دیگر بر ایشان اعتماد نکنند- و ازیں حال دو علت حادث شود یکے آنکہ کارہا مہمل و

معطّل ماند۔ دوم آنکه مجرمان از لذّتِ عفو و منّتِ اغماض بے نصیب شوند۔ و یکے از اکابر ملوک گفته است۔ کہ اگر خلق بدانند که کامِ جانِ ما بچاشنی عفو چه لذّت می یابد۔ ہر آئینه جز جرم و جنایت ہدیه بدرگاه ما نیارند

مثنوی

مجرم گر این دقیقه بداند که دمبدم | ما را چه لذّتست بعفوِ گناہگار
ہمواره از ارتکاب جرائم کند بعمد | دائم بنزدِ ما گنه آرد باعتذار

جمالِ حالِ سلاطینِ عالم را ہیچ پیرایه از عفو زیباتر نیست و کمالِ قدرِ عظمایِ بنی آدم را ہیچ دلیلے از تجاوز و مرحمت روشن تر نه بد۔ آنکه قوّتِ آدمی را بفرو نشاندن شعلۂ خشم توان دانست و اثرِ مردانگی و مردی بنوشیدنِ شربتِ ناخوشگوارِ غضب معلوم نتوان گرد بیت

مردی گمان مبر که بزور ست و پُردلی | با خشم اگر برآئی دانم که کاملی

و پسندیده ترسیرتے ملوک را آن ست که عقلِ ارجمند را در حوادث حاکم خویش سازند و در ہیچ وقت اخلاقِ خود را از لطف و عنف خالی نگذارند۔ اما لطف بر وجہے باید که سمتِ ضعف نداشته باشد و عنف چناں شاید که از وصمتِ ظلم خالی بُود تا کارِ سلطنت بنشاتین جمالی و جلالی آراسته گردد و مدارِ مملکت بر اشارتِ خوف و بشارتِ رجا دائر بود۔ نه مخلصان از عنایتِ بیکرانه ناامید باشند و نه مفسدان از بیمِ سیاست قدم در عالمِ جرأت نهند۔ **بیت**

داشتے قومِ خویش را جمشید | دائم اندر میانِ بیم و امید

و حکمای اسلام جزاهم الله خیراً گفته اند ایزد تعالی بندگان خویش را از مواعظ
قرآنی و نصایح فرقانی مکارم اخلاق آموخته است و بر عادت ستوده و صفات
پسندیده تحریض نموده و هر کرا سعادت ازلی یار و مددگار بود و کفایت ابدی
امداد و اعانت نماید۔ احکام قرآن را قبلهٔ دل و کعبهٔ جان خواهد ساخت
و پیوسته بجان و دل متوجه حریم حرمت این حرم امن و امان خواهد شد
و از جملهٔ موعظت ها این ست مشتمل بر حقایق این مقوله که ذکر میرود و هی
قوله تعالیٰ والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس والله یحب المحسنین
و یکی از پیران طریقت بزبان حقیقت معنی این آیه را برین وجه فرود آورده
است که خشم فرو خوردن آن ست که در عقوبت مبالغه نرود و عفو
آن که اثر کراهیت از صفحهٔ دل محو گردد و احسان آن که بار دیگر
با دوست گناه کرده عذر آورده مراجعت نماید۔ و محصل آیه همین که بنای
کارها بلطف و رفق نهند۔ و در همه ابواب مدارا و مواسات معتبر شناسد که
در صحاح احادیث آمده که اگر رفق را بصورتی مصور گردانند شعشعهٔ جمالش
بنوعی تابان و درخشان باشد که هیچ دیده تاب مشاهدهٔ آن نیارد۔ و
هرگز کسی را زیباتر ازان شکلی و خوبتر ازان هیاتی بنظر در نیامده باشد
و بزرگی در یک بیت ازین قطعه همین معنی را ذکر فرماید۔

قطعه

چو قدرت داد ایزد بر گنهگار — بعفوش بند کن تا بنده گردد
که مجرم کشتهٔ افعال خویش است — چو بوی عفو یابد زنده گردد

اگر صورت پذیر دیگر عفو — چو مہر و مشتری تابندہ گردد

و ہر گاہ کہ درین مقدمات تاملے بسزا رود۔ ہر آئینہ بعز اعلام خواہد رسید کہ شرف انسان بہ فضیلت عفو و احسان تزاید می پذیرد۔ پس ہمت بہ ملازمت این دو سیرت مقصود باید داشت و پوشیدہ نیست کہ آدمی از سہو و غفلت و جرم و زلت خالی تواند بود + اگر در مقابلۂ جرمے عفو ے بظہور رسد۔ و بازائے ہر گناہے سیاستے وجود گیرد مضرت کلی کہ در مہمات ملکی و مالی سرایت تواند کرد۔ از آن نقصان پدید آید۔

مثنوی

بہ تندی سبک دست بردن بہ تیغ — بدندان برد پشتِ دست دریغ
سرے کز تحمل بماند تہی — حرامش بود تاجِ فرماندہی

و دیگر بادشاہ باید کہ باندازۂ اخلاص و مناصحت و ہنر و کفایت آنکس کہ در موضع تہمتے افتد نیکو شناسد۔ تا اگر از ان جملہ باشد کہ در مصالح ملک بدو استعانتے توان کرد یا در وقایع و براز تدبیر او مددے توقع توان داشت در تازہ گردانیدن اعتماد بر وے سعی فرمایند و تربیت و تمشیت او مسارعت نماید۔ و این عمل را از عیب ریب خالی شناختہ۔ قوتِ دلش را از وجہ استمالت و استعطاف بقرار معہود باز رساند چہ مہماتِ ملک را نہایتے نیست و حاجتِ بادشاہان بکافیانِ ناصح و عاملانِ امین کہ استحقاق محرمیت اسرار و استعداد استقلال در مہمات داشتہ باشد۔ ہم مقرر ست پس شرطِ جہانداری آن باشد کہ گروہے را کہ بکمالِ خرد و صلاح و ہنر

وعفاف آراستہ باشند وبہ سداد وامانت وتقوی ودیانت زینت یافتہ وبحق گزاری ونصیحت وہواخواہی ومودّت ازاقران متمیز گشتہ تربیت فرمایند ومعرفت آن کہ از ہر یک چہ کار آید؟ وہر کدام چہ کار را شاید؟ حاصل کنند وفرداً فرداً را فراخور اہلیت وبراندازۂ رائے وشجاعت وبمقدار عقل وکفایت بکارے نامزد نمایند + اگر با ہنر کسے عیبے نیز یافتہ شود. ازان ہم غافل نباشند کہ مخلوق بے عیب نتواند بود وگفتہ اند ع یار بے عیب مجوئی تا تو نمانی بے یار + ودرین دقیقہ احتیاط تا بدان حد واجب ست کہ اگر کسے مہمّے کہ مباشر آن ست خللے راہ خواہد داد اورا از سر کار دور باید کرد. واگر دیگرے بکفایت مہمّے برہم خواہد زد. ازان نیز احتراز باید نمود واگرچہ این صورت محال ست کہ کفایت سبب نقصان امور گردد + اما این تاکید برائے آن رفتہ است تا دانستہ شود کہ برائے حصول غرض ترک اصحاب ہنر وکفایت میتوان گفت + پس از ارباب جہل وضلالت دوری کردن بصواب نزدیک تر خواہد بود. پس از تفہیم این معنی وشناختن این دقایق بر بادشاہ فرض عین ست کہ بخود تتبع احوال وتفحص اشغال کہ بعمّال وامنا تفویض می فرماید. بجا آرد + چنانچہ تقریر وتطہیر احوال مالی وملکی بردے پوشیدہ نماند ودرینجا دو فائدہ کلی متصور ست + یکے آنکہ معلوم گردد کہ از مباشران عمّال کدام رعیت پرور ست؟ وکدام جفا گستر آنزاکہ رعایت رعایا می کند استمالت دادہ. در آن شغل دست قوی دارد وآنکہ غم زیر دستان نمی خورد. نامش از جریدۂ عمل محو کردہ. در دفتر عزل ثبت نماید + ثانوی

خدا ترس را بر رعیت گمار | که معمار ملکست پرہیزگار
بد اندیش تست آں و خونخوار خلق | که نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست بدست کسانے خطاست | که از دست شاں دستہا بر خداست
نکوکار ہرگز نہ بیند بدی | چو بد پروری خصم جانِ خودی

و دیگر آں ست کہ چوں ایں صورت بر ضمائر ہمگناں تصویر یافت کہ بادشاہ ثمرہ کردار نیکوکاران بخوبتر وجہے مہیا می دارد و خائنان رابقدر گناہ تنبیہے واجب می بیند۔ اہل صلاح امیدوار گشتہ در جانب نیکوکاری کاہل و آساں گیر نمیشوند و مفسدان ترسناک و ہراساں شدہ در طرف افساد و مردم آزاری و دلیری و بے باکی نمی کنند۔

۲- دشمن دانا بہ از دوست نادان

در ولایت کشمیر بادشاہے بزرگ بود باخزانۂ کہ حملِ آں بر کوہ ہائے قوی پیکر گران آمدے و لشکریکہ اندیشہ حساب ایشاں در ضمیر وہم دقیقہ شناس نگزشتے رایات جہانداری و کامگاری بر قبۂ فلک زنگاری افراشتہ بود و آیاتِ عدالت گیتسری و رعیت پروری بر صفحۂ ادوار لیل و نہار نگاشتہ

مثنوی

زمانہ تابعِ حکم روانش | سلاطین خاکبوس آستانش
رسومِ داد و دیں بنیاد کردہ | بداد و دین جہان آباد کردہ

وایں بادشاہ را بوزینۂ بود کہ در مواضع آفات اعتماد بر وے

داشتے و در تربیت او از عواطف خسروانہ دقیقہ نامرعے نگزاشتے - از غایت
اخلاص کہ بوزنہ بدان موصوف بود بحرمیت رائے اختصاص یافت کہ شبہا
کتارہ چون قطرۂ آب در دست گرفتہ بر بالین شاہ پاس می داشت و تا دیدۂ
طلوع صبح صادق غافلان خوابگاہ غرور را از بستر کسالت بر انگیختے سر
رشتہ آن خدمت از دست نمیگزاشت - قضا را دزدے زیرک - از شہرے دور دست
بدین ولایت آمد و شبے داعیہ کرد کہ دست بُردے نماید و شکارے بدست آرد -
لباس عیاری پوشیدہ در محلات میگزشت + دزدے کم دان و بے تجربہ ہمین
اندیشہ بیرون آمدہ بود - بحسب جنسیت بہم پیوستند +

دزدے غریب بر سبیل مشورت پرسید کہ ما را بکدام محلت باید رفت
و نقب در خانۂ کہ باید زد و دزد ناداں جواب داد کہ در مطبخ رئیس شہر درازگوشے
فربہ و جوان ست و نہایت او را دوست دارد کہ بواسطۂ محافظت زنجیر محکم
بر دست و پائے وے نہادہ و دو غلام موکل وے کردہ - صلاح در آن ست کہ
اول برویم و آن درازگوش را بدزدیم و در سر چہار سوئے شہر دکان شیشہ گرے ست
او را بشگافیم و شیشہ ہائے صافی و قیمتی بیرون آوردہ و بآن خربار کردہ
با حصول غرض باز گردیم + دزدے دانا از سخن او عجب ماند و می خواست کہ
این ہم را نیک تفتیش کند کہ ناگاہ عسسے از مقابل و پدید آمد - دزدے
عاقل چون را بحیلۂ در پناہ دیوار افگند و ابلہ گرفتار آمد - عسس پرسید
کجا می رفتی ؟ + جواب داد کہ من دزدم + عزیمت داشتہ ام کہ دراز
گوش رئیس را بدزدیدہ - دکان شیشہ گران بشگافم و شیشہ بار کردہ بخانہ برم -

عسس بخندید و گفت - احسن - دزد چنین باید - برائے خربکه چندین پاسبان
دارد جان به منجنیقِ بلا نهد - و جهتِ شیشه که ده از آن بدانگے فروشند
خود را در خطر اندازد ع بزر خریدهٔ جان را از آن قدرش نمیدانی -
از ارتکاب چنین مخاطره‌ها اگر از جهتِ خزینهٔ رائے میکردی - آن زمان
عقل ترا معذور نداشت ع گر کسے بار کشد بار نگارے بارے -
این بگفت و دستها بربسته جانب زندانش کشید + دزد زیرک از
عقلِ دزد ابله انتباہے گرفت و از قولِ عسس تجربهٔ حاصل کرده باخود
گفت این دزد مرا دوستے بود نادان و عسس دشمن دانا - و آن
دوست بنادانی مرا در ورطهٔ هلاک درانداخت و اگر این دشمن دانا
نبودے کار از دست رفته - سرانجام جهم به قتل می کشید - حالانکه چنانکه
عسس گفت روبخزانهٔ رائے آوردن انسب ست + شاید که غرض اصلی
و مقصود کلی از انجا حاصل آید - پس آهسته آهسته زیر قصر رائے آمده نقب زدن
آغاز کرد و همان شب بحرص زر سنگ لاخ به فولاد می برید **بیت**

چنان میداد ز آهن سنگ را تاب - که هم آتش برون می جست و هم آب

هنوز عیار شب روزی آفتاب نقب بزیر بارهٔ افق نرسانیده بود
که نقب دزد با تمام رسید و از موضع که خوابگاه رائے بود - سر بیرون
کرد + رائے را دید بر تخت زرین در خواب شده و اصناف تجملات در
حوالی مجلس شاهی نهاده و الواح جواهر بر حواشی بساطِ شهنشاهی ریخته و شمع
کافوری چون روئے توانگرانِ صاحب جاه برافروخته - و پروانهٔ مسکین چون دل

در ویشانِ فاقہ کش بہ شعلۂ نامرادی سوختہ **فرد**

پروانہ و من گرچہ در سوختنیم آما
من جانِ جگر میسوزم و او بال و پری میسوزد

دزد و دزنگریست بوزنہ دید کتارۂ در دست گرفتہ بربالین شاہ ایستادہ
و نظر بر جیب دراست کشادہ + دزد از دیدن آن متحیر شد۔ گفت
سبکبارے کہ شمع اعلیٰ درجہ رفعتش سواری چراغ پایہ باشد پاسے بر بساط
انبساط شہریاری چگونہ نہادہ است؟ و تیغ تیز کہ قرار ملک و ملت
وابستہ اوست۔ بدست این بے قرار کجا افتادہ دزد بدریاے این تفکر
مستغرق شدہ و در گرداب تحیر سراسیمہ ماندہ نظارہ می کرد + ناگاہ مورچہ
چند از سقف ایوان بر سینہ رائے کہ آئینہ جہاں آرائے بود۔ افتادند
و رفتن آغاز کردہ خدشہ بدل راے رسانیدند۔ راے در عین خواب از دغدغہ
مورچہ دست در سینہ زد و بوزنہ بدان جانب دوید۔ مورچہا دید کہ برد
وسینۂ راے می دویدند + آتش غضب بر دل بوزنہ افتاد + و گفت
باوجودیکہ من پاسبانی کہ ستارۂ دیدہ ام چون انجم ستارہ ہیچ
شب روے خواب ندیدہ۔ مورچۂ شبہ رنگ را این گستاخی کہ پاے بر سینۂ
مخدوم من تواند نہاد۔ از کجا پیدا شد؟ پس حمیت جاہلیتش باعث
آمد و از قہر مورچہ کتارہ بر آورد۔ تا بر سینہ راے زند۔ و مورچگان را
بقتل رساند + دزد فریاد بر کشید۔ کہ اے ناجوان مرد! بے باک نگہدار
کہ جہانے را از یاد در خواہی آورد۔ و در جست۔ و دست بوزنہ

باکتارہ محکم بگرفت + رائے بہ نعرۂ دزد از خواب برآمد۔ و آن صورت مشاہدہ کردہ دزد را پرسید۔ کہ تو کیستی ؟ + وزد جواب داد کہ دشمن دانائے تو ام و برغنیت مالِ تو حصولِ آمالِ خود بدینجا آمدہ بودم۔ و اگر لحظۂ حفاظت تو اہمال نمودے این جاندار شفیق و دوست مہربانِ تو ہمہ شبستان را از خون تو مالا مال ساختہ بود۔ رائے کیفیت حال معلوم فرمودہ سجدہ شکر بجا آورد و گفت - آرے ! - چون عنایتِ لایزالی ممد باشد۔ دزد پاسبان و دشمن مہربان گردد۔ پس دزد را بنواخت و از جملہ مقربان گردانید و بوزنہ را ور زنجیر کشیدہ۔ بجانب اصطبل فرستاد و دزد دیگر کمر شب روے بستہ۔ بتائید دفینہ دیوار خزینہ می شگافت۔ بواسطہ آنکہ قبائے دانش در بر داشت۔ تاج دولت بر فرقش نہادند و بوزنہ کہ خود را جاندار و محرم اسرار می دانست وچون خار نادانی در دامنش آویختہ بود۔ لباسِ حرمت از تنش برکشیدند۔ مثنوی

خصم دانا کہ آفت جان ست بہتر از دوستے کہ نادان ست
کانچہ نادان کند ہمہ ضرر است اگرش نفع ہست مختصر ست

۳۔ در مضرت افزون طلبی

آوردہ اند۔ در زمینِ قنوج مردے بودہ مصلح و پرہیزگار و متعفف و دیندار کہ آنچہ از خزائنِ وللہ خزائن السموٰت والارض نصیب وے شدے بر محتاجان نثار نمودے۔ و قوتِ چاشت و شام خود را بقوت

فتوت بر درویشان مستحق ایثار فرمودے + روزے مسافرے بزاویۂ او مہمان افتاد و زاہد چنانچہ رسم میزبانان کریم باشد کہ خوان ایشان بے سر کہ ابرو در نظر آید۔ بروے تازہ و ابروے کشادہ پیش آمدہ اہتزاز و نشاطے ہر چہ تمامتر در نزد دل او ظاہر ساخت + بعد از تقدیم سلام و ترتیب طعام بساط کلام بگستردند + زاہد پرسید کہ از کجا می آئی ؟ و مقصد کدام دیارست مہمان جواب داد کہ قصۂ من قصۂ ایست دور و دراز و حکایتے ست مرکب از دقایق حقیقت و دقایق مجاز۔ و اگر خاطر مبارک را در استماع آن میلے باشد۔ بر سبیل ایجاز شمۂ باز توان نمود + زاہد گفت۔ ہر کہ گوش ہوش کشادہ دارد۔ و از ہر قصہ حصہ توان گرفت۔ و از قنطرۂ مجاز بہ منہج حقیقت عبور توان نمود۔

فرد

ز ہر بازیچہ رمزے می توان خواند
ز ہر افسانہ فیضے میتوان یافت

تو بے دہشت سرگذشت خود باز گو۔ و انچہ از منفعت و مضرت این سفر دریافتۂ بتمامی باز نمائے + مہمان گفت۔ ای زاہد زمانہ ! و عابد یگانہ ! بدانکہ اصل من از دیار فرنگ ست و من آنجا بہ خبازی مشغول بودم۔ پیوستہ تنور سینہ بتاب آتش حرص بتافتمے۔ و بہزار محنت از مائدہ روزگار یکتا نان یافتمے۔

فرد

گردہ ام خون می شود تا گردۂ
از تنور زرق بیرون می کشم

و من با دہقانے دوستی داشتم۔ و علی اللہ و ام میان ما طریق مصاحبت مسلوک در رسم مخالطت مرعی بودی۔ و دہقان از راہ یاری و مددگاری

غلّه که مرا بکار رفتے. بدکان فرستادے. و بهائے آن را بمرور زمان ستاندے و در ادائے آن مهلتے و فرصتے بود. بر من آسان گزشتے + روزے مرا بیکے از باغهائے خود به مهمانی برد و شرائط میزبانی چنانچه قاعدۂ ارباب همت باشد. رعایت نمود. بعد از آنکه از تناول اطعمه بپرداختیم. بمفاوضت مشغول شدیم + پرسید که منفعت کسب تو چه مقدار است؟ و مایۂ سود تو بر چه منوال؟ شمۂ از حالِ خود باز نمودم و گفتم. مایۂ دکانِ من بیست خروار گندم ست و سودے که بر آن متفرّع باشد. همان قدر که بخورشِ اهل و عیال وفا کند. و آن ده دوازده تواند بود. بیت

ازین پُر نفع تر کارے ندارم برین دستور روزے می گزارم

دهقان گفت. سبحان الله! نفع کار تو دران مرتبه نبوده که بنائے بران توان نهاد و من خیال می بستم که کسب ترا سود بسیار و حاصل بے شمار ست ع. خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم +

من گفتم. اے خواجه! کارِ تو چگونه است؟ و سود و مایۂ آن چیست؟ جواب داد که کار مرا مایه اندک و سود فراوان است بجز دے تخمے که زراعت می کنم محصول کلّی بدست می آید و ما درین فروخت بسودِ ده چند قناعت نداریم + من متحیّر شدم. و گفتم این چگونه تواند بود؟ دهقان گفت عجب مدار که سود زیادت ازین نیز امکانست. یک دانۂ خشخاش که خردترین حبوبات است. چون در زمین نیکو افتد. سبز شود. قریب به بیست تیر می کشد. و زیاده نیز ممکن ست و بر سرِ هر تیرے قبّۂ خشخاش باشد که شمار آنرا کس نداند

و ازین جا قیاس توان کرد که سود کار ما از حیّز حساب بیرون است۔ و نفع
زراعت از آنچه در شمار آید افزون او را مزارعان مزرع حکمت گفته اند۔
زرع سه حرف ست۔ دو حرف اول وے زر است و حرف اخیر آنرا که عین باشد۔ آن
نیز نام زر است پس این پیشه زر بر زر باشد۔ **فرد**

دو حرف از زرع زر ست و یکی که می ماند — همان زر ست پس اینجا زر ست بر سر زر

واز اعتقاد اکسیریان کارخانهٔ دہقنت چنان فہم شده که کبریت احمر
اشارت بعمل زراعت است چنانکه گفته شده۔ **فرد**

جستن گوگرد احمر عمر ضائع کردن است — روئے بر خاک سیاه آور که یکسر کیمیاست

چون این سخنان از دہقان استماع نمودم۔ سودائے دہقنت در سر
افتاده۔ در دکان در بستم و بر تہیّۂ اسباب زراعت مشغول شدم و در محلۂ
من درویشے بود۔ بکمال نفس موصوف و بہ نیکوئی اخلاق معروف۔ **بیت**

بگذشته از تکلف و بنشسته گوشه — ز اسباب این جہان شده قانع بتوشه

چون دانست۔ حرفت خود ترک می کنم۔ و بکارے دیگر اشتغال می نمایم۔
مرا بطلبید و زبان ملامت کشوده گفت۔ ای اوستاد! بدانچه حوالۂ تو شده
راضی باش و طلب افزونی مکن که صفت حرص شوم است و عاقبت حریصان
مذموم و هر که قناعت بدست دارد پادشاه وقت خود ست و هر که بذلّتِ
حرص گرفتار شد در پایۂ دیو دو۔ **بیت**

قرص جوین همی شکن و همی شکیب — تا نخوری گندم آدم فریب

گفتم۔ اے شیخ! مرا ازین کار که مباشر آنم چندان فائده نمی رسد و دانستم

کہ منافع دہقنت بسیارست خیال می بندم کہ شاید ازان شغل منتفع گردم و معاش من بسہولت گزرد + پیر زاہد فرمود کہ مدتے متمادی اسباب معیشت تو بہمین حرف مہیا بودہ و مشرب زندگانی بسبب این پیشہ از خس و خاشاک تردد مصفا۔ و این عمل کہ حالا در صدد و مباشرت آنی۔ کارے پر مشغلہ است شاید کہ بلوازم آن قیام نتوانی نمود۔ و از عہدۂ مراسم آن کما ینبغی بیرون نتوانی آمد و نہ ہرچہ از نہانخانۂ آرزو سر برزند بر وفق مراد محصل تواند شد

فرد

دانند زسیقان کہ رہ دور دراز است ۔۔۔ از کوچۂ مقصود بہ بازار تمنا

فضولی مکن و از کار خود دست باز مدار من بر گفتن عابد گوش ننہادم یل دغدغۂ حرص من زیادت شد آن سخن را کہ از محض ہواداری بود۔ در گوش ہوش راہ ندادہ۔ بر ہمان خیال بایستادم۔ و ترک ناتوائی گرفتہ بہ محقر سرمایہ کہ بود۔ اسباب زراعت بہ ساختم۔ و مبلغے تخم کاشتہ دیدہ انتظار بر راہ حصول محصول نہادم و درین حال معیشت بر من و عیال تنگ آمد۔ جہت آنکہ از دکان خبازی روز بروز آنچہ خرج شدے۔ پدید آمدے۔ حالا یک سال منتظر می بایست۔ بود تا فائدہ برسد با خود گفتم۔ بہم کردی کہ سخن پیران و بزرگان نشنیدی و اکنون با خراجات یومیہ درماندہ و از ہیچ ثمر وصول نمی یابد صلاح دران ست کہ مبلغے برسم قرض بستانی و باز دکان ناتوانی گشودہ یا سر کار خود روے۔ بیت

آنکس کہ بکار خویش سرگشتہ شود ۔۔۔ بہ زان نبود کہ با سر رشتہ شود

پس بیکے از خواجگان شہر رجوع نمودم و مبلغے وام گرفتہ بارے دیگر دکان بکشودم و یکے از خدمتگاران را بر سر آن شغل گذاشتہ خود تردد وے می نمودم گاہ بہ جہت نسق زراعت بہ صحرا رفتمے وگاہ برائے رونق دکان بیازار آمدے چون برین منوال دو سہ ماہے بگذشت ۔ آن خدمتگار خیانت ہا ورزید در دکان از مایہ و سود چیزے نماندہ و محصولات را انواع آفات رسیدہ بعشر آنچہ خرچ شدہ بود بدست نیامد ۔ رجوع بدان ہمسایہ نمودم و حال خود بتفصیل باز گفتم و کیفیت دو کار پیش گرفتن و ہر دو زیان دیدن باز نمودم ۔ پیر عابد بخندید و گفت بہ چیزے از مایہ و سود بدکان نانوائی صرف کردے و بعضے در دہقانی تلف ساختے و این زمان کہ درمے نگری ۔ نہ در تنور معیشت نانے پختہ داری و نہ در مزرعہ زندگانی خرمنے اندوختہ ۔ بیت

روزے بہ چنان گذشت و روزی چنین اکنون کہ نگہ کنی نہ آن ست نہ این

چون این حکایت شنیدم ۔ دانستم کہ پیر عابد آنچہ می گوید ۔ واقعی ست ۔ و مرا ازان عمل جز حسرت و ندامت حاصلے نیست و ہر چہ دارم بقرض وفا نمی کند مصلحت دران دیدم کہ بحکم الفرار مما لا یطاق من سنن المرسلین ست ازان شہر بگریختم و منزل بمنزل ترسان و ہراسان می رفتم تا مسافتے دور و دراز قطع کردہ شد و بعد از مدتے خبر شنیدم کہ عیالان من مردند و جہات مرا قرض خواہان بحساب وام خود تصرف کردند من از مراجعت با وطن نا امید گشتہ مراحل و منازل می پیمایم و درد دل خود را بملاقات ہر صاحبدلے دوائے میکنم و جراحت تعب سفر را بلقائے اہل اللہ مرہم

راحتے می نہم تا این ساعت کہ آئینہ دلم بہ صیقل مجاورت این جناب از زنگار ہموم مصفّا شد و شربت عیشم بہ شیرینی کلام شکر بار این حضرت مہنا گشت۔ **بیت**

المنّۃ للّٰہ اگر رنج کشیدیم ۔ دیدیم ترا و ز تو بہ مقصود رسیدیم

این بود شمۂ از سرگزشت من کہ بعرض رسانیدہ شد + زاہد فرمود کہ از سخنان تو رائحۂ صدق شنیدم و دل من براستی گفتار تو گواہی داد۔ و اگر روزے چند زحمت مہاجرت و مشقّت مسافرت تحمل کردی + اما تجربہ ہائے نیکو بدست آمدہ بر اطوار و آداب اہم و توقفے تمام حاصل شد و من بعد بہ جمعیّت خاطر و فراغت دل خواہی گزرانید۔ ع شام غم آخر شد و صبح طرب خواہد دمید + مہمان بدیدار میزبان خوش بر آمد و میزبان نیز صحبت مہمان را غنیمت شمردہ آغاز مباسطت کرد۔

بہ خرج آدمی باید کہ فراخور دخل باشد

دہقانے جہت ذخیرہ مقدارے غلّہ بانبارے نہادہ بود و ابواب تصرّف دران مسدود گردانیدہ۔ تا روزیکہ احتیاج بغایت و ضرورت بنہایت رسید ازان فائدہ توان برگرفت + قضا را موشے کہ از غایت شرہ خواستے کہ دانہ از خرمن ماہ در ربود و خوشہ پروین از مزرعۂ آسمان بہ چنگال حرص در رباید۔ در حوالی آن منزل خانہ و در جوار آن انبار آشیانہ داشت پیوستہ در زیر زمین از ہر طرف نقبے زدے۔ و بدندان خار انشگاف ہر جانبے

حفرے بریدے۔ ناگاہ سرِ حفرہ از میانۂ غلّہ بیرون آمد و از سقفِ خانہ اش دانہہائے گندم چون شہابِ ثاقب از آسمان ریزان گشت + موش دید کہ وعدۂ وفی السماء رزقکم بوفا انجامید۔ و نکتۂ التمسوا الرزق فی خبایا الارض روشن شدہ۔ بطور آن نعمت مواجب شکر بتقدیم رسانید و بحصول آن جواہر قیمتی ثروتے تمام حاصل کردہ نخوتِ قارونی و رعونت فرعونی آغاز نہاد۔ باندک فرصتے موشان محلہ از مضمونِ آن حال خبردار شدہ در ملازمت او کمر خدمتگاری بستند۔ بیت

این دغل دوستان کہ می بینی مگسانند گرد شیرینی

دوستان نوالہ و حریفان پیالہ بروے جمع آمدند و چنانچہ عادت ایشان باشد۔ طرح تملق افگندہ سخن جز بمرادِ دل و ہوائے طبع او نگفتندے و ندیان جز بمدح و ثنائے و شکر و دعائے او نگشادندے و او نیز دیوانہ وار زبان بلاف و گزاف و دست باتلاف کشادہ بہ تصورِ آنکہ غلّۂ آنخانہ غایتے نخواہد داشت۔ و پیوستہ گندم از ان سوراخ ریزان خواہد بود ہر روز مقدارے کثیر از ان بر صاحبان صرف کردے و ملاحظۂ عاقبت نہ نمودہ از خیال امروز بفکر فردا نہ پرداختے رع ساقیا امروز مے نوشیم فردا کہ دیدہ

دران اوقات کہ موشان دران گوشۂ خلوت بعشرت مشغولی داشتند دستبرد قحط و تنگ سالی خلق را از پائے در آوردہ بود و آتش گرسنگی در سینۂ جگر سوختگانِ بے مایہ افروختہ۔ در ہر جانب جانے بنانے میدادند و کسے التفات نمیکرد در ہر سو متاع خانہ بخوانے می فروختند کسے نمیخرید

مثنوی

هر کرا دیدار نان بودے ہوس   قرص خور بر آسمان دیدے و بس
گشته زان تنگی جهانے تنگدل   گرسنه نالان و سیران سنگدل

موشِ مغرور بساط ناز و نعمت گسترده نه از قحط سال خبر داشت و نه بر تنگی سال مطلع بود + چون روزے چند بر آمد + دہقان را کار بجان و کارد باستخوان رسید - در خانه بکشاد - دید که نقصان تمام بدان غلہ راه یافته - آه سرد از دلِ گرم برکشید و بر فوتِ آن تاسفِ بسیار خورده با خود گفت - جزع کردن در قضیئہ که تدارکِ آن از حیز امکان خارج باشد - طریق خردمندی نیست حالا بقیه غلہ که درینخانه است جمع است و بموضع دیگر نقل فرمودن اصوب می نماید + پس دہقان باخراجِ آن جزویکه مانده بود اشتغال نمود و دران محل موشیکه خود را صاحب آن خانه و مہترِ آن کاشانه می پنداشت درخواب بود و موشان دیگر از غایتِ حرص و آز آوازِ پائے دہقان و صدائے آمد و شد بر زیر سرِ ایشان نمی شنیدند - درمیانه موشے تیز ہوش آن صورت را فہم کرده جہت تحقیق آن بالائے بام بر آمده از راہِ روزنه کیفیتِ واقعه مشاہده نمود - فی الحال بزیر آمد - و مضمونِ قصه با یاران گفته - خود را ازان سوراخ بیرون افگند و ایشان نیز ہر یک بگوشه بیرون زدند و ولی نعمت را تنہا گزاشتند -

مثنوی

همه یارِ تو از بہر تراشند   پئے لقمه ہوادار تو باشند
چو مالت کاہد از مہر تو کاہند   زیانت بہر سود خویش خواہند

ازین مشتے رفیقانِ ریائی   بریدن بہتر ست از آشنائی
روز دیگر کہ موش سر از بالین آسایش برداشت ۔ چندانکہ چپ و راست احتیاط کرد از یاران کسے ندید و ہر چند از پیش و پس بیشتر تفحص نمود اثر کمتر یافت ۔ فغان در گرفت و گفت ۔ **بیت**

یاران کہ بودہ اند ندانم کجا شدند   آیا چہ حال بود کہ از ما جدا شدند

پس بجہت تحقیق احوال ایشان بعد از مدتے متمادی کہ عزلتے اختیار کردہ بود از گوشۂ کاشانہ بیرون آمد ۔ ببالائے منزلیکہ از انجا غلہ فرو می ریخت بر آمد اثرے نیافت ۔ چون بر پریشانی تنگی و گرانی اطلاع یافت باضطراب تمام سوئے خانہ روان شد تا ذخیرہ کہ دارد ۔ در محافظت آن غایت سعی بجائے آورد ۔ چون بخانہ رسید ۔ نیز از غلہ اثرے ندید و از آن سوراخ بانبار خانہ در آمد ۔ آن مقدار خوردنی کہ قوت یکشبہ را شاید موجود نبود ۔ طاقتش طاق گشتہ ۔ بدست اضطراب گریبانِ جان چاک زدن گرفت و چندان سر سودا را بر زمین زد کہ مغزش پریشان شد و بشومی تلف کاری در ورطۂ ہلاکت و خاکساری افتاد ۔

۵ مضرت صحبت ناجنس

آوردہ اند کہ کبک دری در دامن کوہے مبخر امید و غلغلۂ قہقہۂ اش در گنبد سپہر مے پیچید قضا را بازی شکاری در ان ہوا میگزشت چون باظہر اش خرامیدن کبک را مشاہدہ نمود و آواز خندہ اش بسامعہ او در رسید

دلِ باز بہ محبت او مائل گشت و طرح مصاحبت او بر لوح خیال گرفت و با خود اندیشید کہ ہیچکس را درین عالم از مصاحبے مناسب چارہ نیست و از یار موافق و رفیق مہربان گزیر نہ - و در امثال آمدہ است کہ ہر کہ بے یار بود پیوستہ بیمار بود -

بیت

کسے کاندر جہان یارے ندارد ۔ درختِ عشرتش بارے ندارد

و این کبک یارے خوش منظر خندان روئے سبکروح شیرین زبان لطیف حرکات ست و دل در صحبتِ چنین رفیقے تازہ و خرم گردد و سینہ بمحبتِ این نوع مصاحبے منشرح و بیغم بود -

رباعی

یارے باید چگونہ یارے باید ۔ یارے کہ گرہ ز کارِ من بکشاید
ہر گہ کہ جمالِ خویشتن بنماید ۔ ز آئینۂ دل غبارِ غم بزداید

پس آہستہ بجانب کبک مائل شد - کبک را کہ نظر بر وے افتاد - حذر کنان خود را بہ شگاف سنگے رسانیدہ باز از ہوا در آمدہ پیش آن سوراخ نشستہ صورتِ ماجرا باز نمود و گفت اے کبک! پیش ازین از ہنرہائے تو غافل بودم و فضل و کمال تو بر من ظاہر نبود - امروز بواسطہ قہقہۂ تو انبساطے در دلِ من پدید آمد و خرامیدنِ دلفریب تو مرا صید کردہ توقع میدارم کہ من بعد از من ہراسان و ترسان نباشی و بمصاحبت و مواصلت من میل نمائی کہ مقدمۂ محبت نتیجۂ منفعت می دہد و شجرۂ وداد ثمرۂ مراد می آرد **فرد**

نخلے ست محبت کہ از و میوۂ مقصود ۔ ہر چند کسے بیش دہد بیش بر آورد

کبک آواز داد کہ اے قہرمانِ کامگار! دست ازین بیچارۂ محنت زدہ

باز دار و یک کباب دیگرے خوردہ انگار۔ **فرد**

من و دیدار تو ہیہات چہ فکر است ♦ من و وصل تو عفا اللہ چہ خیالی است محال

ہرگاہ کہ آب و آتش با یکد مگر انضمام پذیرند مصاحبت من و تو تصوّر توان کرد و ہر وقتیکہ سایہ و آفتاب باہم مجتمع شوند مرافقت من با تو خیال توان بست

ع زین فکر در گزر کہ بجائے نمی رسد

باز گفت۔ اے عزیز! با خود اندیشہ کن کہ مرا غیر مہربانی چہ پیدا میدارد کہ با چون توئی بہ تلطّف سخن باید گفت۔ نہ چنگال من نقصانے دارد کہ از صید امثال تو باز ماندہ باشم و نہ در منقار من فتورے و قصورے واقع شدہ کہ از شکار طعمۂ خود عاجز آئم ہیچ مبنی نیست کہ داعئہ ہمدمی و مجالست و تمناے ہمنشینی و موانست تو مرا بتحریک سلسلۂ محبت تو میدارد و مرا از صحبت من فوائد بسیار متصور است۔

اوّل آنکہ چون ابناے جنس من بینند کہ ترا در ظلال بال حمایت خود پرورش می دہم۔ دست تعدی از دامن تو کوتاہ ساختہ بدیدۂ حرمت در تو نگرند و تو خوش بفراغت خاطر طواف کوہ و صحرا می نمائی + و دیگر آنکہ ترا با آشیانہ خود رسانم تا بموضع رفیع و مسکن منیع برآمدہ و از بنی نوع خود برفعت درجات ممتاز گردی + و دیگر از طائفہ تو جفتے ملائم و نیکو صورت کہ رغبت تو بمناکحت او صادق باشد۔ بیارم تا با او دست معاشرت در آغوش آوردہ روزگار بمراد دل بگزرانی۔ **بیت**

نہ از زمانہ جفا و نہ از سپہر ملال ♦ امید حاصل و جام مرام مالامال

کبک گفت - تو امیر مرغانی و عنانِ اختیارِ طیور بہ قبضۂ اقتدار تست و من یکے از رعایا و خراج گزارانِ توام و مثل ماکسان از مذلتے و منقصتے خالی نباشند - و درانوقت کہ من بالتفات تو منتظر و باہتمام تو امیدوار باشم - یمکن کہ صورتے از من صادر گردد کہ ملائمِ طبع شریف نباشد و بر نتیجۂ غضب خداوندی و مارا نہادِ من برآرد ہماں بہ کہ باگوشۂ خلوت درسازم و رعایتِ ملازمتِ حکام کہ متضمنِ خطراتِ کلی ست بر غیر ازیں

بیت

تماشائے مہ و خورشید صد خود نمی بینم ہماں بہتر کہ چوں سایہ پسِ دیوار بنشینم

باز گفت - اے برادر را - نہ شنیدہ و نہ دانستۂ کہ دیدۂ دوستی از دیدنِ عیب نابیناست و ہر زشتی کہ از دوست در وجود آید - لہذا بیت زیبا می نماید

بیت

زہر ترا دوست چہ داند؟ شکر عیب ترا دوست چہ بیند؟ ہنر ل

و من چون افعال ترا بدیدۂ محبت مشاہدہ مینمایم در رقم اقوال و احوال ترا بر دفتر مودت ثبت می فرمایم - چگونہ خط خطا در گفت و شنید تو توانم کشید و بجبہ تاویل قول و فعل ترا عیب توانم کرد؟ ع

دیدۂ دوست عیب بیں نبود

ل
کبک ہر چند عذرہائے پسندیدہ تقریر کرد + باز جوابہائے معقول و دلپذیر در مقابلۂ آن باز راند و در آخر بہ عہد و پیمان کبک را از سوراخ بیرون آورد و یکدیگر را بکنار گرفتہ بار دیگر معاہدۂ محبت را بسوگند موکد ساختند و

و باز او را با آشیانهٔ خود آورد و با یکدیگر خوش بر آمده بعیش و طرب میگذرانیدند
چون دو سه روز برین حال بگذشت و کبک از جانب باز ایمن شده طریق
گستاخی پیش گرفته سخنان دلیرانه گفتے و در میانِ مکالمه بے تقریب قهقهه
زدے و باز بهمتِ عالی آنرا ناشنیده پنداشته از سرِ انتقام در گذشتے۔
اما کینهٔ آن در سینهٔ وے جا گرفتے۔ تا روزے باز را اندک ضعفے طاری
شده بود۔ چنانچه بجهت طعمه حرکت نمی توانست نمود۔ همه روز در آشیانه
بسر برد۔ چون شب در آمد۔ و حوصله از غذائیکه داشت تهی ماند۔ آتش
جوع بالا گرفته۔ نفسِ سبعی برا در حرکت آورد و کینه هاے کبک که بمرورِ
زمان جمع شده بود۔ باز را خشم آلوده ساخت۔ هر چند ناصحِ خرد صورت
عهد و پیمان بنظر وے در می آورد۔ بگوشهٔ چشم قبول دران نمی نگریست
و برائے شکستن عهد و خوردن کبک بهانه میجست۔ کبک آثارِ غضب
در بشرهٔ او مشاهده نموده و رائے العین هلاک خود را آماده دیده آہے
سرد از دلِ پُر درد بر آورد و گفت **فرد**

چو عاشق می شدم گفتم که بردم گوهرِ مقصود ندانستم که این دریا چه موجِ خونفشان دارد

دریغ که از اوّلِ حال نظر بپایان کار نفگندم و با غیر جنس خود در پیوستم
و موعظت بزرگان را۔ ع که از مصاحبِ ناجنس احتراز کنید
فراموش کردم۔ لاجرم امروز کشتی عمرم بگردابے در افتاده که ملاح
تدبیر از خلاصِ آن عاجز است و رشتهٔ حیاتِ من بوجهے گسیخته که سرانگشت
تفکر در پیوند آن متحیر۔

بیت

نہ از رفیق وفا و نہ از حیات اُمید　　نہ از سپہر بشارت نہ از زمانہ نوید

باخود این نوع سخنان سگفت و باز ہچنان مخلب آزار کشادہ و منقار خونخوار بزہر ستم آبدادہ بہانہ جوئی پیش نہادہ کار خود ساختہ بود + چون کبک از روے احتیاط ملاحظہ کردہ شرط ادب مرعی میداشت۔ بازہیچ بہانہ کہ بدان قصدِ وے توانکرد۔ نیافت + آخرالامر بیطاقت شدہ از روئے غضب کبک را گفتہ۔ روا باشد کہ من در آفتاب باشم وتو در سایہ بسر بری کبک گفت۔ اے امیر جہانگیر! ۔ حالا شب ست وہمہ عالم دامنِ ظلمت فرو گرفتہ شما از تاب کدام آفتاب بزحمت اید ومن در سایہ چہ چیز استراحت دارم + باز گفت اے بے ادب! مرا دروغ گوئی میسازی وسخن مرا رد میکنی سزاے تو بدیہم گفتن ہمان بود و اورا از ہم بر دریدن وخوردن ہمان۔

فرد

دیدی آن قہقہہ کبک خرامان حافظ　　کہ ز سرپنجۂ شاہین قضا غافل بود

تذکرۂ مصنّف اخلاق جلالی

مُلّا جلال الدین دوانی فاضلیست در زبان عرب۔ و کاملے است بہ زبان فرس۔ صاحب تصانیف کثیر المنافع چنانکہ ازآں جملہ یکے ہمیں لوامع الاشراق فی مکارم الاخلاق مشہور بہ اخلاق جلالی است۔ کہ در عہد سلطان نصرۃ الدین حسن بیگ خاں با ستدعاے صاحب عالم و عالمیان سلطان خلیل ولی عہد شاہ موصوف بسلک تحریر درآوردہ۔ اخلاق جلالی نمونۂ نگارش علماے عصرش بود۔ مطالب علمیہ را بہ کمال وضاحت نگاشتہ۔ وتراکیب الفاظ عربیہ را بہ کمال استقامت بکار بردہ۔ طرز دانش ہمچو صاحب اخلاق ناصری است لاکن در استواری دلائل عبارات از وبیش تر آمدہ۔ و کسے دیگر را نگذاشتہ تا بہ پایۂ ش برسد۔ مسائل مغلقہ را وضاحت کامل دادہ۔ و اشعار شعراے عظام و احادیث و اخبار را بمذاق فلسفہ تفسیر کردہ۔ و ہر کہ بعد از و بر طریق او راہ سپردہ بمقصد اقصےٰ نرسیدہ۔ اشعارش کمتر است لاکن خیلے فصیح و نادر۔

منتخب از اخلاقِ جلالی

لامعِ دُوُم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارُم در سیاستِ اولاد

اوّلاً باید - کہ دایۂ لائق - معتدلُ المزاج برائے او تعیین کنند - چہ کیفیت مزاجی و نفسیانی در مولود سرایت کُند - و چون در شریعت حقّہ وارد است - کہ تعیینِ اسم در روزِ ہفتم کردن اولٰے است متابعتِ آن باید نمود - و ہمانا حکمت در تاخیرِ آن باشد - کہ بعد از تاملِ نامے لائقِ تعیین نماید - چہ اگر نامے نا ملائم تعیین کنند - ہمہ عمر از آن در کدورت باشد - و ازین جہت رعایت تام کردن از حقوقِ فرزندان است بر پدر و چون رضاع تمام شود - بتادیبِ او مشغول باید شد - تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکند - چہ قابلیتِ ایشاں بر کمال است و میلِ طبیعت بر رذائل در نفوس مرکوز است - چنانچہ سابقاً بیان رفت - و در تہذیبِ اخلاقِ او بر وجہے کہ گفتہ شد - تأسّی بطبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد - و چوں اوّلِ آثارِ قوتِ تمیز حیات

چنانچہ گذشت۔ غلبۂ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد۔ پس چوں
ایں خصلت ازو مشاہدہ رود۔ در تادیبش اہتمام زیاد باید نمود۔
اوّل تادیبات آنکہ اورا از مخالطت باضداد کہ بہ رذائل موسوم
باشند منع کلی نمایند۔ چہ نفوس صبیان بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد۔ و
قبول صورت بسہولت نماید۔ بعد ازآں اورا شرائعِ دین و آداب
سُنن بیاموزانند۔ و بمواظبت برآں دارند۔ و بر امتناع ازآں
زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قوتِ او چنانچہ در احکام شریعت
مقرر شدہ۔ در سنِ ہفت سالگی اورا بنماز امر کنند۔ و اگر در سنِ دہ
سالگی ترک کند۔ اورا بضرب تادیب کنند۔ و اورا بمدحت اخیار
و بمذمت اشرار بخیرات تحریص دہند۔ و از شرور تنفیر نمایند
و اگر بہ جمیلے اتیان نماید۔ محمدت کنند۔ و اگر بہ قبیحے مبادرت
نماید بمذمت تخویف کنند۔ و تا میسر باشد۔ سرزنش صریح نکنند۔
بلکہ حمل بر سہو کنند۔ تا موجب جرأت او نشود۔ و اگر پوشیدہ دارد ہتک
ستر او نکنند۔ و اگر بتکرار انجامد۔ در خلوت اورا توبیخ بلیغ کنند۔
و در قبح آں فعل مبالغہ نمایند۔ و از معاودت بترسانند و از تکرار
توبیخ و مکاشفت احتراز نمایند۔ کہ مبادا بملامت عادت کند۔ و
وقاحت در او راسخ شود۔ بمقتضائے۔ اَلنَّاسُ حَرِیصٌ عَلیٰ مَا مُنِعَ
بر معاودت حریص گردد۔ بلکہ حسن حیل بکار دارند۔ و باید۔ کہ در
نظر او لذاتِ اکل و شرب و لباس فاخرہ را مستخف گردانند۔ و در

خاطرش قرار دہند۔ کہ جامہاے منقش و ملون شیوۂ زنان است و مردان باید۔ کہ خودرا ازین مرتفع دارند۔ و مطمح نظر آب و علف ساختن عادت بہائم است۔ و اول آداب طعام خوردن چنانچہ خواہد آمد۔ اورابیاموزند۔ و تفہیمش کنند۔ کہ غرض از خوردن صحت است نہ لذت۔ و اغذیہ و اشربہ بمنزلۂ ادویہ است۔ کہ باآن دفع جوع و عطش کنند۔ و ہمچنانکہ ادویہ رابقدر ضرورت و مصلحت دفع مرض تناول باید کرد۔ اغذیہ و اشربہ نیز بمقدار سد جوع و دفع عطش باید داد و را از تفنن در طعام منع کنند۔ و باقتصار بریک طعام مائل سازند و اشتہاے او را ضبط کنند۔ تا بہر طعام اقتصار تواند کرد و بلذائذ مشغوف نباشد۔ و گاہ گاہ اورا نان تہی دہند۔ تا بوقت ضرورت باآن تواند ساخت۔ و ایں آداب از غیر اغنیاست۔ و از اغنیا نیکوتر باشد۔ و شام را از چاشت بیشتر دہند۔ تا بروز خواب و کسالت برو غلبہ نکند۔ و گوشت بہ اعتدال دہند تا موجب ثقل و بلادت نشود و از حلوا و میوہ و اطعمۂ سریعۃ الاستحالہ اورا منع کنند۔ و از آب درمیان طعام خوردن منع کنند۔ و ہرچند ہمہ کس را از مسکرات احتراز واجب است۔ در کودکان بحسب عقل مبالغہ بیشتر است چہ نفس و بدن ایشان مضر است و بر غضب و تہور و وقاحت و طیش باعث شود۔ و ایں ملکات ردیہ در او مستحکم گردد۔ بلکہ اورا از مجالس ایں طایفہ بے مصلحتے منع باید کرد۔ و از سخنان قبیح شنیدن

مانع باید شد۔ وتا از وظائفِ آداب فارغ نشود۔ و تعبے تمام نکشد۔
طعامش ندہند واز کارہائے پوشیدہ اورا منع کنند۔ تا بر قبائح دلیر
نشود۔ چہ ہر آئینہ باعث بر پوشیدن قبح تواند بود۔ کہ دران فعل
تصوّر کردہ باشند۔ واز خواب روز و خواب بسیار در شب منع کنند
واز جامۂ نرم واسباب تنعم مثل خیش وسرداب در تابستان۔ و
آتش و پوستین در زمستان اجتناب دہند۔ و بہ حرکت و پیادہ رفتن
و سواری کردن و ریاضات مناسبہ اورا عادت دہند۔ و آداب
برخاستن ونشستن وسخن گفتن چنانچہ خواہد آمد۔ بیاموزانند۔ و بہ
ترتیب موئے وتزیین و ملابس زنان اورا زینت نکنند۔ وانگشتری
تا وقتِ حاجت نرسد۔ باو ندہند۔ واز مفاخرت براقران و پدران و
اسباب دنیوی اورا منع کنند۔ واز دروغ گفتن باز دارند۔
وبکلی از سوگند خواہ راست وخواہ دروغ نہی کنند۔ چہ سوگند
از ہمہ کس قبیح است۔ و بحسب شرع اگرچہ راست باشد۔
مکروہ است۔ مگر آنکہ متضمن مصلحت دینی باشد۔ واگر مرداں را
بسوگند احتیاج باشد۔ کودکاں را ہیچ احتیاج نیست وبخاموشی
واقتصار بر جواب و در پیش بزرگاں مستمع بودن وسخن نیکو عادت
کردن مائل گردانند۔ وبزرگ زادگان را احتیاج باین آداب بیشتر
باشد و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد۔ و بر ریاضت اخلاق
واقف۔ و بطہارتِ ذیل و وقار وہیبت و مروت مشہور۔

واز اخلاقِ ملوک و آداب مجالست و مواکلت با ایشان و محاورت با ہر طائفہ از طوائف مردم باخبر۔ و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ بزرگ زادگان کہ بآداب کریمہ متحلّی باشند۔ با او در مکتب باشند تا ملول نشود۔ و آداب از ایشان فرا گیرد۔ و بواسطۂ مشاہدۂ ایشان در تعلم سعی بیشتر کند۔ و چون معلم او را بضرب تادیب کند۔ از فریاد و شفاعت منع کنند۔ چہ آن شیمۂ ممالیک و ضعفا ست۔ و معلم باید۔ کہ تا تقصیرے ظاہر از و مشاہدہ نکند۔ بضرب اقدام نماید۔ و چون بضرب حاجت افتد۔ در اول باید۔ کہ بشمار اندک والم بسیار باشد۔ تا عبرت گیرد و بر معاودت جرأت نکند۔ و او را بر سخاوت ترغیب کنند۔ و حطام دنیوی را در چشم او خوار و حقیر سازند۔ چہ آفت محبت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر است۔ و امام غزالی درج، در تفسیر کریمہ وَاجْنُبْنِیْ وَبَنِیَّ اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ می فرماید کہ مراد بہ اصنام زر و سیم است۔ و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ۔ کہ مرا از عبادت زر و سیم و دلبستگی بآں دور گردان۔ چہ منشاء جمیع مفاسد محبت آنست۔ و در اوقات عطلہ ایشان را رخصت بازی کردن دہند۔ بشرط آنکہ مشتمل بر تعبے زیادہ و ارتکاب قبیحے نباشد۔ و این آداب از ہمہ کس مستحسن باشد۔ و از جوانان نیکوتر۔ و چون قوت تمیز در او غالب شود۔ او را تفہیم کنند۔ کہ غرض اصلی از اسباب دنیوی حفظ صحت است۔ تا بدن چندانکہ نفس استعداد دار البقا حاصل کند۔ بماند۔ پس اگر اہل علم باشند۔

به ترتیبے که مذکور شد۔ اورا تعلیم علوم نمایند۔ و اگر اہل صناعت باشد
بعد از آنکه از آداب واجبۂ شرعیۂ فارغ شده باشد۔ به تعلیم
آں مشغول سازند۔ و اولٰے آں است۔ که در طبیعت کودک نظر کنند۔
و از احوال او تفرس جویند۔ که استعداد کدام علم و صناعت بیشتر
دارد۔ اورا بآں مشغول دارند۔ چه بمقتضائے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهٗ
ہر کس را استعداد ہر صناعت نیست۔ بلکه ہر یک را استعداد صناعتے
خاص است و در تحتِ ایں سرّے است غامض که سبب قوام عالم
و انتظام احوال بنی آدم است۔ و حکمائے سابق در طالع مولود نظر
میکرده اند۔ و اورا به ہر صناعت که بحسب اوضاع نجومی لائق حال مے دیده اند۔
مشغول مے ساخته اند۔ چه ہر کس که مستعد صناعتے باشد۔ باندک سعے تکمیل
آں تواند کرد۔ و چوں غیر مستعد باشد۔ سعے او در آں تعطیل روزگار و تضییع
اعمار باشد۔ و اگر طبیعتش ملائم صناعتے نباشد۔ و آلات و ادوات مساعد
او را بر آں مکلف ندارند۔ و به صناعتے دیگر نقل کنند بشرط آنکه از تشبث
بر آں یاس کلی شده باشد۔ تا موجب اضطراب نشود۔ و در اثنائے
ہر فن ریاضت لائق که تحریک حرارت غریزی کند۔ و مؤید حفظ صحت و
نفیِ کسل و بلادت باشد۔ عادت نماید۔ و چوں صناعتے بیاموزد۔
بکسب و وجه معیشت از آں امرش کنند۔ تا چوں حلاوت آں دریابد
در تحصیل آں کوشد۔ و در دقائق آں صنعت سبقت گیرد۔ و نیز بر
تعیّش از کسب جمیل که شیمۂ احرار است۔ عادت کند۔ و به رزقے که

از پدر و مادر باور رسد۔ اعتماد نماید۔ چہ اکثر اولادِ اغنیا کہ بہ ثروتِ پدراں مغرور بودند۔ از تعلیم صناعات محروم شدند۔ و بعد از تقلب روزگار عرضۂ ضیاع افتادند۔ و چوں در اکتساب و تعیّش باں مستقل شود۔ اول آنست کہ او را متاہل سازند۔ و حاصل او را جدا کنند۔ و ملوک فرس فرزنداں را در میان خدم و حشم تربیت نکردند۔ بلکہ با ثقات بطرفے فرستادندے۔ تا بخشونتِ عیش عادت کردندے و عادت رؤسا دیلم ہمیں بودہ۔ و کسے کہ بضدِّ ایں طریق نشو و نما یافتہ باشد۔ اصلاح او مشکل بود خصوصاً کہ بسِنّ در آمدہ باشد۔ چوں چوب خشک کہ راست ساختن آن دشوار است سقراط حکیم را چوں پرسیدند۔ کہ چرا مخالطت تو با جوانان بیشتر است؟ ہمیں جواب گفت و در تربیت دختراں آنچہ لائق ایشاں باشد۔ از ملازمت خانہ و مبالغت در حجاب و عفّت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت۔ ترغیب باید نمود و ہنرہائے لائق آموخت۔ و چوں بحدِّ شوہر رسند۔ در تزویج ایشاں باکفوے تعجیل باید نمود۔ این ست طریق تربیت اولاد۔ و چوں در اثنائے ایں مباحث وعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ اینجا ضروری است۔ و آں آداب اگرچہ مخصوص کودکاں نیست درین باب مذکور شد۔ چہ وثوق بقابلیت ایشاں بیشتر است۔

آداب سخن گفتن

باید کہ بسیار نگوید۔ چہ بسیار گفتن نشانۂ خفّت دماغ و سخافت

وموجب سقوط مہابت وقلت وقع باشد * حضرت عائشہ صدیقہ رضی
اللہ عنہا سے فرماید۔ کہ حضرت مصطفےٰ صلے اللہ علیہ وسلم۔ کہ طوطیٔ
خوش الحان وَمَا یَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ بود فضل الصلوٰۃ واکمل التحیات
سخن باعتدال فرمودے۔ بمرتبہ کہ در مجلسے کہ متمادی شدے۔ کلماتے کہ
بزبان حقائق ترجمان آں حضرت جاری شدے۔ توانستے شمرد *
بوزرجمہر گفتہ۔ چوں کسے رابینی۔ کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید
یقین داں۔ کہ دیوانہ است * وتا آنچہ خواہد گفت۔ در خاطر مقرر
نکند۔ بتلفظ نیاورد۔ وحکما گفتہ اند فَكِّرْ مِرَارًا ثُمَّ قُلْ وسخن مکرر
نگوید۔ مگر آنکہ احتیاجے بآں واقع شود۔ وآں ہنگام باید۔ کہ از تکرار
بہ تنگ نیاید۔ وہر کس کہ حکایتے کند اگرچہ برآں واقف باشد۔ باید
کہ وقوف خود برآں اظہار نکند۔ تا آں کس سخن تمام کند۔ سخن کہ از غیر
او پرسند جواب نگوید واگر از جماعت پرسند کہ او داخل ایشاں باشد
بر دیگراں سبقت نگیرد۔ واگر کسے بجواب مشغول شود۔ واو بر بہتر
از آں قادر باشد۔ صبر کند۔ تا آں کس سخن تمام کند۔ پس جواب
خود بگوید بروجہے کہ طعن در متقدم نباشد۔ وتا سخن کہ باو گویند۔
تمام نشود۔ بجواب اشتغال نماید۔ ودر محاورہ ومباحثہ کہ در حضور
او گذرد۔ چوں باو دخلے نداشتہ باشد۔ دخل نماید۔ واگر سخن از و
پوشیدہ دارند استراق سمع نکند۔ وبا بزرگتران مجلس سخن بکنایت نگوید۔
وآواز باعتدال برکشد۔ نہ پست نہ بلند۔ واگر سخن مشکل افتد۔ بتمثیل

روشن گرداند۔ و بے مصلحتے به اطناب نکوشد۔ بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد۔ والفاظ غریبہ وکنایات بعیدہ استعمال نکند۔ واز فحش وشتم احتراز نماید۔ واگر احتیاج به تعبیر از امرے فاحش افتد۔ به تعریض وکنایت اکتفا کند واز مزاح شنیع که موجب سقوط مروت وحدوث استہانت وجالب حقد وعداوت باشد۔ اجتناب واجب داند۔ ودر ہر مقامے کلام بر وفق مقتضائے حال راند۔ ودر مکالمہ بدست وچشم وابرو اشارت نکند۔ مگر اشارتے لطیف که مقتضائے مقام باشد۔ وخواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہل مجلس خاصتہً وبزرگان وسفیہان لجاج وخلاف نورزد۔ وباکسے که مبالغہ باوے مفید نباشد۔ الحاج نکند۔ ودر مناظرہ شرط انصاف نگاہ دارد۔ وسخن دقیق باکسے که فہم او بآن نرسد۔ نگوید وباہر کسے بقدر عقل او سخن کند۔ چنانچہ حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمود نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ۔ وعیسٰی علیہ السلام فرمود وَلَا تُضَيِّعُوا الْحِكْمَةَ عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهَا تَظْلِمُوْهُمْ۔ ودر محاورت طریق ملاطفت مرعی دارد۔ وحرکات وافعال واقوال ہیچ کس را محاکات نکند۔ وسخن موحش نگوید۔ وچوں پیش بزرگے سخن گوید۔ ابتدا بچیزے کند۔ که بفال مبارک باشد۔ چوں بقائے دولت ودوام سعادت ونظائر آں واز غیبت ونمامی وبہتان ودروغ گفتن وشنودن بکلی احتراز واجب داند۔ وبا اہل آں مداخلت نکند۔ وباید که شنیدن او از گفتن بیش تر باشد واز حکیمے پرسیدند که چرا شنفتن

تو از گفتن بیش است. گفت زیرا کہ مرا دو گوش داده اند۔ و یک زبان۔
مصرعہ۔ یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آداب حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند کہ نشانۂ طیش است۔ و تأنّی زیادہ از حد نکند۔ کہ علامت کسل است۔ و چوں متکبران بخرامد۔ و بہ شیوۂ زنان و مخنثان خود را بجنباند و طریقۂ اعتدال نگاہ دارد۔ و بسیار بازپس نہ نگرد۔ کہ آں شیوۂ ابلہان است۔ و پیوستہ سر در پیش ندارد۔ کہ آں دلیل غلبۂ حزن و فکر است۔ و در رکوب نیز اعتدال نگاہ دارد۔ و در نشستن پاے دراز نکند۔ و یک پاے بر دیگر ننہد۔ و بر زانو نہ نشیند۔ الّا در خدمت پادشاہ و استاد و پدر و کسے کہ بمثابۂ ایشاں باشد۔ و سر بر زانو و دست ننہد۔ کہ علامت حزن و کسل باشد۔ و گردن کج نکند۔ و از حرکات عبث مثل بازی بارِیش و دیگر اعضا احتراز کند۔ و انگشت در بینی و دہن نکند۔ و از مفاصل انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیاورد۔ و از تثاؤب و تمطّی اجتناب کند۔ و آب دہن و بینی چناں نیندازد۔ کہ حاضراں مشاہدہ کنند۔ یا آواز بشنوند۔ و رُو و بقبلہ نیندازد۔ و بدست و سر آستین و دامن پاک نکند۔ و چوں بہ مجلسے رود۔ فرد تر از جایگاہ خود و بلند تر از آں نشیند۔ و ہ اگر بزرگ مجلس او باشد۔ ہر جا کہ نشیند

جائز بود۔ چه صدر آنجا خواهد بود۔ واگر بے وقوف بر جائے خود نشیند۔ چوں واقف شود۔ باز بجائے خود آید۔ واگر جائے خود خالی نیابد۔ باز گردد۔ بے آنکه اضطرابے وکراہتے بخود راه دہد۔ وپیش غیر محرم نه غیر جز روئے ودست برہنه نکند۔ واز زانوش تا ناف به ہیچ حال برہنه نسازد۔ نه در خلا ونه در ملا۔ مگر عندالاحتیاج مثل قضائے حاجت وغسل ونظائر آں۔ ودر پیش مردم نخسپد۔ واصلاً بر پشت باز نیفتد۔ خاصتاً که در خواب غطیط کند۔ چه بایں ہیئت نغمۂ سبب زیادتے آن شود۔ واگر در میان مجلس خواب برو غلبه کند۔ اگر تواند برخیزد۔ والاّ خواب را به حکایتے یا فکرے یا غیر آں از خود دفع کند۔ واگر با جماعتے باشد۔ وایشان خواب کنند۔ یا موافقت کند۔ یا بیروں آید۔ وحاصل آنکه بروجہے سلوک کند۔ که مردم را از ونفرتے وزحمتے نباشد واگر بعضے ازیں عادات برا وثقیل نماید۔ تامّل کند۔ که ملامتے که بر اضداد آں مترتب شود۔ شنیع تر وثقیل تر از تحمّل مشقت است در کسب آں ÷

لمعۂ پنجم در رعایت حقوق پدران و مادراں

چوں بمقتضائے عقل ونقل تشکر منعم واجب است۔ وبعد از نعم الٰہی ہیچ نعمت در حق فرزنداں مانند نعمت پدر و مادر نیست چه پدر سبب صوری وجود اوست۔ وبعد از آں وسیلۂ تربیت

او بہ تہیۂ اغذیۂ و البسہ و ضروریات۔ کہ سبب بقائے او و بلوغ
بکمالِ نشو و نماست۔ و باز و اسطۂ حصول کمالاتِ نفسانی او چوں
آداب و ہنرہا و عنا عایت۔ و بانواع مشقت و تعب جمع اسباب
دنیوی می نماید۔ و برائے او ذخیرہ مے سازد۔ و آں را باو ارزانی مے
دارد۔ بلکہ در ایثار او را بر خود مقدم مے نماید۔ و مادر در سببیت
وجود شریک پدر ست بسبب آنکہ تحمل مشقتِ حمل و مقاسات خطر
ولادت و او جارع تلخ کردہ۔ و اوّل قوتے کہ سبب حیاتِ فرزند شدہ۔
خون بدن او ست و بعد ازاں مدید حفظ و سیاست و تربیت او نمودہ۔ و
از فرط شفقت خود را فدائے او دانستہ۔ و ازیں جہت کہ محبت والدین
فرزند را محبت طبعی است و ایشاں را در رعایتِ حقوق فرزنداں
احتیاج بہ تکلفے نیست بخلاف محبت فرزنداں ایشاں را۔ لہٰذا در
شرائعِ اولاد را امر بہ احسان بر والدین بیشتر از عکس است پس
مقتضائے عدالت آں باشد کہ برِّ والدین را تالئے طاعت خالق
داند۔ چنانچہ در آیات اعجاز غایات و احادیث ہدایت سمات ایں
مطلب بیو اسطہ از عقب آں مذکور و مؤکد شدہ۔ و چوں استغنائے
ساحت الٰہی ازاں متعالی است کہ مفلسان کوئے نیستی در مقابل نعم
نا متناہی او بادائے شکرے یا مکافاتے تو انند در آمد۔ و نہایت
اقدام سالکان دریں راہ اعتراف بعجز و قصور است۔ بخلاف پدر و مادر۔
کہ وجوہ احتیاج ایشاں ظاہر۔ پس ازیں سبب حقوق ایشاں برعایت

اولے باشد۔ وبجسب قواعد شریعت نیز مبالغہ درحق اللہ است۔
چہ حضرت حق سبحانہٗ وتعالےٰ جوادِ مطلق است وانّ اللہ لغنیٌّ عن العٰلمین۔
مقتضیۂ تحقق در رعایت حقوق والدین سہ چیز تواند بود۔ اول دوستے خالص
بجاں وتعظیم بالغ بزبان وارکان۔ و امتثالِ اوامر ونواہئے ایشاں بقدر
امکاں مادام کہ مؤدی معصیتے یا فوت مصلحت کلّی نباشد۔ واگر مؤدی
بہ یکے ازینہا شود۔ بہ سبیل مجاملت مخالفت باید کرد۔ نہ بہ سبیل مجادلت الّا
درصورتے کہ شرعاً واجب باشد۔ امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ از اکثر علماء نقل
فرمودہ۔ کہ در شبہات اطاعت والدین واجب است۔ چہ جائے مباحات
دُوم مساعدت باایشاں در مصالح معاش پیش از طلب بے منت
وتوقع عوض۔ مادام کہ مؤدی بمحذورے نشود۔ سوم اظہار خیر خواہئے
ایشاں در سرّ وعلانیہ۔ و محافظت بر وصایاے ایشاں۔ خواہ در
حیات ایشاں وخواہ بعد از وفات۔ و چوں حقوق پدر را طرف
روحانیت غالب است۔ وحقوق مادر را طرف جسمانیت ولہٰذا
تنبیہ درحق پدراں ومحبت ایشاں بعد از قوتِ تمیز حاصل شود۔
وحق مادراں درمبادے حال معلوم گردد۔ وبایں سبب میل اطفال
باایشاں زیادہ است۔ پس اداے حق پدراں بہ اُمورے کہ
روحانیت براں غالب باشد مثل اطاعت و دعا و ثنا انسب
باشد۔ واقتضاے حق مادراں بجسمانیات مثل بذل مال وترتیب اسباب
معاش وچوں۔ حقوق رذیلتے است مقابل ایں فضیلت۔ پس اولٰی ہم

سہ نوع باشد در مقابل انواع ثلاثہ۔ وکسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند۔ چوں اجداد و اعمام و اخوال و برادران بزرگ۔ و دوستان حقیقی ہم بمثابۂ ایشاں باید داشت۔ بقدر امکاں مواسات با ایشاں باید کرد۔ و در حدیث صحیح است۔ کہ بہترین نیکوکاریہا آن است کہ شخص دوستان پدر خود را رعایت نماید۔ و بموجبے کہ سابقاً ذکر نمودہ شد۔ کہ قرابت روحانی نیز معتبر است۔ با معلم کہ پدر نفسانی است۔ ہمیں طریق بلکہ زیادہ سلوک باید داشت۔

لمعۂ ششم در سیاست خدم

بحکم عقل خدم بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند۔ چہ ایشاں بکارہائے اقدام نمایند۔ کہ اگر ایشاں نباشند۔ شخص بنفس خود متوجہ آنہا باید بشود۔ والبتہ عضوے از اعضاے خود در آن استعمال باید کند۔ و اگر ایں طائفہ نباشد۔ اسباب راحت منقطع گردد۔ و از حرکات و ترددات متوالی بہ ہیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود۔ و علاوہ اسباب سقوط وقار و جہابت شود و انواع تعب و مشقت بہ شخص عائد گردد۔ پس شخص باید کہ ایشاں را ودائع الٰہی دانستہ شکر وجود آنہا را واجب داند۔ و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات سلوک دارد۔ و زیادہ از حد اعتدال ایشاں را کار نفرماید۔ و اوقات راحت براے ایشاں تعیین کند۔ چہ ہر آئینہ ایشاں را نیز

ملال وکلال وضعف باشد۔ و دواعی طبیعت در جبلت مرکوز۔ و ملاحظہ باید کرد۔ کہ در جواہر فطرت میان او و ایشاں اشتراک است۔ و شکر آنکہ حق تعالیٰ ایشاں را ماموراو ساختہ بجا باید آورد۔ و بر ایشاں جور نباید بکند۔ چنانچہ حضرت متمم مکارم اخلاق علیہ الصلوات و التحیات من الملک الخلاق فرمود۔ در ماکول و ملبوس ایشاں را با خود برابر باید داشت۔ و چوں انساں کسے را برائے خدمتے قبول کند۔ باید۔ کہ اولاً بہ امعان نظر ملاحظۂ حال او بکند۔ و اگر تجربۂ دریں باب میسر نشود بفراست و کیاست استعانت نماید۔ و اصحاب صور متخالفہ و تخطیطات متفاوتہ را اختیار نکند۔ چہ غالباً خلق تابع خلق است۔ و خلاف آں نادر۔ و حکماے فرس گفتہ اند۔ نیکوترین چیزے از زشت صورت اوست۔ و در حدیث نبوی است۔ اُطلبوا الحوائج عند حسان الوجوہ فرمودہ۔ کہ چوں رسول بجاے فرستند۔ باید۔ کہ نیکو نام و خوبصورت باشد۔ چہ حسن صورت اول نعمتے است کہ از شخص رسد و در حدیثے دیگر ست۔ کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و خوش آواز بودہ اند۔ و باید۔ کہ از معلولاں چوں اعور و اعرج و اقرع و ابرص و نظائر آں اجتناب نماید۔ و چوں امارات کیاست از خادم مشاہدہ نماید۔ یا او باحتیاط باشد۔ چہ در اکثر حال حیلت و مکرپایں خصلت باشد۔ و حیاے بسیار باید کہ عقل دریں باب بہتر از عقل بسیار با وقاحت است۔ چہ حیا بہترین خصلتہا ست۔ و خادم را بکاریکہ اثر

قابلیت آن در او مشاہدہ و آلالتست آن اور مساعد وطبع او باں
ملائم باشد مشغول باید کرد۔ چہ ہر کس را قابلیت کارسیت و ہمچنانکہ از
اسپ حمراشت نیاید۔ وگاؤ کرّ و فر را نشاید۔ از ہر کس غیر از آنچہ قابلیت
آں داشتہ باشد چشم نتواں داشت۔ و چوں بخادم کارے رجوع کنند۔
بطور یادرنگ خللے او را از آں کار معزول نباید کرد۔ چہ ایں فعل متہکان
و کوتاہ بیناں است۔ و ہر آئینہ بعد از عزل او بدلے باید۔ و نتواں
دانست کہ بدل بہتر از و باشد یا بدتر۔ و در دل خدم مقرر باید داشت کہ
ایشاں را جدائی از و بہ ہیچ وجہ در حساب نیست۔ تاہم بہ مروّت
نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر۔ و ہم موجب مزید رغبت ایشاں
تا شرط ہواداری و جانسپاری بتقدیم رسانند۔ چہ ہرگاہ کہ دوام اختلاط
خود با مخدوم تصور نماید۔ خود را در مال و اسباب شریک او داند۔
و نعمت و مکنت او را نعمت و مکنت خود شناسد۔ و چوں داند۔ کہ علاقہ
ایشاں مستحکم نیست۔ و بادنگ چیزے قابل زوال۔ خدمت او را عاریتے
شمارد۔ و شرط اشفاق بجا نیاورد۔ بلکہ از برائے روز مفارقت ذخیرہ
جمع کند و حصول خدمت آنکہ محبت باعث آن و بعد از آں باعث
رجا باشد۔ نہ خوشنا چہ اگر چوں محبانہ نباشد۔ بارے مزدورانہ بود نہ مظلومانہ
چہ ہرگاہ کسیے را بہ تخویف بر کارے دارند۔ البتہ او را ذوق باطنی باآں کار
نباشد۔ و بقدر دفع ضرر بر آں اقدام نماید۔ و باید کہ مصالح خدم را بر
مصالح خود مقدم دارد۔ و توعی سازد۔ کہ کارہائے کہ بایشاں متعلق است

از سر نشاط کنند۔ نہ از روے ملامت و کرہ و در اصلاح حالِ ایشاں
مراتب نگاہ باید داشت۔ و ایشاں را بلطف امید وار و از قہر خائف باید ساخت
و اگر یکے از ایشاں بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید۔ بعقوبات لائقہ او را
گوشمالی باید داد۔ تجرداں از و نومید نباید شد۔ و اگر بتکرار تجارب معلوم شود
کہ قابل اصلاح نیست۔ او را زودی ترک باید کرد۔ تا بمجاورت او دیگر
خدم فاسد نشوند۔ و بندۂ از آزاد بخدمت اولیٰ است چہ میل بندہ
بانقیاد و اطاعت و تادیب باخلاق و آداب سیّد بیشتر است۔ و ہم
انقطاع کمتر و از طبقات خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و
جلادت بیشتر باشد۔ براے خدمتِ نفس تعین کنند۔ و آنکہ عفت و کفایت
و کسب درہ و بیشتر باشد۔ براے تجارت۔ و آنکہ قوی تر و بر اعمال شاق
صبور تر۔ براے عمارت۔ و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر۔ براے حراست
اصناف بندگان سہ اند۔ یکے حُر بہ طبع۔ و دیگر عبد بہ طبع۔ و سوم عبد
بہ شہوت و اوّل را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد۔ و دوم را بمنزلۂ دوّاب
و مواشی و سوم را بقدر ضرورت بہ دوام شہوتیات نگاہ باید داشت۔
و بحسب مصلحت کار فرمود۔ و از اصنافِ امم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا
ممتاز باشد۔ و امّا بہ جفاے طبع و قوت شہوت موسوم۔ و از ایشاں
حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند۔ اما بہ کبر و عدم تحمل ہول
موصوف۔ و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز۔ اما بحیلت
و حرص و نفاق منجاز و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم۔ امّا بہ بخل و لوم

ملوم - وہندبقوت حدس ووہم وحُسنی وچالاکی موسوم اند - امّا بسبب عُجب وحقد ومکر مذموم - وترک شجاعت وجود سنت خدمت وحسن منظر مذکور - امّا بغدر وفساد وتساددت وبے حفاظتی مشہور ؛

وصایاے افلاطوُن

مے گوید - خدا ے را بشناس وحق اُو نگاہ دار ؛ وہمیشہ ہمّت خود را بر تعلیم وتعلّم مقصود دار واہل علم را بکثرت علم امتحان مکن بلکہ اجتناب از شرور وفساد اختیار کن ؛ واز حق تعالے چیزے خواہ کہ زوال را منفعت آں راہ باشد - بلکہ ازو باقیاحسنۂ صالحات طلب کن ؛ ہمیشہ بیدار باش - کہ شرور را اسباب بسیار است ؛ آنچہ نباید کرد - بار نہ دخواہ ؛ وبدانکہ انتقام الٰہی از بندہ نہ بر طریق غضب است بلکہ بطریق تادیب وتہذیب است ؛ - تمناے حیلتے بایستہ قانع مباش تا موتے شایستہ باآں منضم تمنّا شد - وحیات را شایستہ مشمر مگر آنکہ وسیلۂ اکتساب خیر باشد - بخواب وآسائش میل مکن - الّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی - یکے آنکہ تاملّ کنی - کہ در آں روز ہیچ خطاے از تو واقع شدہ یا نہ دوم آنکہ اندیشہ کنی کہ آیا در اں روز ہیچ عملے را بہ تقصیر فوت کردۂ یا نہ ؛ یاد کن کہ پیش از حیات چہ بودی - وبعد از آں چہ خواہی شد ؛ ہیچکس را ایذا مدہ - کہ کارہاے عالم در معرض تغیّر وزوال است ؛ بدبخت آنکس بود - کہ از تذکرِ عاقبت

غافل باشد۔ و از گناہ باز نایستد ✤ سرمایۂ خود را از چیزے کہ از ذات تو خارج باشد مساز ✤ در ایصالِ خیر بمستحقان موقوفِ سوالِ ایشان مباش ✤ حکیم مشمر کسے را کہ بہ لذتے از لذاتِ دنیوی شاد شود۔ یا از مصیبتے جزع کند ✤ ہمیشہ یاد مرگ کن و از مردگان عبرت گیر ✤ خساستِ شخص از بسیاریِ سخن بے فائدہ او بود ✤ و از اخبار بچیزیکہ از دو نپرسیدہ باشند۔ بشناس۔ و بدانکہ کسے کہ شر بر کسے خواہد۔ نفسِ او قبولِ شر کردہ باشد ✤ بارہا اندیشہ کن۔ آنگاہ بگو۔ و پس از آں بعمل آور ✤ دوست ہمہ کس باش۔ زود بخشم در میا۔ تا غضب عادتِ تو نگردد ✤ حاجت بفردا میفگن ✤

ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود؟ گرفتاران را معاونت کن مگر آنکہ بخوئے بد گرفتار باشد ✤ تا سخنِ ہر دو خصم فہم نکنی حکم میانِ ایشاں مکن ✤ بقولِ تنہا حکیم مباش۔ بلکہ بقول و عمل ہر دو باش۔ کہ حکمتِ قولی دریں جہاں بماند۔ و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد و آنجا بماند ✤ اگر در نیکی رنجے بری۔ رنج نماند و نیکی بماند۔ و اگر از بدی لذتے یابی۔ لذت نماند و بدی بماند ✤ از آں روز یاد کن کہ ترا آواز دہند۔ و از آلتِ استماع و نطق محروم باشی نشنوی۔ و نگوئی و نتوانی یاد کرد۔ یقیں داں کہ متوجہ بجائے شدہ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دشمن۔ پس اینجا کسے را بنقصان موسوم مدار۔ و جائے خواہی رفت کہ آنجا خداوندگار و بندہ یکساں باشد۔ پس اینجا تکبر مکن۔ توشہ

مہیا کن۔ زیرا چہ دانی کہ رحیل کے خواہد بود۔ بدانکہ از عطایاتے الٰہی ہیچ چیز بہتر از حکمت نیست۔ و حکیم کسے است۔ کہ فکر و قول و عمل او متوافق باشند۔ نیکی را مکافات کن۔ و بدی را درگذر۔ ہیچ وقت تہاون مکن۔ و از خیرات تجاوز جائز مدار۔ ہیچ سیئہ را در اکتساب حسنہ وسیلہ مساز۔ و ترک اولے الحجت سرور سے زائل مکن۔ کہ از سرور سے دائم اعراض کردہ باشی حکمت را دوست دار۔ سخن حکما بشنو۔ ہوائے دنیا از خود دور کن۔ و از آداب ستودہ امتناع مکن۔ ہیچ کار را پیش از وقت شروع مکن۔ و چوں بکارے مشغول شوی۔ از روئے فہم و بصیرت اشتغال کن۔ بتوانگری معجب مباش۔ و از مصائب شکستگی و خواری بخود راہ مدہ۔ با دوست معاملہ چناں مکن۔ کہ بحاکم محتاج شوی۔ با دشمن معاملہ چناں کن۔ کہ اگر بحاکم عرض رود۔ ظفر ترا باشد۔ با ہیچ کس سفاہت مکن۔ و با ہمہ کس تواضع کن۔ ہیچ متواضع را حقیر مشمر۔ ند آنچہ خود را معذور داری۔ برادر خود را ملامت مکن۔ بہ بطالت شادماں مباش۔ بہ بخت اعتماد مکن۔ و از فعل نیک پشیمان مشو۔ با ہیچکس جدال مکن۔ ہمیشہ ملازم سیرت عدل و مواظب خیرات باش۔

وصایائے ارسطاطالیس

مترجم کتاب سر الاسرار کہ بامر مامون خلیفہ کتاب مذکور را از لغت یونانی بعربی نقل کردہ۔ در صدر ترجمہ مے گوید کہ چوں ارسطاطالیس کہ

وزیر اسکندر و استاد او بود - بواسطۂ پیری و ضعف از ملازمت او تخلف نمود -
و اسکندر بر بلاد عجم استیلا یافت - و در میان ایشاں ارباب عقل و کیاست
و اصحاب نجدت و شجاعت بسیار بودند - و در ابقائے ایشاں خوف
دخلل ملک بود - و استیصال ایشاں از قانون عدالت و مروت
دور مے نمود - در امر ایشاں متحیر شد - و کتابتے بارسطاطالیس نوشت
مشحون بفنونِ تلطف و تعطف و در آں اثنا ایں معنی درج کرد - کہ
بواسطۂ بُعد از دولت مجاورہ بسے حیرت در امور بخاطر راہ مے یابد -
از جملہ دریں صورت در ظلمات مضایق بے نورِ تدبیر خاطر مشرق
حکیم بیروں شدن متعذر است - بہر وجہ کہ میسر باشد - سعی در نظم
اسبابِ ملاقات فرمایند - ارسطاطالیس در جواب نوشت - کہ ہمانا رائے
فرزند جلیل و سلطانِ نبیل را معلوم باشد - کہ تخلف از خدمت نہ بنابر
عدم رغبت بصحبت است بلکہ بنابر پیری و ضعفِ بنیہ و فتور قوتے
است - و چوں مصاحبت میسر نیست - دریں رسالہ دستورے
بیاں کنم کہ در جزویات باں رجوع کنی - و باں از صحبت من مستغنی
شوی - اما امرائے عجم و عقلائے ایشاں - بدانکہ اگر توانی کہ ایشاں
را ہلاک کنی تغیر آب و ہوائے ایشاں نمی تواں کرد - و ہر آئینہ شبیہ
بایشاں پیدا شود - پس جہد کن - کہ ایشاں را باحساں بندۂ خود سازی -
تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگان تو مطیع تر باشند بعد ازاں مے گوید -
پادشاہان چہار صنف اند - یکے آنکہ باخود و رعیت ہر دو سخی باشد

دوم آنکه باخود سخی باشد و با رعیت لئیم۔ سوم آنکه با رعیت سخی باشد۔ و باخود لئیم۔ چہارم آنکہ باخود و رعیت ہر دو لئیم باشد۔ وقسم اول باتفاق محمود است وقسم دوم و چہارم باتفاق مذموم۔ و در قسم سوم خلاف است وحکمائے ہند بر آنند۔ کہ محمود است۔ وحکمائے فرس بر آنند۔ محمود نیست۔ بلکہ مذموم است و سخاوت آنست کہ بقدر حاجت اہل استحقاق برسانی۔ وہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید۔ و بحد افراط گراید۔ از سخا با سراف انحراف یافتہ باشد۔ وہر پادشاہے کہ بزیادت از انچہ ممکنت او باشد بخشندگی نماید۔ البتہ سبب فساد ملک او شود۔ اے اسکندر! ایا تو بار با گفتہ ام کہ اصل سخاو کرم و بقائے ملک در آنست۔ کہ طمع در مال مردم نکنی۔ و از جملہ سخاو کرم آنکہ ستم جائز نداری۔ واز عیب پوشیدہ مردم تفتیش نکنی۔ واز انعامے کہ باکسے دہی۔ یاد نکنی۔ و تمامے فضل و احسان آں است۔ کہ نیکاں را گرامی داری و با مردم کشادہ رو باشی۔ وجواب بحسب حال مردم بگوئی واز خطائے جاہلاں درگذری۔ اے اسکندر! عقل مدار تدبیرات و آئینہ کمالات و نقائص است۔ واصل ہمہ فضائل و اول آں عقل محبت و آخر نتیجہ آں نام نیک است۔ چہ از سلطنت و ریاست لذت تنہا مقصود نیست۔ بلکہ مقصود از آں نام نیک است۔ چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابع خود دارد۔ و استخفاف ناموس الٰہی کند۔ ناموس الٰہی او را بکشد۔ اسے اسکندر! باید۔ کہ پادشاہ بکند ہمت و

صاحب رائے وفصیح وشیریں زباں وبلند آواز باشد۔ وسخن کم گوید
وبا اہل دل نہ نشیند۔ وچوں بیروں آید۔ زینت لائق منصب سلطنت
بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد۔ ورعایت بازرگاناں کہ از بلاد
بعیدہ بمملکتِ او آیند۔ واجب داند۔ تا موجب انتشار صیتِ جمیل ومیل
قلوب وکثرت تردّد تجار شود۔ وبآں سبب مملکت معمور گردد۔ و
باندک مسامحت کہ بایشاں کند۔ نفع بسیار یابد۔ وخندہ بسیار نکند
چہ کثرت خندہ ہیبت ووقار را از دلہا بردہ تمہیدِ پیری وضعف
حرارتِ غریزی شود۔ اے اسکندر! در شہوت حریص مباش۔ کہ آں از
خواص خنازیر است۔ چہ فخر باشد در چیزے کہ حیوانات خسیسہ در آں بر تو
راجح باشند؟ وافراط در آں مؤدّی بضعف بدن ونقصان عمر است
وسبب کسب اخلاق زناں۔ از احوال مسکیناں غافل مباش۔ وتفقد
احوال ایشاں واجب داں۔ کہ موجب رضائے خالق وجذب قلوب
خلائق است۔ حبوب وغلات ذخیرہ کن۔ تا در خشک سالی بہ وصلہ
نشیند۔ چناں کن کہ اہل صلاح از تو ایمن باشند۔ واہل فساد خائف۔
اے اسکندر! ترا بارہا وصیت کردہ ام وباز ہم تاکید میکنم۔ کہ در خون
ریختن دلیر مباش۔ کہ اہلاک حیوانات مخصوص بحق است۔ وحقیقت
حال جز علّام الغیوب کسے را معلوم نیست۔ وشاید کہ بسبب تہمتے
کہ شخصے از آں بری باشد۔ یا او را در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد۔
قتل او روا داری۔ وچہ جریمہ اصعب ازیں باشد؟ واز ہر مش اکبر

یعنی ادریس علیہ السّلام بمن رسیدہ۔ کہ چوں مخلوقے قتلِ دیگرے کند۔ ملائکِ آسمان درحضرتِ باری زاری کنند۔ کہ فلاں بندہ تو در قتلِ بندۂ دیگر تو تشبہ کرد۔ اگر آں قتل بقصاص باشد۔ حضرتِ حق فرماید۔ کہ اورا بحکمِ من بحق قصاص کشتہ۔ واگر بظلم باشد۔ فرماید بعزت وجلالِ من کہ خون کشندہ را مُباح کردم۔ پس ملائکہ در ہر تسبیح و استغفار دعائے بد برِ او کنند۔ تا زمانے کہ بقصاص رسد۔ وایں بہترین حالِ او باشد۔ و اگر خود بمیرد۔ نشانۂ غضبِ خدائے تعالےٰ باشد۔ چہ بعذابِ مدید وعقابِ شدید واصل شود۔ نکث عہد مکن۔ وسوگند اصلاً یاد مکن۔ وچوں کردی۔ ہیچ وجہ ازاں برمگرد۔ کہ مملکت بسے از سلاطینِ یونان بشامتِ سوگندِ دروغ ونقضِ عہد بفسادانجامید۔ بر چیزے کہ از تو فوت شود۔ تاسّف منمائے۔ کہ سیمۂ صبیان وناقصان است۔ بہ اہلِ مملکت خود را بکسبِ فنونِ عُلُوم امر کن۔ وکسے را کہ در علم فائق شدہ۔ بمزید عنایت وتربیت مخصوص دار۔ کہ ایں خصلت سببِ زیادتے محبّت تو در دلہا شود۔ وموجبِ رونقِ ملک وبقائے ذکرِ جمیل و پادشاہئے یونانیان بمیامنِ دو خصلت دوام داشت۔ چہ ایشاں رعایا را بہ تحصیلِ عُلُوم امر مے فرمودند۔ بمرتبۂ کہ دختران در خانۂ پدراں فرائض وآدابِ نوامیس وجملۂ اصولِ طب ونجوم مے آموختند از دست کسے کہ معتمد تو نباشد۔ چیزے مخور۔ وازمحافظتِ خود غافل مباش وآں قصّہ را فراموش مکن۔ کہ پادشاہِ ہند تحفہ از برائے تو فرستاد

داز جملۂ آں کنیز کے بود - کہ اورا طفولیت بزہر پروردہ بودند- تا طبیعت او قریب با فاعی شدہ بود- و غرض ایشاں از آں قصدِ تو بود- و من ایں حال را بفراست دریافتم- و ترا تنبیہ کردم + اے اِسکندر! بیک دلیل حکم مکن - و چوں دلائل متعارض شوند میل بطرف اقوائے کن - اے اسکندر! عدل صفتے از صفاتِ الٰہی است- و بعدل آسماں و زمین قائم شدہ - و بعدل پیغمبراں مبعوث شدہ اند- و عدل صورت عقل است و بعدل مالک قلوب و رقاب توآں شد- داہل ہند گفتہ اند- عدلِ سلطان بہتر از خصبِ زماں است- و سلطان عادل انفع است از مطر وابل و در بعضے احجار بسریانی نوشتہ بود- ملک و عدل دو برادر اند- کہ ہیچ کدام را از آں دیگر استغنا نیست -

انتخاب از نامهٔ خسروان

دیباچه نامه

بنام خداوند بخشندهٔ مهربان

چنین گوید کمترین جلال پور فتح علی شاه قاجار از آغاز شهریاری گیتی پناه ناصر الدین شاه قاجار که روزگار خسرویش پاینده باد پیوسته هرگونه دانش و هنرے در ایران پراگنده می شود و از هر کشورے دانشوران و هنرمندان بسرزمین پارس آمده پیشه هائے گوناگون و دانشهائے بیشمار بمردم این کشور می آموزند - و این شهریار دبستان بزرگے برپا کرده که دار الفنونش نامند و راستی شائستهٔ این نام است - زیرا که پایهٔ هر دانش و هنر ازین دبستان برپا است این بنده چندے درین دبستان بآموختن زبان فرانسه که شیرین زبانهائے فرنگستان است - و کلید هرگونه دانشے است پرداخت - و چندین نامه خواند - روزے درین اندیشه افتاد که از چیست ما ایرانیان زبان نیاگان خویش فراموش کرده ایم و با اینکه پارسیان در نامه سرائی و چگامه گوئی یگانگی افسانه اند - نامهٔ در دست نداریم که به پارسی نگاشته شده باشد - اندکے بر نابودی زبان ایرانیان دریغ خوردم و پس ازین خواستم آغاز نامهٔ پارسی کنم - سزاوار تر از

داستان پادشاهان پارس نیافتم۔ ازین روایں نگارش را نامهٔ خسروان
نام نهادم۔ و کوشیدم که سخنانِ روان بگوش آشنان نگارش رود۔
تا بر خوانندگان دشوار نباشد۔ امید که خداوندان بینش بر سستی
سخنانِ این نامهٔ خرد خرده نگیرند۔ زیرا که جز راستی و کم سخن اندیشه
نداشتم ؛

۱۔ جمشید

نامش جم۔ و چون رویش مانند شید می درخشید جمشیدش گفتند۔
تهمورس را فرزند نبود جمشید وے را برادر یا برادرزاده است۔ پس از
تهمورس خردمندان و بزرگان پارس بر او گرد آمده به او رنگ شهریاریش
نشانیدند۔ پیروزیِ روزگارِ وے روز افزون بود هر چه
بر نیکوکاری می فزود۔ یزدان مهر او را در دل مردمان بیشتر جا
می داد۔ در جوانی مانند پیرانِ کار دیده بود۔ بر بنیاد استخر بیفزود
چنانچه از حضرک تا رام گرد را یکسره آبادان ساخت۔ بنیاد سرائے
بلند پایه نهاد۔ که تخت جمشیدش نامند۔ و هنوز برخے از آن بنیاد
بر پا است و چهرهائے نگاشته اش بر جا است۔ جهانگردانے که از
پارس گزر کرده اند۔ از دیدارِ آن نمایشها در شگفت اند۔ و نمونهٔ
روشنهائے نیکو که اکنون در میان مردم است آنجا پدیدار است۔ و چنان
می نماید که در آغازِ جهان پیش از آنکه دیگران هنرمند شوند پارسیان دانشور
و هنرمند بوده اند۔ چون آفتاب در نخستین خانهٔ بهار شد و روز و شب

برابر گشت دراں کاخ ــــ و تیره دستاں را بنوید دادگستری
خوشنود کرد- بر آنها زر و سیم افشاند- و خویش بکامرانی پرداخت۔
و آں روز را نوروز نام نهاد- که هنوز پارسیاں آں جشن را برپا میدارند
فیساغورس یونانی در روزگار وے بوده- ساز و آواز را برائے سرخوشی
ایں شهریار از نو پدید آورد- گویند باده در روزگار ایں پادشاه پیدا شد
چنیں داستاں کرده اند که جمشید انگور را بسیار دوست می داشت۔
فرموده بود در خمے انگور فراواں ریختہ تا در زمستاں بخورند- چوں سر او
باز کردند- انگور را دگرگوں و آب آں را چنداں تلخ یافته که شاه او را
زهر پنداشت در پشت خم نوشت- که "زهر دریں است" کنیزکے که
به رنج سر گرفتار و از زندگی بیزار بود برائے نابودی خویش در پنهانی
ازاں بیاشامید در خواب شد- پس از بیداری خود را از رنج رسته
دید- شاه از سود آں آگاهی یافته بنوشید- تا رفته رفته زهر کننده
مانند آب- واں آشامیده شد- شهریار دگر دے که بیرامونش
بودندے برائے شادمانی پیوسته ازاں می نوشیدند- و آں را شاه
دارو نام نهادند- داستان جام جم هنوز بر زبانها است- مردم را
بچهار بخش کرد- ۱- دانشمنداں -۲- جنگیاں -۳- برزگراں ۴- پیشه وراں
داز برائے هر بخشے سرکاراں گماشتے- که روز بروز از کردار ایشاں وے
را آگاهی دهند اندازه فرسنگ بیزاد است- گویند پیش از جمشید
گاه جنگ جز چوب و سنگ بکار برده نمی شد- آهن تیغ و تیره از داست

کشتن درشتن پنبہ وساختن جامہ ونگار رنگ کردنِ آں را بمردماں آموخت۔شناوری وفرورفتن درآب وبیروں آوردنِ مروارید نیز از دست۔ہمہ نویسندگاں برانند کہ یزداں پرستی را از دست دادہ خود را خدا خواند۔پارسیاں را چنیں گمانے نیست۔گویند جمشید پیمبرے فرزانہ۔از مردم زیر دستِ خویش پیماں خواست۔کہ پیرامونِ گناہ نگردند تاخدا بیماری ورنجِ مرگ را از آنہا بردارد۔مردم چندے بر سرِ پیمان خود بودند۔سرانجام پیماں شکستہ بگناہکاری کوشیدند۔یزداں برائے گوشمال مردم جمشید نیکوکار را از میانِ ایشاں برد۔وضحاکِ ستمگار را بر ایشاں برانگیخت۔تاخونِ آناں بریخت۔گویند ہفت صد سال بادشاہی کرد۔راستی ایں سخن را یزداں می داند۔نویسندۂ چہار چمن شارستاں کہ از شہریاراں وپیرانِ فارس گفتگو می کند برآں است۔کہ جمشید ہماں پیغمبرے است۔کہ تازیاں سلیماں دانند۔

۲ ضحاک

تازیاں ضحاک بسیار خندہ را گویند۔چوں لبِ بالائیش شگافتہ و دندانہائیش نمایاں بود برائے چاپلوسی مردم اورا ضحاک نامیدند۔ وپارسیاں گویند کہ نامش بیور بودہ۔ وبیور اسپش نیز می نامند۔ازاں روکہ پیش از پادشاہی ہزار اسپ داشتہ۔بیور بزبان دری دہ ہزار را گویند۔دہ آک نیز گفتہ اند آک بپارسی کردار ناپسند است دے راچوں دہ

کردار ناشایسته بود و پاکش گفتند - نازیبائے او چنیں است - ۱- کوتاه اندام
۲- مردم خوار ۳- بد زبان - ۴- بیدادگر - ۵- خود پسند - ۶- سکه تپه باو ۷- درشت
پیکر - ۸- بے شرم - ۹- شتاب زده - ۱۰- دروغگو - پور هلوان، و براو سند داده
عاد است که بفرمان وے بوریان گردن ایران آمد - گویند - ہزار سال
پادشاہی کرد - گروہے برانند که خواہرزاده جمشید و پور مرداس است
بیدادگری و نام زشتش ہنوز در داستان است - تازیانه زدن و بدار
کشیدن از دست با ہرکه خشم آورد وے بے پرسش خونش بریختے پس از
ہفت صد سال ستمگاری دو برآمدگی که مانند دو مار بر دو شانه وے پدیدار شد -
چنانچه از رنج آنہا وے نیاسودے - پزشکان این رنج را به مغز سر درمان
چاره جستند - ہر روزه دو تن پیش از آن چه از بیدادگری می کشت -
جان می گرفت - و براو وے رنج خویش بکار می برد - گویند او را
دو خوان سالار بود - که مائیل و ارمائیل از آن دو تن یکے را رہائی
می دادند - و رہائی یافتگان تا روزگار فریدون در کوه و ہامون
پوشیده می داشتند - و برخے برانند که دشت نشینان از نژاد آنانند -
سی صد سال روزگار را چنیں گذرانده سر انجام کاوه آہنگر بداد
خواہی خون پسران خویش کمر بست و پوست پاره آہنگری را بر
سر چوب کرده مردم را بر ضحاک بشورانید - و او را از زندگی نومید
ساخت - و فریدون از نژاد جمشید را بشاہی بنشاند - پس از آن فریدون
آن پوست پاره را از گوہرہائے گران بہا زیور کرد - و پادشاہان پارس آنرا

در روزگار خجسته شمرده با سپاه خویش همراهی کردند۔ تا روزگار فریدون گرد شہریار کہ عمر تازی بر پارس دست یافت آں پوست را بجنگ آوردہ سنگہائے آں را بہ سپاہیاں بخش نمود و گفت ہر کس از پوست پارۂ آہنگراں یاری جوید با آہن کشتہ شود۔ و نباید جز از یزدانِ پاک یاری خواست۔

۳۔ فریدون

از نژادِ جمشید بود۔ از بیداد ضحاک گریختہ در میان شبانان مازندران زندگانی می کردند۔ بہ نیروے یزداں و یاری کاوہ ضحاک را در چاہ سار کوہ دماوند در بند کرد۔ و بر تخت پادشاہی بنشست و بخونخواہی ایرانیاں آہنگِ تازی کرد۔ بر کشور ایشاں دست یافت ازاں پس ہر جا کہ آباداں بود در دست آورد۔ و پیروزِ جنگ گشت بیشتر آبادانی جہاں را در زیرِ فرمان آورد۔ آں روز را کہ بر ضحاک دست یافت مہرگاں نام نہاد۔ بنیادِ بارود کندن کندہ از دست۔ نوشدار و برائے زہرمار و گزندگاں بساخت۔ خر برماوباں در روزگار او کشیدند کہ استر پدید شد۔ سالہا مردماں بدہقں او دلِ خوش بودند و با دادگری وے در بستر آسائش می غنودند۔ پس براں شد کہ کشور خویش بہ پسرانش بخش نماید۔ و خود بہ بندگی پروردگار بپردازد باختر با سلم داد۔ و خاور بہ تور سپرد۔ و میان ایں دو بخش کہ پائے تخت و آباد

تر بود۔ بہ ایرج ارزانی داشت برائے آنکہ وے نیکوکار بود۔ دیگر مردماں نیز او را شائستۂ خسروی می دانستند۔ گویند مادرِ سلم و تور دخترِ ضحاک بود و مادرِ ایرج از دختر زادہائے تہمورس کہ از نوادۂ ایراں دخت می نامند۔ ہمیں بہ نیکی و بدی آنہا گواہ است۔ زیرا کہ بخرداں دانند کہ پدر و مادر در نیکوکاری فرزنداں انباز اند۔ بیشتریں مردماں بزرگوار پدر و مادرِ شاں از خاندانِ بزرگ و پرہیزگار بودہ اند۔ ایں سخناں از ایرج است ”مردن بہ از زندگی است۔ چو نیکوکار را تن زنداں است و بدکار را نیز زندگی سودے ندارد زیرا ہر چہ بیشتر زید گناہش افزاید۔ با دشمناں نیکی نیکو است۔ و برتر گواہ آں است کہ با دشمناں نیز نیکوکاری کند۔ و پادشاہ آنکہ مے خواہست کہ ہیچ چیز میسر نشود۔ فرمودہ از مردمانِ گیتی در شگفت ام کہ توانگری از اندوختہ دانند۔ با اینکہ در مے نیازی است۔ آسایش را در بسیاری چہ بینند و در اندک است بزرگواری از مردمان چشم دارند۔ در نیکوکاری است۔ تندرستی را از تن آسائی دانند۔ داد گستری پادشاہ است۔“ بارے سلم و تور با ایرج رشک بردند۔ و باہم یک دل شدہ بکشتندش و دل پدر را از مرگ فرزند خستند۔ در ہماں روزگار زنِ ایرج پسر زاد فریدوں او را منوچہر نام نہاد۔ پس از آموزگاری بجائے خویشتنش برنشاند۔ وے کشندگان پدر را بچنگ آوردہ از زندگانی نومید ساخت۔ گویند پادشاہی فریدوں پانصد سال بود۔ دانشمنداں ایں روز ایں سخن یاد در ندارند۔ برخے

از داستان سرایان فرنگ بر آنند که ضحاک هزار سال یا فریدون پانصد سال پادشاهی کرد۔ بایں نام خانوادهٔ آنها را می نامند پدر بہ پدر ضحاک نام و فریدون نام بوده اند چنانچه در فرنگستان مردان هر گروهے را بنام همان خانواده می نامند۔ در تهمورس نامه آورده فریدون نامه که بہ سلم و تور هنگام سرکشی آنها نوشت۔ ایں سخنان جائے داشت "هر آنکه با پدر و مادر جز نیکوئی کند از فرزندان نیکوئی نه بیند۔ و آنکه پاس بزرگی آنها را ندارد از فرزندانِ خویش همان بیند۔ هر کس به برادران دشمنی کند سزاوار برادری نیست۔ و انجام کار دستوران هنگامے است که خود بیں شوند۔ و دیگراں را هیچ نه شمرند۔ از سخنانِ ولیست۔ چوں روزگار کارنامه کردار شما است براو کردار نیکو باید نگاشت"

۴۔ منوچهر

بہشت را نامند و چهر روے را چوں بہشتی روے بود منوچهر نامیدند۔ پس بر ایے آسانی گفتن یا را انداخته منوچهرش گفتند۔ برخے گویند دختر زادهٔ ایرج است و بیشتر داستان سرایان بر آنند که و پسر زاده است۔ چو مادرش گرد آفرید دختر ایرج جمشیدی بود سام بود شاید دو دلی داستان سرایاں ازیں رو باشد شش ماه پس از مرگ پدر بگیتی آمد۔ چوں به پنج سالگی رسید فریدون او را به دبستان فرستاد پس از دست یافتن بہ سلم و تور در مرگ فریدون او را به اورنگ

شاهی برنشست - بر کشور سے فرماں فرمائے - و بهر دهکده کدخدائے
بگماشت - از فرات جویها بهر سو برد - باغها و کشتها ساخت و درختان
بارور از بیشها و کوهها آورده بکاشت - و در آبادانی جهاں کوشید - گویند
صد و بیست سال پادشاهی کرد - پس از شصت سال جهانداری افراسیاب
نژاد تورانی از ترکستان آهنگ وے نمود منوچهر بگریخت - و به تبرستان در دژ
پناه برد - افراسیاب با اینکه نیروئے دست یافتن بدو نداشت، تن
بآشتی درنمی داد لشکریانش برائے بازگشت کشور خویش او را
واداشتند بآشتی - بناچار با منوچهر چنین پیماں بست که آں سوئے
رود آمویه افراسیاب را باشد - و ایں سوئے منوچهر را پس از آشتی
و بازگشتن ترکاں منوچهر روزگار درازی پاس پیماں داشت -
باز ترکان آغاز دست اندازی کردند - ناچار روزے موبد موبدان را
با مردمان بخواست چنین فرمود: اے مردم! آفریدگاں را آفرید
گارے است - یکتا و هر نیکی که بدانها رسد از دست - باید آفریننده
را پرستید - دو - برابر نیکی هائے او سپاسداری کرد - هرکه در راز کار هائے
آمرزگار اندیشد - بر بینش بفزاید - و آنکه نیندیشد سیاه دل شود - پس
بدانید که پادشا دانا نگهداری سپاه برائے کشور ناچار است - و ایشاں
نیز از داشتن پادشاهی ناگزیر اند لشکر باید فرمان پادشاه برد - و در
برابر دشمن پاریش کند - پادشا باید لشکریاں را خوراکے دهد - و هنگامے
که چاکری شایسته کنند جامهٔ سرفرازی پوشاند - و بزودی ایشاں را

بخشش‌ها دہد زیرا کہ جنگ جویاں در برابر بادشاہ مانند بال و دم مرغ اند کہ بے ایشاں پریدن نتواند۔ و جانوراں‌ش بخورند۔ بادشاہ باید بازیر دستان داد گستری کند۔ و چشم از ہیچ داد گری نہ پوشد۔ و ایشاں را خوار نگذارد۔ کشتکاراں را بہ تخم و سرمایہ دستگیری نماید" پس ازیں سخناں ساز سپاہ فراوانی دیدہ بسرداری رستم بجنگ ترکاں فرستاد۔ لشکر او پیروز مند شدہ آنچہ از کشور ایراں آنہا گرفتہ بودند۔ باز ستدند در روزگار وے شعیبؑ و موسیؑ را ایزداں بہ پیمبری فرستاد از سخنان اوست "گیتی مانند ابر تابستان و آفتاب زمستان است۔ کہ پاینده نماند۔ ولی فرماید۔ بخشش بادشاہان بر گنہگاران زیبا پیرایہ است کشور را۔"

۵ دارا

پور داراب از کردار بادشاہان پیش بے بہرہ بود۔ گویند۔ فرمان فرمائی را کار کو چکے می پنداشت۔ نخستیں کسے نزد سکندر کہ جائے نشیں فلیپ فرستاد۔ باجے کہ داراب بہ یونانیاں نہادہ بود خواست سکندر بہ پاسخ گفت۔ مرغے کہ تخم می گذارد پرید۔ اکنوں در میان من و تو چیز از تیغ و نیزہ نیست پس ازاں دارا چوگاں و گوے با گنجدے فراواں روانہ داشت و چناں وانمود کرد کہ تو ہنوز کودکی باید گوے و چوگاں بازی۔ و ماندۂ بسیاری ایں گنجد لشکریاں ایراں بہ یونان آمدہ آمادۂ کارزار خواہید شد۔ اسکندر در برابر فرستادۂ دے خردے

خواست۔ دمے نگذشت کہ آں ہمہ دانہ ہا رار بود۔ بہ فرستادۂ دارا گفت کہ ما ازیں کار دو پیش بینی نیکو کردیم۔ یکے آنکہ بہ کشور شما دست خواہیم یافت و بہرۂ او را خواہیم خورد۔ دیگر آنکہ دلیران یونان یک تنہ انبوہے لشکر شمارا چنیں می ربایند کہ ایں خروس گنجد بارا۔ در ہماں روزگار لشکرے از سی ہزار پیادہ و پنج ہزار سوارۂ آراستہ بسوے ایران آمد و ہنوز فرنگیاں در برخے از نمونہ ہائے کشور آسیا راہے کہ اسکندر پیمودہ می نمایند۔ دارا نیز ازیں سوے ویرا پیش باز کرد۔ روزے دارا در خواب بود۔ دو مرد ہمدانی سراپردۂ دے را از نگہبانانش تہی یافتہ پہلویش را شگافتہ بہ لشکر اسکندر رگریختند۔ دارا چہاردہ سال پادشاہی کرد۔ اسکندر پس از شنیدن خود را بدارا رسانید۔ سرش را بزانو نہادہ بگریسیت۔ و سوگند یاد کرد۔ کہ ازیں کار خوشنود نیستم۔ و ایں مرگ بر من ناگوار است۔ دے در دم مرگ از وسہ چیز بخواست ۔۱۔ دخترش روشنگ را بزنی گیرد ۲۔ کشندگان او را بکشد۔ ۳۔ بہ کشور ایراں بیگانگاں نہ گمارد ۔ ایں بگفت و جاں سپرد۔ سکندر پس از وسوگے بزرگے گرفت۔ و دخترش را بہ ہمخوابی خواست و بازماندگانش را گرامی داشت۔ و کشندگان ویرا بکشت۔

۶۔ اسکندر

برخے گویند پسر فیلقوس است گروہے پدرش را داراب و مادرش

را دختر فیلقوس دانند۔ پس از کشته شدنِ دارا و دست یافتن بایران و رسیدن به استخر ہرچہ دستوراں و سران سپاہ خواستند اسکندر را بر ان داشتند۔ استخر کہ پائے تخت پادشاہان فارس بود ویران ساخت و آں شہریار برائے بدنامی بایں کار باتن در نمی داد۔ تا شبے ہمخوایش بادہ بسیاری باد بیہودہ در فرازِ گوشاک برد۔ و تاخت و تاز و کشتار ایرانیاں را در یونان بیاد او آوردہ بر آتش داشت کہ فرمان داد استخر را آتش زدند و آں شہریار خرد مند را تا اکنوں ازیں کردار بدنام ساخت سیزدہ سال پادشاہی کرد۔ و ہر یک از بزرگان ایں سرزمین را کشورے بخشید۔ تا خواہش دارا بجائے آوردہ باشد۔ و بیگانہ را بہ ایراں نگمارد۔ و گفتہ از آنہا بہ ارستو نوشتہ بود کہ ایراں بچنگ آوردم و می ترسم اگر یکی تن از آنہا بپادشاہی گمارم بنیاد سرکشی کند و از نژاد شہریاراں در ایران بسیار اند۔ نمی دانم بالیشاں چگونہ رفتار نمایم۔ ارستو در پاسخ وے نگاشت کہ سرگردگانِ پارس را فرمان فرمائی بخش۔ و بر ایشاں سخت مگیر۔ تا خداوند تو بر تو سخت نگیرد۔ و ہر کشورے را بشہریارے سپار۔ تا اندیشۂ تو نہ کند۔ و پیوستہ باخود در کار زار باشند۔ وے نیز چنیں کرد۔ پارس کہ پائے تخت بود بہ استھن یونانی بخشید و بسرانجامِ کار پارس وردم آہنگ ہند و سند نمود۔ و بریں دو کشور دست یافت۔ و در ہنگامِ بازگشت در شہر زور بابل کہ نزدیکی بغداد است جہاں را پدرود گفت۔ روزگار زندگانیش سی و شش

سال بوُد۔

پس از وے در یونان پادشاہی بہ پسرش سکندروس دادند۔ نہ پذیرفت و گفت۔ دانشوری مرا از پادشاہی بے نیاز ساختہ۔ گوشہ گیری گزید۔ ناچار در یونان تیلیموس را بشہریاری نشاندند۔

در ہنگام مرگ از سکندر پرسیدند " دریں زندگانی چگونہ جہاں را زیر دست کردی؟ گفت با دو کار نخست آنکہ دشمنان را ناچار کردم کہ دوست من شوند۔ دوم دوستانم را نگذاردم کہ دشمن گردند" و بہ گماشتگان سپردم کہ ہنگام بُردن بگورستان دستش را بیرون گذارند۔ تا مردم بہ بنبید با ایں ہمہ جہانگیری تہی دست رفتہ۔ بمادرِ خویش پیام فرستاد کہ ناشکیبائی پیشہ مکن۔ و در اندوہ مرگ من با کسے انبار شو کہ ہرگز اندوہگیں نبودہ ۔ آشکار است کہ خواہش او ایں بود کہ شکیبا شود۔ از آں رو کہ ہیچ کس را از اندوہ گزیر نیست۔ دانشمند و دانش پرور بوُد۔ و ہمہ کس داند کہ در روزگار وے دانش منداں بے شمار بودہ اند۔ روزے دانش وراں راخواستہ و ایں سخناں کہ بر دانش وے گواہ اند گفت " ستائش یزداں راست کہ جز او کسے سزاوار ستودن نیست و بے یاری آفریدگان گرامی و بزرگوار است۔ چوں پادشاہیش پائدار است۔ شہریاراں را زیر دست کردہ واز آنجا کہ بزرگوارِیش بسیار است۔ ارجمنداں را خوار ساختہ۔ اورا برائے نیکوئی ہائے کہ بر من ارزانی داشتہ ستایش

می کنم و در سپاس این گونه بنده پروریها از و یاری می جویم۔ ای
مردم کمترین چیزے که از شما خواهش دارم آنست که بسوئے خدا باز گشت
کنید۔ پرہیزگاری پیشه نمائید۔ و از خشم او بترسید و بدانید منم که خداوندم
برگزیده است و هرچه آرزو داشتم بمن بخشیده ہر کس سرکشی کند جز تیغ
از من نخواهد دید۔ پس شما را از پاداش کار نیک و بد آگاہی دادم۔ رفتار
کنید پس از این به اندرزهائے نیکوئے که بشما گفتم۔" گویند۔" روزے
بخیر دے او را دشنام داد یکے از نزدیکاں خواست که اسکندر وے
را به سزا رساند۔ اسکندر پاسخ گفت "اکنوں ہر که سخنان او شنود او را
سرزنش کند۔ و اگر بر و خشم رانم مرا نکوهش نمائید۔" روزے سر کشے را
نزد وے آوردند۔ او را رہائی داد یکے از بزرگان از روئے خشم گفت
"اگر جائے تو بودم می کشتمش۔" اسکندر پاسخ گفت "چوں من تو نیستم
نخواهمش کشت۔" روزے دستورانش باندرز گفتند۔" زن بسیار گیر
تا کشور او دستت بیروں نرود۔ ہر سرزمینے را فرزندے سپاری فرمود
"نام نیک بہتر چیزے است که پائے دار ماند۔ و من در اندیشه اندوختن
آں نام ام۔ و از تنہا گذشته کسے که پیوسته بر مرداں زبردستی کرده
چوں باید زیر دستِ زنان بشود۔ دو تن از نزدیکانش را با یکدیگر
از دشمنی پیش آمد۔ داوری از وے خواستند۔ فرمود۔" این دادگری
با من نیست۔ زیرا ہر دو را دوست دارم ناچار داد من یکے از این
دو را رنجه خواهد داشت۔ و من از این خوشنود نیستم۔" از و پرسیدند۔

چرا اُستاد را بر پدرش برتری می دہی" فرمود "پدر مایۂ زندگانی نیستی پذیر و استاد مایہ زندگی جاوید۔ پدر مرا از آسمان بر زمین آورد و اُستادِ من ارسطو مرا از زمین بآسمان بُرد" چند بار سرگردنگانش اورا بہ شبخون بر دشمن خواندند۔ وے ازیں کار دوری جُست و گفت شبخون مانند کار دزداں است۔ و بادشاہان را دزدی نشاید۔

۷۔ نوشیرواں

تازیاں کسرائے و فرنگیاں کسردی می نامندش و بلندی پایۂ وے رابیش از ما می دانند۔ ہمہ داستاں سرایان فرنگ ایں شہریار را بسیار ستودہ و بزرگواری او سخنہا گفتہ اند یکے از فرنگیاں پس از ستایش بے شمار چنیں نگاشتہ کہ مانمی توانیم بنویسیم تا بچہ پایہ نوشیرواں دادگر و آزادی خواہ و برادر جو بود۔ گویند در دم مرگ قباد بہ اندرز نوشیرواں را گفت "اے فرزند! ترا از نیک بختت می بینم از یں کہ ہمہ رفتارہائے شایستہ در تو ہست و بسیار دل گرانم ازیں کہ با مردماں بہ سختی فرماں روائی می کنی۔ و ایں را ہم نمی خواہم کہ برائے خواہش دیگراں از اندیشۂ خود بگذری۔ و خواہش من آنست کہ در بارہ ہمسران خویش اندیشۂ نیکو نمائی۔ زیرا کہ بدگمانی بیشتر ہنگام راہ راست را کج و کارہائے نیکو را نمی گذارد پیش رود" بہ گفتہ قباد پس از مرگ وے بزرگ مغاں نوشیرواں را بپادشاہی خواندے۔ وے را پاسخ گفت کہ من ایں کار را نمی توانم

گردد از آں روے کہ بیشتر مردمانِ ناشایستہ کار گذار اند و می باید با بسیارے از خانوادہا بدی کرد۔ و ایں اندیشہ نہ در گوہر و نہ در سرشتِ من است سرانجام بزرگاں با گفتگوے بسیار ناچارش کردند تا زیر بار پادشاہی رفت۔ پس بہر کشورے بہ پنہاں و آشکارا یکبارہ روانہ ساخت یکے برائے ایں کہ دادگری و بیدادگری فرماں فرمایاں را ہویدا نماید دیگر ایں کہ ہر جا دانشورے است برائے کنگاکیش کشورداری بدرگاہ آرند یا مداد بزرگ مہر و دیگر دانشوراں را بخواند و گفت کار بزرگے بگردن گرفتم۔ و از شما دریں کار یاری می خواہم۔ بگوئید چہ کنم کہ آسایش خویش و آسودگی زیردستاں در راو باشد۔"

ہر یکے سخنے راندند سرانجام بزرگ مہر گفت "بدوازدہ گفتار نکو انچہ خواہش پادشاہ است۔ برائے دادگستری بانجام خواہیم رسانید نخستیں خودداری از مہر ورزی و خشم خود خواہی۔ دوم راست گوئی و درست رفتاری بمردماں و نگاہداشتن پیمانہائے خود و پائے داری در آئین ہائے کہ می گذرد۔ سوم خوشنود گردنِ مردمانِ خردمند۔ و بکار بردنِ اندرز ہائے ایشاں در ہمہ کارہا۔ چہارم گرامی داشتن خردمنداں و خانوادہائے بزرگ و نویسندگان ہر یک را چنانچہ پایۂ آنہا است پنجم برائے دادگری مردماں ترازوے بنہ و خود نگہبانِ آنہا باش۔ و ہر یک را بکار نیک شاں باید بسزا رساں ششم در کار زندانیاں کوشش نما۔ گناہگاراں را بسزا رساں و کسانے کہ شایستۂ بخشش اند آزاد فرما۔ ہفتم۔ یاری کن

بازرگانان را کہ مایہ آبادانی کشور اند۔ **ہشتم**۔ زیردستاں را باندازۂ گناہ ایشاں بازخواست نما۔ یا ہر کسے باندازۂ پایۂ او رفتار فرما۔ **نہم**۔ دل خوش نما لشکریانے و آں کسانے کہ برائے جنگ در کار اند۔ **دہم**۔ گرامی دار فرزنداں و خانوادہ و نزدیکان آنہا را۔ و آنچہ در بایست برائے ایشاں آمادہ سازہ یازدہمیں۔ گفتگو کنید در نہانی با کسانے کہ از کار کشور آگاہ اند۔ **دوازدہمیں** ہمیشہ نگراں باشید در کار دستوراں و چاکراں و گماشتگان خود۔ پس نوشیرواں ایں گفتار ہا را باب زر نوشت و ہمیشہ می گفت کہ اینہا بیخ دانش فرماں فرمائی است پس از آں بزرگ مہر را بر دیگر دستوراں برتری داد و وے را دستور بزرگ و نگہباں کشور فرمود۔

نخستیں کارے کہ آں بادشاہ کرد ایں بود کہ چندیں مزدک و مزدکیاں را بنواخت و پس از آں بہ گماشتگان خود کہ در ہر کشورے فرمانروائی داشتند۔ نوشت۔ در روزے را پیماں نہاد کہ ہر چہ از مزدکیاں باشند از پائے در آرند۔ خود نیز در ہماں روز مزدک و مزدکیاں کہ در پائے تخت نگاہ داشتند بہ مہمانی خواست۔ در باغے نزدیک سرائے بادشاہی چاہ ہا کندہ بخواں سالاراں فرمود کہ ایشاں را گروہ گروہ دراں باغ بہ بہانۂ خوراک سرنگوں کنند۔ چنانچہ گویند در یک روز از مزدکیاں ہشتاد ہزار کس بکشتند۔ سرانجام نوشیرواں از بیم ایں کہ مبادا ہمہ مردماں کشتہ شوند بہ بازماندگان آنہا بخشید و خواستۂ مردماں کہ در نزد آناں بود گرفتہ بخداوندان نخستین آنہا داد۔ اگر کسے از آنہا بجا نماندہ بود بر بنیاد سرائے

که از بیداد مزدکیان ویران گشته بکار بُردند۔

پس ازیں چنیں آسائش کشور لشکر بہ کامل و آں سُوئے رودِ آموبہ کشید۔ و گروه ہیاتلہ را در زیر فرماں آورد۔ چوں روزگارے نوشیرواں بکار آبادی کشور پرداخت فرماں فرمائے ترکان بخارا و فرغانہ کہ بدست ایرانیاں بود بچنگ آورد۔ نوشیرواں پسر خود ہرمز را بکار زار ترکان فرستاد۔ آں بادشاہ کشورہائے گرفتہ را واگذاشتہ از بیم ایرانیاں بالشکریانش بہ کشور ہائے دور دست خویش گریخت۔ بفرستادہ و پیشکش آشتی براں شد کہ تا فرغانہ ایرانیاں را باشد۔ در ہماں روزگار نیز لشکر بہ بام آوراں بفرمان بادشاہ روم بہ کشور تازیاں کہ فرو تنی بہ نوشیرواں می کردند لشکر کشید۔ برخے از شہارا گشتہ شترو اسپ و خواستہائے بسیار بر داشتہ بازگشت نمودند۔ فرماں فرمائے آنجا نوشیرواں را ازیں کار آگاہ کرد۔ شہنشاہ راچوں با شہریار روم آشتی بود باد نوشت کہ سردار لشکر خود را گوشمالی دہد۔ و آنچہ زخواستہ تازیاں بردہ اند باز پس دہند۔ و برائے خون مرداں و ویرانی کشور از زر و سیم بآئیں تاواں نیز بآنہا ارزانی دارند۔" شہریار روم نامۂ نوشیرواں را ہیچ نہ شمرد۔ ایں رفتار ناشائستہ بادشاہ ایراں را براں داشت کہ بزودی بالشکر بخاک رومیاں کہ در ہمسائگی بود خود را رسانید۔ برخے از شہرہائے آنہا را بچنگ آورد۔ گویند ہنگامے کہ انتاکیہ را گرفت اُفتِ نیکوی آں شہر پسند وے افتاد۔ فرماں داد نزدیکی مدائن مانند آں شہرے ساختند۔

درو میہ اش نام نہاد۔ چناں ایں دو شہر بیک دیگر مانند بود کہ دزہنگامے کہ مردم انتاکیہ را دراں سرزمین آوردآں گروہ بدم دروازہ کہ رسیدند بے رہنمائے راہ خانۂ خویش پیش گرفتہ می رفتند۔ گویند چیزے کہ شہر نوکم داشت درختے بود کہ در انتاکیہ پیش خانہ گازرے بود۔ پادشاہ روم پس از این بردستی نوشیرواں پیکہا با پیشکش ہائے شایستہ فرستادہ خواہش آشتی نمود شاہنشاہ بدیں پیماں پذیرفتہ کہ زر و سیم بسیارے بپادشاہ بزہ دہند تا ویرانی ہائے تا دیاں۔ آں زر و سیم آباد شود۔ و انچہ لشکریان پارس از رومیاں گرفتہ ایرانیاں را باشند۔ و در آنجا دختر ترسا روئے از شاہزادگا کہ آئین عیسی داشت بزنی گرفت۔ وے پسرے آورد۔ نوش زادش نام نہاد۔ پسر بکیش مادر گروید۔ ہر چند نوشیرواں درخواست کرد کہ از اں کیش باز گردد پسر نہ پذیرفت۔ او را در کاخے کرد۔ راہ آمد و شد بر او بست پس از چندے روئے بہ ہام آوراں نہاد۔ دراں رنجور شد۔ پسر گماں برد کہ روزگار پدر بسر آمد۔ از آں کاخ بیروں شدہ گروہے انبوہ بو تیرہ ترسایاں را گرد آورد۔ و زر بسیارے بخشش کرد۔ فرمان فرمائے خوزستان و پارس را در زندان گذاشت و زندانیاں را آزادی بخشید۔

نوشیرواں پس از شنیدن بہ رام برزیں پیشکار خود نوشت کہ نوش زاد اگر از کردۂ خود پشیمان شود بکاخے کہ اندر بود بر گردد۔ و شورش کنندگان را بکشند۔ بخشیدہ خواہد شد و اگر نہ آہنگ او کن۔ اگر در کارزار

بجنگ آید رنجے بادم سال - مانندِ پیش ورہ کاخے کہ بود گاہ ارش
رام برزمیں بفرمان پادشاہ روئے بہ نوش زاد کرد - دراں کارزار
شاہزادہ بہ تیرے از پائے در آمد - و گروید گانش پراگندہ شدند -
سردار ببالینِ وے آمدہ از وے پرسید کہ آرزوئیش چیست گفت "پس
از مرگ پیکرش بہ مادر دہند - تا مانندِ ترسایان بخاکش سپارد" پس
از برگشتن نوشیرواں بیشتر رنج کادی بیدادگری زیر دستاں می کرد
و مایہ ایں کار گویند آں شد - کہ روزے موید موبداں را گفت کہ
از سوئے ترکستاں شغال بسیارے می بینم کہ بہ ایراں می آیند -
در پاسخ شاہ گفت کہ جانوران مردار خوار در کشورے آیند کہ از
بیداد مردمش می میرند - ایں سخنِ شاہ را براں داشت کہ روز بروز
بیخ ستمگاراں برکند چنانچہ در انجمنہا ہنوز گفتگوئے دادگری اوست -
بلجے کہ از زیردستاں می گرفتند بسیارے از آنہا را بخشید - کسانے
کہ سالِ شاں کم از بیست و بیش از پنجاہ بود بچاکری نمی گرفت -
زیردستاں را در دم تنگی تخم و گاو می داد - لشکریاں را در ہنگامِ
چاکری باندازۂ کوششِ شاں بخشش می فرمود - بہ ہمیں رفتار
پسندیدہ کشورِ خویش را چناں بزرگ کرد کہ گویند ہمیں کشورش
تا دریائے ماژنداں خاور ہندوستاں فرود یں مصر و دریائے
سُرخ - باختر فرات و واپسینِ پیمیراں در روزگار وے بجہاں آمد
و فرماید "و من زائیدہ شدم در روزگار خسرو دادگر" وایں نازش بر

بزرگی این شہریار گواہی بزرگ است۔" گویند: "دربارگاہ او چار تخت زرمی گذاشتند۔ برائے بزرگ مہرو فرماں روائے روم و خاقان چین و بادشاہ خوارزم۔"

از سخنانِ نوشیرواں است: "بادشاہی بالشکر است و لشکر باندوختہ۔ واندوختہ بہ باج و باج بآبادانی و آبادانی از دادگری است۔" نیز گوید: "روز باد خواب نیکو است۔ روز باراں بادہ نوشی۔ و روز ابر گرمابہ۔ در روزِ آفتاب بکارہائے بالیستنی پرداختن۔" فرماید: "فرومایگان چوں برتری یابند ستم بر بزرگ زادگان کنند۔" و فرمود بدخمہ اش نوشتند۔ ہرچہ در پیش فرستادیم مارا بکار است۔ و نزد کسے است۔ کہ در پاداش او توانائی دارد۔" و تا من زندہ بودم خداوند کہ ہمہ بندگانش از من بہرہ وربودند۔ اکنوں کہ ہنگام مرگ و تنگدستی از روزگار است۔ ایں سخنان برایں دیوار نوشتم۔ تا اگر کسے بدخمہ من آید ایں اندرزہا بخواند۔ پس از من ہم از گفتہائے من بہرہ برد۔ وایں سخنان پائے مزد آں کس است۔" و می فرماید۔ تا روز و شب آیندہ و روندہ است، از گردش کارہا در شگفت مشو۔" و گفت۔ چرا مردم پشیمانی خورند از چیزے کہ یک بار پشیمانی خوردہ باشند۔" و نیز فرمود۔ "چرا آسودہ خسپد کسے کہ از پادشاہ آشنائی دارد۔" و گفت۔ زندہ نشمرد خویش را کسے کہ زندگانی بکامِ او نباشد۔ دشمن خویش و شمارد کسے را کہ جوانمردی خود در آزار مرداں داند۔ و

دوست پندار کسے را کہ دشمن دوستاں تو باشد۔ و با مردم بے ہنر
دوستی مکن کہ بے ہنر دوستی و دشمنی را نشاید۔ بپرہیز از نادانے کہ خویش را
دانا شمرد۔" "و فرمود داد از خویشتن بدہ تا از داوری بے نیاز باشی۔ راست
گو اگرچہ تلخ باشد۔" و دیگر گفت "اگر خواہی راز تو دشمن نداند پیش دوست مگو۔"
و می فرماید "خردہ بین بزرگ زیاں است۔ مردمان بیمار را زندہ شمرید
اگر خواہی کہ بے رنج توانگر باشی پسند کار باش۔" ہم او فرماید۔ "مرگ
بہتر از نیاز بہ ہمسران خویش۔ و بہ گرسنگی مردن بہ کہ بنانِ فرومایگان سیر
شدن۔ ہر اندیشہ کہ بتو رسد بر سست پیمانان استوار مباش
و بر استواراں سستی منما۔ دیگر بخویشاں کم از خود نیاز مند بودن
رنجے است بزرگ۔ چنانچہ در آب مردن بہتر است از کشتیبان زنہار
خواستن۔ گناہگار فروتن بہ از نیکوکار سرکش۔ نادان است کسے کہ از
کمتری بہ بہتری رسیدہ باشد وے را ہماں چشم کمتری بیند۔ و
بے شرمی از آں بتر نبود کسے کہ چیزے نداند بخود بندد۔ و فریفتہ کسے
است کہ یافتہ بہ نیافتہ دہد۔ و فرومایہ کسے است کہ مردماں را برو
خواہشے افتد او را توانائی برآوردن آں باشد و نکند۔ ہمی فرماید۔
ہر چند کسے ہنرمند باشد اگر او را خرد نباشد ہنرش دشمن او شود۔ ہر گرا
گردش روزگار دانا نکند رنج دانایاں در آموزگاری او بیہودہ
خواہد بود ہم فرماید "بدگوے مردماں مباش تا بدگوئی تو نکنند۔ آزرم پیشہ
کن تا با آبروئے باشی کار ناکردہ کردہ مشمار۔ آنچہ نہ نہادہ بر مدار۔

پردهٔ کس مدر تا پردهٔ تو ندرند. بس کس مخند تا بس تو نخندند. بخواهش
خویش کار مکن تا پشیمانی نبری. بے آزار باش. تا بے بیم باشی. بگفتهٔ خود
کار کن تا گفتهٔ تو کار کنند. و نزد بے خرد نهان خویش آشکارا مکن. تا ستودهٔ
مردمان باشی. بیدار باش. تا جوان مردترین مردمان باشی. آز از دل بیرون
کن. تا در شمار آزادگان باشی. زیردستان را نیکو دار تا دادگرت خوانند.
راست گو باش. تا از بدگوئی مردمان دور باشی. سخن به خواهش مردمان
ران. تا در هر دل جائے داشته باشی. با نادان پیکار مکن. تا رنج فراوان نه
بینی. نیکی از مردمان دریغ مدار. تا بهترین مردمان باشی. کوتاه دست
باش. تا زبانت دراز باشد"

روزگارِ پادشاهیش چهل و هشت سال بود

حالات ابوالحسن مؤلّف جہانگیر نامہ

خواجہ ابوالحسن از متوسلان شاہ جہانگیر و از منتسبان شیخ فرید بخاری بود۔ چوں جہانگیر بعد پدر خود بر تخت جہانداری جلوس کرد و عنان سلطنت و حکومت در دست خود گرفت ابوالحسن را در زمرۂ ملازمان خود جا داد و بعد فوت شدن فدائی خاں کہ بخدمت بخشی گری لشکر فایز بود او را بخطاب معتمد خاں سرفراز کردہ بہ بخشی گری مامور کردہ۔ مقرب خود ساخت۔ چوں ابوالحسن در معاملہ فہمی یگانۂ روزگار بود اقبال باستقبالش شتافت و طالعش از گراں خواب بیدار شد و در مُدّت قلیل بجلدوے خدمات شائستہ بمرتبہ رسید۔ کہ محسود خلائق شد او جملہ حالات معارک شاہی بچشم خود دید و ہمہ را بے تکلف بشرح و لبطِ تمام در کتاب جہانگیر نامہ درج نمود۔۔ عبارتش از غلو و اغراق منزہ و از مبالغہ ہائے بے محل پاک است۔ ہرچہ می بیند بے کم و کاست می نویسد۔ نہ در ذکر فضائل قلم او کوتاہی کند و نہ در ذکر رذائل کلک او تقصیر۔ حال کشمیر ہمچناں کہ او نوشتہ است گرایا ما کہ می نویسد و ذکر نور جہاں ہمچناں کہ او کردہ است گراز ہرہ کہ بکند۔ چشم دوربیں او چیزے نیست کہ نہ بیند و نگاہ باریک بیں او چیزے نیست کہ بگزارد تالیفش جہانگیر نامہ تاریخیست کہ آئینۂ معارک جہانگیر است و کتابیست کہ پردہ کشائے حال نور جہاں است۔۔۔

انتخاب از جہانگیر نامہ

مجملی از اوضاع و خصوصیات کشمیر

کشمیر از اقلیم چہارم است عرضش از خط استوا سی و پنج درجہ طولش از جزائر سعد اصد و پنج درجہ۔ از قدیم این ملک در تصرف راجہا بود مدت حکومت آنہا چہار ہزار سال است و کیفیت احوال و اسامی آنہا در تاریخ راج ترنگنی کہ بحکم حضرت عرش آشیانی از زبان ہندی بفارسی ترجمہ شدہ است مفصل مرقوم است در تاریخ سنہ ہفتصد و دوازدہ ہجری نظور اسلام رونق و بہا پذیرفتہ سی و دو نفر از اہل اسلام مدت دویست و ہشتاد و دو سال حکومت این ملک داشتہ اند تا آنکہ بتاریخ نہصد و نود و چہار ہجری حضرت عرش آشیانی فتح فرمودند از ان تاریخ تا حال سی و پنج سال است کہ در تصرف اولیای دولت ابد قرین است ملک کشمیر طول از کوتل بیلولتاش تا فوریہ پنجاہ و شصت کردہ جہانگیری و در عرض بست و ہفت کردہ زیادہ نیست و از دہ کم نہ شیخ ابو الفضل در اکبر نامہ تخمیناً و قیاساً نوشتہ کہ طول ملک کشمیر از دریائے کشن گنگ تا فوریہ یکصد و لیست کردہ است و در عرض از دہ کم نیست و از بست و پنج زیادہ نہ حضرت شاہنشاہی بجہت احتیاط جمعی از معتمدان کاردان را فرمودند کہ طول و عرض را طناب بکشند کہ حقیقت از قرار واقع نوشتہ شد چون قرار داد است کہ حد ہر ملکی تا جای است مردم بزبان آن متکلم باشند

بنا بر آں از سیلولتا ش کہ پانزدہ کردہ آں طرف کشن گنگا است سرحد کشمیر مقرر شد بایں حساب پنجاہ و شش کردہ بر آمد در عرض دو کردہ بیش تفاوت ظاہر نگشت کردہ کہ دریں دولت معمول است موافق ضابطہ ایست کہ حضرت عرش آشیانی بستہ اند ہر کروہی پنجہزار ذرعہ است و یکذرعہ حال، دو ذرعہ شرعی می شود ہر جا کہ کردہ یا گز مذکور می گردد مراد ازاں کردہ و گز معمول حال است نام شہر سری نگر است دریای بہت از میان معمورہ می گذرد و سر چشمہ آنرا ویرناگ نامند از شہر چہاردہ کردہ بر سمت جنوب واقعست و بحکم حضرت شاہنشاہی بر سر آن چشمہ عمارتی و باغی ترتیب یافتہ و در میان شہر چہار پل از سنگ و چوب در غایت استحکام بستہ شدہ کہ مردم از روی آن تردد می نمایند و پل را باصطلاح ایں ملک کدل گویند و در شہر مسجدی است بغایت عالی از آثار سلطان سکندر در ہفتصد و نود و پنج اساس یافتہ و بعد از مدتی سوختہ و باز سلطان حسین تعمیر نمودہ ہنوز باتمام نرسیدہ بود کہ قصر حیات او از پا افتاد در ہشتصد و نہ ابراہیم ماگری وزیر سلطان محمد بخش انجام آراستگی بخشیدہ ازاں تاریخ تا حال یکصد و بیست سال است کہ بر جاست از محراب تا دیوار شرقی یکصد و چہل و پنجاہ ذرع و عرض یک صد و چہار ذرع است مشتمل بر چہار طاق و بر اطراف ایوان و ستونہای عالی نقاشی و نگاری کردہ الحق از حکام کشمیر اثرے بہتر ازیں نماندہ میر سید علی ہمدانی روزی چند دریں شہر بودہ اند خانقاہی از ایشاں یادگار است و متصل

شهر دو کول بزرگ است که همه سال پر آب می ماند و طعمش متغیر نمیگردد
و مدار آمد و رفت مردم و نقل و تحویل هیمه و غله به کشتی است و در شهر و
پرگنات پنجهزار هفتصد کشتی و هفت هزار و چهار صد ملاح بشمار آمد
ولایت کشمیر مشتمل بر سی و هفت پرگنه است و آنرا دو نصف اعتبار
کرده اند بالائی آب را مراج گویند و پایان آب را کامراج گویند ضبط
زمین و داد و ستد زر و سیم رسم نیست مگر چیزی از سایر جهات نقد و جنس
را خروار شالی حساب کنند هر خروار سه من و بست سیر بوزن حال است
کشمیریان دو سیر را یک من اعتبار کرده و چهار من را که هشت سیر باشد
یک ترک و جمع ولایت کشمیر سی لک و شصت و سه هزار و پنجاه خروار و
پانزده ترک که بحساب نقدی هفت کرور و چهل و شش لکه و هفتاد هزار و
چهار صد دام می شود بضابطه حال جای هشت هزار و پانصد سوار است و
راه در آمد کشمیر متعذر است و بهترین راه ها راه بهتر و پکلی است اگرچه
راه بهتر نه دیک تر است لیکن اگر کسی خواهد که بهار کشمیر را دریابد منحصر
در راه پکلی و دیگر راه ها در آن موسم از برف مالامال می باشد اگر به تعریف
و توصیف کشمیر پرداز دفترها باید نوشت ناگزیر بسبیل ایجاز و اختصار
از اوضاع و خصوصیات آن شمه ز کلک بیان می گردد کشمیر باغی است
همیشه بهار یا قلعه ایست آهنی حصار پادشاهان را گلشنی است عشرت فزا
و درویشان را خلوت کده ایست دلکشا چمنهای خوش و آبشار های
دلکش از شرح و بیان افزون و آبهای روان و چشمه سار های

لطیف از حساب و شمار بیرون چندانکه نظر کار کند سبزه است و آب روان و گل سرخ و بنفشه و نرگس خودرو و نیز انواع گلهای و اقسام ریاحین ازان بیشتر که بشمار درآید و در بهار جان نگار کوه و دشت از اقسام شگوفه مالامال در و دیوار صحن و بام خانها از مشعل لاله بزم افروز گلهای مسطح و سه برگهای مردج را چه گوید۔ نظم

شده جلوه گر نازنینان باغ | برخ افروخته هر یکی چون چراغ
شده مشک بو غنچه در زیر پوست | چو تعویذ مشکین بیازوی دوست
غزل خوانی بلبل صبح خیز | تمنای میخوارگان کرد تیز
بهر چشمه منقار بط آب گیر | چو مقراض زرین بقطع حریر
بساط از گل و سبزه گلشن شده | چراغ گل از باد روشن شده

بنفشه سر زلف را خم زده
گره در دل غنچه محکم زده

بهترین اقسام شگوفه بادام و شفتالو است بیرون کوهستان ابتدای شگوفه در غرهٔ اسفندار مذ می شود و در ملک کشمیر از اوائل فروردین و در باغات شهر در نهم و دهم شهر مذکور و انجام شگوفه تا آغاز یاسمن کبود پیوسته است عمارت کشمیر همه از چوب است دو آشیانه و سه آشیانه و چهار آشیانه می سازند و بامش را خاک پوش کرده در بهار لاله چوغاشی می نشانند سال بسال در موسم بهار می شگفد و بغایت خوش نماست واین تصرف مخصوص اهل کشمیر است و امثال در باغچه و دولت خانه بر بام مسجد جامع

لاله بغایت خوب شگفته بود یاسمن کبود در باغات فراوان است و
یاسمن سفید که اهل هند چنبیلی گویند بغایت خوشبوی می شود و قسم دیگر
صندلی رنگ است که آن نیز در نهایت خوشبوی و این مخصوص کشمیر
است گل سرخ چند قسم بنظر در آمده غایتاً یکی بسیار خوشبوی است و دیگر
گلے است صندلی رنگ و بویش در غایت لطافت و نزاکت از عالم گل سرخ
بوته اش نیز بگل سرخ مشابه دارد و گل سوسن دو قسم می باشد آنچه در
باغات است بسیار بالیده و سبز رنگ و قسم دیگر صحرائی است اگرچه کم
رنگ تیر است اما خوشبوست گل جعفری کلان و خوب می شود بوته اش
از قامت آدمی می گذرد لیکن در بعضے سالها وقتی که بکمال رسیده و گل
کرده کرمی پیدا می شود و برگلش پرده از عالم عنکبوت می تند و ضایع
می سازد و بوته اش را خشک می کند و گلهای که در باغات کشمیر بنظر در آمده
از حساب و شمار بیرون است و آنچه نادر العصری و استاد منصور نقاش
شبیه کشیده از یکصد گل متجاوز است پیش از عهد دولت حضرت عرش
آشیانی شاه آلو مطلقاً نه بود محمد قلی افشار از کابل آورده پیوند کرده تا
حال ده دوازده درخت بیار آمده زرد آلوی پیوندے نیز درخت چند
معدود بود مشار الیه پیوند را درین ملک شائع ساخت الحال فراوان
است و الحق زرد آلوی کشمیر خوب می شود در باغ شهر آرای کابل درختی
بود میرزائی نام بهتر از آن در کابل خورده نشده بود در کشمیر چندین درخت
مثل آن در باغهاے پادشاهی است ناشپاتی فرد اعلی می شود از کابل

و بدخشان بهتر نزدیک به ناشپاتی سمرقند است و سیب کشمیری بخوبی
مشهور است و امرود وسطی می شود انگورش فراوان است و اکثر ترش
و زبون انارش آنقدر نیست ترتیب فرد اعلیٰ بهم می رسد خربوزه بغایت
نازک و شیرین و شکننده می شود لیکن اکثر آنست که چون به پختگی رسد
کرمی در میانش بهم رسد و ضایع می سازد و اگر احیاناً از آسیب کرم
محفوظ می ماند بغایت لطیف می شود شاه توت نمی باشد و توت سایر صحرا
صحرا است و از پای هر درخت توت تاک انگوری بالا رفته غالباً توتش
قابل خوردن نیست مگر درختی چند که در باغ پیوند کرده شد و برگ
توت بجهت کرم پیله بکار می رود تخم پیله از گلگت و تبت می آرند
شراب و سرکه فراوان می شود اما شرابش اکثر ترش و زبون و بزبان
کشمیری مس گویند بعد از آن که کاسها از آن در کشند بقدر سرکه می بهم میرسد
از همه که اقسام اچاری سازند و چون سیر در کشمیر خوب می شود بهترین
اچاریش اچار سیر است انواع حبوبات دارد و بغیر از نخود اگر بکارند سال
اول خوب می شود و سال دوم زبون سال سوم بماشک مشبته میگردد و برنج از
همه بیشتر لیکن که سه حصه برنج و یک حصه سایر حبوبات باشد مدار خورش اهل
کشمیر بر برنج است و بغایت زبون می شود چنانچه خشکه نرم می پزند و می
گذارند که سرد شود و بعد از آن می خورند آنرا بهته میگویند طعام گرم خوردن رسم
نیست بلکه مردم کم بضاعت حصه از آن بهته شب نگاه می دارند و روز
دیگر می خورند و نمک از هندوستان می آرند و در بهته نمک انداختن قاعده

سبزی در آب میجوشانند واندک نمکی بجهت تغیر ذائقه دران می اندازند وچیزی که
که تخم کنند در آن سبزی اندک روغن چهار مغزی می اندازند در روغن چهار مغز تلخ
وبد طعم میشود بلکه روغن گاو نیز مگر آن که تازه بتازه از مسکه روغن گرفته در
طعام اندازند وآنرا سد پاک نامند بزبان کشمیری چون هوا سرد ونمناک است
بمجرد آنکه سه چهار روز بماند متغیر می گردد وگاو میش نمی باشد گاو نیز زبون
وخرد می باشد گندمش ریزه وکم مغز است ونان خوردن رسم نیست گوسفندی
دنبه می باشد وعام مردم هندوستان آنرا بهیڑ می گویند گوشتش خالی از نزاکت
ودرست مزگی نیست مرغ دهقانه ومرغابی سونه وغیره فراوان می باشد وماهی
هم از قسم لولک دارد وبی لولک می شود اما بغایت زبون وبمزه ملبوسات از
پشمینه متعارفست مرد وزن کرته پشمین می پوشند آنرا پٹو گویند وفرضاً اگر کرته
پٹو نباشد اعتقاد شان آنکه البتّه هوا تصرّف میکند بلکه هضم طعام الی این ممکن نیست
شال کشمیر را که حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند از فرط اشتهار حاجت
بتعریف نیست قسم دیگر شهره است از شال موجدار وملایم می باشد ودیگر درمه است
از عالم خرسنگ بر روی فرش می افگنند غیر شال دیگر اقسام پشمینه در تبت بهتر بیا
می شود یا آنکه پشم شال را از تبت می آرند در آنجا العمل نمی توانند آمد وپشم شال انداز
بزی بهم میرسد که مخصوص تبت است ودیگر در کشمیر از قسم شال پٹو هم می بافند و
دو شال را باهم دوکرده از عالم سقرلاط می بافند بجهت لباس بارانی بد قیمت
مردم کشمیر سر می تراشند ودستار گرد می بندند وعورات عوام را لباس پاکیزه و
شستن پوشیدن رسم نیست یک کرته پٹو سه سال چهار سال بکار می برند و

ناشسته از خانهٔ بافنده آورده کرته می دوزند تا پاره شدن بآب نمی رسد
ازاره پوشیدن عیب است کرته درازه فراخ تا سر پاے افتاده می پوشند و
کمر می بندند با آنکه اکثری خانه بر لب آب دارند یک قطرهٔ آب تن آنها نمی رسد
مجملاً ظاهر اهل کشمیر خصوص از عوام الناس بغایت چرکین و بی صفا است
ارباب صنایع در زمان مرزا حیدر بسیار پیش آمدند موسیقی را رونق افزود
کمانچه دجبیر و قانون و چنگ و نی شایع شد و در زمان سابق سازی از عالم
کمانچه میدانستند و نقشها بزبان کشمیری در مقامات هند می خواندند آن
هم منحصر در ده مقامی بود بلکه اکثر بیک آهنگ می سرائیدند الحق مرزا حیدر را
در رونق افزائی کشمیر حقوق بسیار است پیش از عهد دولت حضرت
عرش آشیانی مدار سواری مردم آنجا بر گونث بوده اسپ کلان نمی داشتند
مگر از خارج اسپ عراقی و ترکی برسم هدیه و تحفه بجهت حکام می آوردند
و گونث عبارت از یابوست چهار شانه بزمین نزدیک در سایر کوهستان هند
نیز فراوان می باشد آنچه در طرف بنگاله میشود آنرا تانگهن می گویند اکثری چنگره
وسخ جلو میشود بعد از آنکه این گلشن خدا آفرین بتائید دولت و یمن تربیت
خاقان سکندر آئین رونق جاوید یافت بسیارے ایماقات را درین
صوبه جاگیر مرحمت فرمودند گله های اسپ عراقی و ترکی حواله نمودند که کره
بگیرند و سپاهیان از خود نیز گله سامان کردند و در اندک فرصت اسپان
نیک بهم رسید چنانچه اسپ کشمیر تا دویست و سه صد روپیه بسیار خرید و
فروخت شد احیاناً بهزار روپیه بهم رسید مردم این ملک آنچه سوداگران

حرفه اند اکثرے سنی اند وسپاهیان شیعه امامی دگروهی نوربخشی وطائفه
از فقرای باشند که آنها را ریشی گویند اگرچه علمے ومعرفتے ندارند لیکن به
بیساختگی وظاهرآرائی می زیند وهیچکس را بدنمی گویند زبان خواهش و
پای طلب کوتاه دارند گوشت نمی خورند وزن نمی کنند پیوسته درختیمیوه
دار در صحرای نشانند باین نیت که مردم از آن بهره ور شوند وخود از آن
تمتع برنگیرند قریب دو هزار کس ازین گروه بوده باشند وجمعی اند
برهمنان اند که از قدیم درین ملک مانده اند وبزبان کشمیریان متکلم
ظاهر شان از مسلمانان تمیز نمی توان کرد لیکن کتابها بزبان سنسکرت
میخوانند وانچه شرائط بت پرستی است بعمل می آرند وسنسکرت زبانی
است که دانشوران هند کتابها بدان تصنیف کنند وبغایت معتبر دارند
آثار بتخانهای عالی که پیش از ظهور اسلام اساس یافته برجاست وعمارتش
هم از سنگ دار بنیاد تا سقف بسنگهائے کلان سی منی وچهل منی
تراشیده برروئے یک دیگر نهاده متصل شهر کوهچه الیست که آنرا
کوه ماران گویند وهری پربت نیز نامند سمت شرقی کول ڈل واقع
است ومسافت دور ش شش ونیم کروه وکسری پیموده شد حضرت
عرش آشیانی انار الله برهانه حکم فرمودند که درین مقام قلعه از سنگ
وآهک در غایت استحکام اساس نهند در عهد دولت جهانگیری قریب
الاختتام شده چنانچه کوهچه مذکور درمیان حصار واقع است ودیوار
قلعه بدور آن چسپان گشته کول ڈل مذکور بحصار پیوسته وعمارات

دولتخانه مشرف بر آنست و در دولتخانه باغچه واقعست با مختصر
عمارتی که حضرت عرش آشیانی اکثر اوقات در آنجا می نشستند
چون درین مرتبه سخت بی طراوت و افسرده بنظر اشرف در آمد
براقم اقبالی تامه حکم شد که در تربیت این باغچه و تعمیر منازل آن
غایت جد و جهد بتقدیم رساند در اندک فرصتی بحسن اهتمام این
فدوی رونق تازه یافت و در میان باغچه صفه عالی سی در سی گز مربع
مشتمل بر سه طبقه آراسته و عمارات را از سر نو تعمیر نموده بتصویر استادان
نادره کار رشک نگارخانه چین ساخت و این باغچه را نورافزا
نام فرمودند روز جمعه پانزدهم فروردین دو گاو قطاس از پیشکشهای
زمیندار تبت بنظر اشرف گذشت در صورت و ترکیب بگاو میش
نیز شباهت و مناسبت دارد و اعضایش پر پشم است و این لازمه
حیوانات سردسیر است چنانچه هر رنگ که از ولایت بهکر و کوهستان
گرم سیر می آورند بغایت خوش صورت و کم پشم می باشد و آنچه
درین کوهستان بهم می رسد بجهت شدت سرما و برف پر موی و بد
هیئت است کشمیریان رنگ کتل میگویند و هم درین هوا آهوی
مشکین پیشکش آوردند چون گوشتش خورده نشده بود فرمودند که طعام ها
از وی بپزند و پختند سخت بیمزه و بد طعم بر انداز حیوانات گوشت هر یک
بد بوئی و بد طعمی این نیست نافه در تازگی بوی ندارد و بعد آنکه روزی
چند ماند خشک شده خوشبوی می شود و ماده نافه نمی دارد مخصوص نر است

دریں دو سہ روز اکثر اوقات بر کشتی نشستہ از سیر و تماشای شگوفہ پھاگ و شالمار محظوظ بودند پھاگ نام پرگنہ ایست بیرون طرف کول ڈل واقع است و ہمچنیں شالمار نیز متصل آں جوے آب خوشی دارد کہ از کوہ آمدہ بکول ڈل میریزد بحکم شاہزادہ عالم و عالمیان شاہجہان اطراف جوی را بسنگ و آہک بستند آبشاری ترتیب یافت کہ از دیدن آن محظوظ توان شد و ایں مقام از سیرگاہ مقرر کشمیر است۔

ذکر تاریخ سر جان ملکم

نواب مستطاب سر جان مالکم از دولتِ علیۂ انگلیس مامور بسفارتِ ایران بود او کتاب مستجمع احوال جمیع ممالک ایران تا عہد فرخندہ مہد خاقان علیین آشیاں فتح علی شاہ قاچار اعلی اللہ مقامہٗ بزبانِ انگلیسی بکمالِ چدو جہد نگاشتہ وگوئے سابقت از اکثر مورخین عجم وتازی بچوگانِ فصاحت ونکتہ پردازی ربودہ۔ کرنل گولد اسمید از جانب دولتِ علیۂ انگلیس برائے انتظامِ تلگراف خانہ بایران فرستادہ شدہ وآں را با اسمٰعیل خاں وکیل الملک وزیر کرماں روابط اتحاد ووداد پدید آمد۔ خواست کہ چیزے بطور ارمغاں دوستانہ تعارف کند وزیر کرماں گفت کہ ہیچ اہم تاریخ سر جان مالکم را بزبان پارسی ترجمہ کردہ شود۔ پس بر حسبِ فرمایش کرنل گولد اسمید در عہد حکومت نواب مستطاب معز ہنری بارٹل اڈوارڈ۔ فریرک۔ ٹی بی۔ گورنر بمبئی میرزا اسمٰعیل المتخلص بہ حیرت آنرا از انگلیسی بعبارتِ فصیح وبلاغت ملیح کسوتِ فارسی پوشانیدہ کہ مرغوب النظار اولی الابصار گردید۔

تاریخ ملکم مترجمۂ مرزا حیرت ایرانی

ذکر احوالِ نادر شاہ

پدرِ نادر از قبیلۂ افشار است۔ نام او امام قلی بود۔ و از اخبارے
کہ در دست است معلوم می شود۔ کہ امام قلی مرد صاحب اعتبار یا منصبے
نبود۔ خود نادر قلی ہم ہرگز از نسب بزرگی لاف نمی زند۔ مورخ۔ چاپلوس وے
مرزا مہدی ہم در و تقیہ میگوید۔ (پدر نادر شاہ در قبیلۂ خود مردے معتنی بہ بود)
حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہر شاہوار را نازش بہ آب و رنگِ ذاتی
خود است نہ بہ صلبِ معدن "میرساند و پستی نسب وے را می فہماند۔ در یکے
از کتب منقول ست۔ کہ نادر شاہ در اوائل حال پوستین دوزے بود۔ و از یں
ہم تحصیلِ وجہ معاش میکرد۔۔ و خود نادر شاہ از پستی نژادِ خویش بکمال رندانہ صحبت
می داشت۔ گویند کہ چوں خواست۔ دخترے از خانوادۂ سلطنتِ دہلی
بجہت پسر خود عقد کند۔ صاحبان دختر گفتند۔ کہ رسم ما چنیں است کہ
داماد باید تا ہفت پشت خود را بشمارد و بشناساند۔ نادر۔ قاصد را گفت۔ بگو۔
کہ داماد شما پسرِ نادر شاہ است۔ نادر شاہ پسر شمشیر۔ و پسر زادۂ شمشیر
ہمچنیں تا ہفتاد پشت بشمارد۔

تولدِ نادر شاہ در سنہ ہزار و صد ہجری در کلاتِ خراسان اتفاق
افتاد مورخان ایران در دولت اوائل احوال او را ذکر نکردہ اند اول چیزی کہ می

نویسند۔ تولدِ رضا قلی میرزا است۔ کہ در آں وقت سی و یکسال از عمر نادر شاہ گذشتہ بود۔ نادر در ہفدہ سالگی بدست اوزبکانے کہ ہر سال اطرافِ خراسان را می تاختند۔ با مادرش اسیر شد۔ ایام اسارتش چہار سال طول کشید۔ و مادرش ہم دراں صفحات روزش بآخر رسید۔ بعد ازاں خود را رہائی دادہ بملکِ خویش شتافت۔ ازاں بعد تا زمانے کہ در خدمتِ شاہ طہماسپ حاضر شد۔ ہمیں قدر قابلِ ذکر است کہ گفتہ شود کہ طبیعت ایں مردِ عجیب ہمیشہ بریک و تیرہ و یکساں بودہ است۔ وقتے در خدمتِ بابا بیگ یکے از امرائے ملک خود وارد گشت۔ و بالآخرہ وے را کشتہ دخترش را بدید۔ و بحبالۂ ازدواج در آوردہ۔ رضا قلی میرزا ازوے متولد گشت۔ بعد ازاں جمعے از قطاع الطریق را با خود یار ساختہ۔ و دراں زمانۂ پرشور و شر تیاخت و تاراج مردم اطراف تحصیل معاشے می نمود۔ تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادری او بلند گشتہ۔ بخدمتِ والی خراسان داخل شدہ۔ و چوں در جنگ با اوزبکان آثارِ شہامت و جلادت بظہور رسانید۔ تا بدرجۂ امارت و سرداری ترقی کرد۔ لاکن بعد از چندے حاکم خراساں از حرکاتِ ناہنجار وے رنجیدہ او را چوب زد۔ و نادر ازیں قضیہ بغضب آمدہ مشہد را رہا کرد۔

چنیں می نماید کہ دراں اوقاتِ عمّ او در کلات بر سر طائفۂ قلیلے از افشار بود۔ نادر از مشہد بکلات رفت۔ و چوں قلیلے دراں سرزمین اقامت کرد عمّوے از حرکات و کردارِ وے اندیشناک گشتہ۔ او را بر ہا کردنِ آں قلعہ مجبور ساخت۔ چنیں می نماید کہ بعد ازاں باز بر سر کار سابق خود رفتہ بیش از پیش بجمع فریق و

قطع طریق و سرق و نہب پرداخت و دراں اوقات افغاناں بر اصفہان مستولی گشتہ۔ دولت صفویہ را ہر انداختہ بودند۔ لاکن ہنوز سلطنت افاغنہ را قوامے بلکہ نامے نبود۔ ہرج و مرج در امور پیدا شدہ۔ سرہائے گردن کشاں پر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ برپا بود۔ درچنیں وقت راہزنے کہ شجاعت و کیاست ضرب المثل افواہ است در احتیاج معاون و مساعد نخواہد ماند۔ لہٰذا فتنہ جویان آفاق و محرکان مواد نزاع و نفاق در تحت رایت نادر جمع شدہ بہ امارتِ وے اتفاق نمودند۔ و طولے نکشید۔ کہ بر سر سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگین بر اہالی خراساں حمل کردہ۔ عمّے او چوں دید۔ کہ اقتدارِ وے ہر روزہ در ازدیاد است۔ ہراس بہ ضمیرش استیلا یافتہ دم از دوستی و ہوا خواہی وے زد۔ و کاغذے باو نوشت۔ کہ خدمت شاہ طہماسپ را قبول کردہ وے را در محاربہ افغاناں مددگار باشد۔ نادر اظہار رغبت و خوشی ازیں مطلب نمودہ گفت۔ کہ اگر سلطان جرائم گذشتۂ وے را عفو کند سد آیندہ تدارک ما مضے خواہد شد و چوں ایں امر باسانی انجام یافت۔ نادر بجانب کلات رفت از قرارے کہ معلوم می شود او ہمیشہ عم خود را آلی کلات راسد راہ خود می دانست۔ بنابریں در یں وقتے فرصتے بدست آوردہ او را گرفت۔ و بدست خود ہلاک ساخت و کلات را متصرف شدہ۔ بعد ازاں بہ تہیہ جنگ افاغنہ خراساں پرداخت۔ و چوں اخراجِ ایں طائفہ از اں بلاد منظورِ نظر ہا بود۔ و ایں کار بہ نیروے بازوے نادری صورت یافت سبب ایں شد۔ کہ دوبارہ شاہ طہماسب رقم عفو بر سوابق زلاتِ

وَے کشیدہ اورا مورد عنایات ساخت۔ و بواسطۂ فتوحات نادری مہامِ پادشاہی رونق تازہ یافت۔ در اوائل حال شاہ طہماسپ بر نادر بغایت حسدی بُرد۔ تا وقتیکہ نادر در یکے از حروب مشغول بود۔ و شاہ طہماسپ فرمانے براجعت وے از آں جنگ فرستاد۔ و چوں نادر آں فرمان را اطاعت نکرد پادشاہ بے مایہ بر سرِ جمع اورا خائن و باغی خواند۔ ایں خبر انتشار یافتہ بہ نادر رسید۔ او نیز بہ سمت دربار پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت کہ بیشتر ازآنکہ خود را ملاقات کرد۔ راضی شدہ مصالحہ کند۔ ایں واقعہ قلیلے بعد از فتح مشہد روئے داد۔ و می توان گفت کہ اگر طہماسپ در سابق قدرے اختیار داشت۔ از ایں وقت بکلّی اختیار او تمام شد۔ لاکن نادر با وے باحترام سلوک کرد۔ تا وقتیکہ دید مادہ بجہت غصب سلطنت مستعد است۔ و ہم از اوّل فتحے کہ دیار در خراساں دست داد۔ بنا کرد کہ مردم را بجہت خیالات آئندہ خود بیدار کند۔ مانندِ اردشیر بابکاں ہر شب خوابے دید۔ و ہر روز تعبیر آں جوابے شنید۔ از آں جملہ شب در خواب دید۔ کہ مرغابئے با ماہیئے سفید چہار شاخ بنظر وے درآمد پس آں مرغابی را بہ تیر زد۔ و کسانیکہ ۔ ۔ با وے بودند۔ ہرچہ کردند۔ کہ ماہیئے چہار شاخ را بچنگ آرند۔ نتوانستند۔ تا بالآخرۃ خود دست دیازدہ بسہولت تمام آنرا گرفت و حکمت اینکہ مرغے با ماہیئے در خواب دیدہ بود و منجمان متملق گفتند۔ کہ دلالت بر رسیدن تختِ سلطنت میکند۔ اما از حمتِ میرزا مہدی مورّخ او دریں باب کمتر است۔ زیرا کہ او از

وقائعے کہ بعد از وے داد تعبیر می کند۔ وی گوید۔ کہ چہار شاخ ماہی عبارت
است از چہار مملکت ایران و خوارزم و ہندوستان و توران کہ بدست
او مفتوح شد۔ بالجملہ بزرگتر کار نادر اخراج افاغنہ از ایران بود۔ و ہیچ
انعام و افضالے در ازائے خدمت کسے کہ مملکت را از تعدی و تطاول
خصم ظالم خلاص کردہ بود سزاوار تر ازیں نبود۔ کہ چہار ملک معظم ایران کہ
عبارت است از خراسان و مازندران و سیستان و کرمان باشد طہماسپ
بپاداش ایں خدمت بہ نادر واگذاشت۔ یا بعبارت اخری دست از نیمۂ
مملکت برداشت۔ فقط حق نادر دانستہ شد منقول است و بہ حال
کاغذے کہ طہماسپ بہ نادر نوشتہ و ممالک مزبورہ را بوے واگذار نمود۔
از و درخواست کرد۔ کہ نام سلطان برخود گذارد و بجہت ایں مطلب تاجے
مرصع بجواہر نفیسہ مصحوب یکے از امراء او فرستاد۔ نادر ہیچ عنایت شاہی
را قبول کردہ۔ مگر لقب را کہ دید بدون آنکہ فائدہ بخشد سبب حسد دیگراں
خواہد شد۔ ہمیں اوقات مزاوجت مابین رضا قلی پسر بزرگ نادر
و یکے از دختر ہائے سلطان حسین مرحوم اتفاق افتادہ۔ نادر اگرچہ از
قبول نام سلطان ابا کردہ۔ لکن فرصت غنیمت دانستہ یکے از امور معظمہ
مخصوصۂ سلاطین را اختیار نمود و حکم کرد کہ پولے کہ بموجب لشکر می
دہند۔ از ممالک خراسان گرفتہ بنام وے سکہ کنند۔ و ایں فی الحقیقۃ
معنی سلطنت علی الاستقلال آں مملکت بود۔
میرزا مہدی گوید۔ کہ در روز بیست و ششم فروری مطابق سنہ

ہزار و صد و چہل و نہ ہجری، ہشت ساعت و بیست دقیقہ از روز گذشتہ باختیار رصد بندانِ دقیقہ یاب و اختر شناسانِ بطلیموس انتساب تاج شاہی بر سرِ وے گذاشتند۔ اجرائے مراسمِ جلوس چنانکہ درچنیں اوقات معمول است معمول داشتند و تختے مرصع نہادہ نادر [illegible] را بر آں فشاندند۔ و علی الفور سکّہ بنامِ وے زدند۔ در یک طرف ایں شعر را کہ بیت۔

سکہ بر زر کرد نامِ سلطنت را در جہاں
نادرِ ایراں زمین و خسروِ گیتی ستاں

در طرفِ دیگر الخیر فیما وقع نقش کردند۔ و ہم از مورخِ تاریخ وے منقول است کہ نکتہ سنجاں، الخیر فیما وقع۔ خواندند۔ بالجملہ بعد از جلوس بر تختِ سلطنت نادر بجانب اصفہان در حرکت آمد و چندے در آنجا بہ تہیہ و تدارکِ لشکر پرداختہ تسخیر قندھار را وجہ ہمت ساخت حسین علی خاں برادر محمود غلجائی دراں اوقات در قندھار والی بود۔ و نادر قبل ازاں کہ بداں صوب توجہ کند۔ آنچہ لازمۂ اہتمام بود۔ در بارۂ آرامشِ ایران در ایامِ غیابِ خود بجائے آورد۔ در ہمیں سال جزیرہ بحرین بدست محمد تقی حاکمِ فارس مفتوح شد۔ و چوں اہل بختیاری اطرافِ اصفہان را در معرض تاخت و تاراج آوردہ بودند۔ ابتداءً استیصالِ ایشاں را پیش نہادِ خاطر ساختہ بدفعِ آں طائفہ در حرکت آمد از کوہستانِ اصفہان کہ نزدیکی شوستر میرود۔ تمام منزل و ملاذِ ایلاتِ بختیاری است۔ و چوں کوہستانِ مزبور مشحون است بر غارہائے بیشمار۔ و ایں طائفہ ہمیشہ در ایامِ مخاطرہ بآں غارہا پناہ می

بردند- در نظرہا چناں جلوہ می نمود کہ ایشان را در قید اطاعت آوردن از
حیز امکان خارج است - امّا نادر بر مردم معلوم کرد کہ ایں محض توہم است -
بہادران خود را بر قلل جبال و ظلل و فرج شعاب کشیدہ - یکے از اں طائفہ را
بجنگ آورد - و در عرض مدت یک ماہ جمیع اہل بختیاری را منقاد و فرماں
بردار نمود - امیر ایشاں علی مراد خاں را اسیر کردہ بقتل رسانید-
و بقیہ کہ از تیغ قہر نادری رستہ بودند- مورد عنایات وے گشت-
جمعے از ایشاں در جرگۂ عساکر پادشاہی انتظام یافتند- و بکیفیت جلادت
فوق العادت کہ در فتح قندھار از ایشان بظہور رسید- کاشف حکمت
و موید رافت نادر شدند- و سائر را از کوہستانے کہ در سابق سکنے داشتند-
کوچانیدہ محلے بہتر و بہ ادارہ نزدیک تر از برائے ایشاں مقرر کرد-
بعد ازاں با ہشتاد ہزار لشکر از راہ خراسان و سیستان رو بقندھار
نہاد- در عرض راہ علائقے کہ قابل ذکر باشد- روئے نداد و لے چوں بقندھار
رسیدہ دید- استحکامات شہر بنوعے است کہ فتح آں بزودی در حیز امکان
نیست اول خیالے کہ کرد ایں بود کہ اطراف شہر را گرفتہ راہ آمد و شد
اہالی را بہ امکنۂ اطراف و حوالی منقطع کند- و حکم کرد تا طرح شہرے
در مقابل آں ریختہ و بنائے آں پرداختند- و آں را بہ نادر موسوم کردند
بعد از فتح قندھار غالباً جمیع سکنۂ آں ملک بہ نادر آباد نقل کردند-
بعد از فوت نادر ہماں جا مشہور بہ قندھار شد- و چنیں حکم کرد- تا در
اطراف شہر برجہا برپا کردند- و مابین برجہائے مزبور را با سقفہائے دیدہ

کوچک وصل گردند بنوعے که راهِ مراودهٔ محصورین باطراف بیرون شهر کلّی
مسدود گشت اما ، چون نادر دید - که همه این کارها اثرے در خاطر افغانان
را ندارد و هنوز ذخیرهٔ بسیار در شهر باقی است - بفکر دیگر افتاده بود و حصارے
بدور آن کشیده - و برجهائے کوچک بجهت محافظتِ آن ساخته بودند -
ایرانیان بعضے از بلندیها که سرکوب قلعه بود - بتصرف آورده توپها و خمپارهها
را بالائے آنها کشیدند - و بُروج قلعه حمله بردند - و بعضے از آنها را نیز
بحیطۂ تصرّف آوردند - فوج بختیاری یکے از برجهائے معظّم را گرفته
ارک را متصرف شدند - و بدین واسطه همه شهر بچنگ بهادران
افتاد - والی شهر با جمعے از مستحفظانِ قلعه در یکے از قلاع خارج شهر
پائے ثبات فشرد اما ، چون دید که مقاومت بیهوده است از در استیمان
درآمد - و نادر علی القوره بوعدهٔ عفو زلات وے او را امان داد چنین
می نماید - که دران اوقات تدبیر نادری اقتضائے مراعات خاطر
و جلب قلوب افاغنه می کرده است - بسبب اشتهارنامه که
در وقت جلوس درباب اختیار مذهب اہل سنّت و ردِّ طریقهٔ شیعه
باطراف فرستاده بود - تخم کینه افغانان را کم کرده بود - و درین اوقات
دید - که فرصتے بدستے است که باره جذب خاطرهائے این طائفه کرده -
ایشان را بخود و حکومت خود متعلق سازد - و این مطلب را بخوبی
انجام داد - بعضے ازین طائفه تا دوام حیات نادر از شجاع ترین مردان
وے محسوب و در مقابلۂ سیل شورش و طغیان اہالئ ایران سدے

تسخیر بودند۔ در ہنگامے کہ در محاصرۂ قندھار اشتغال داشت۔ سرداران
او تسخیر قلاع اطراف میکردند۔ وہم دریں ایام بود کہ پسر بزرگش رضا
قلی میرزا ایشہامت وجلادتی اقصی الغایہ بلند آوازہ گشت متین
ایں مقال ایں وا لئے قندھار از امیر بلخ مدد طلبیدہ۔ واو بجانب
قندھار در حرکت بود چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت رضا قلی میرزا
را با دوازدہ ہزار سوار بدفعِ وے نامزد کرد۔ شاہزادہ لشکروے
را شکستہ و بلخ را گرفتہ از رود جیحون عبور۔ وبعزم فتح بخارا روان
شد۔ پادشاہ اوزبک با جمعے کثیر بمقابلت شتافت۔ ومصاف
دادہ۔ ہزیمتے فاحش یافت۔ اما در ہماں اوان فرمان نادر رسیدہ کہ
پسر را بمراجعت امر فرمودہ بود۔ وہمچنیں کاغذے بپادشاہ اوزبک و
سائر سران آں صفحات نوشت۔ کہ فرزند خود را امر نمودم کہ بحدودِ ایران
مراجعت کند۔ وممالکِ موروثی اعقاب وانسال چنگیز خاں وبزرگاں
قبائلِ ترکمان را زحمت نرساند بعضے ایں حرکتِ نادر را کہ فی الحقیقۃ
نتیجۂ حزم کافی است نسبت بحسد نادر بالنسبہ بہ رضا قلی میرزا می دہند
لاکن باید ملاحظہ شود کہ در مراجعت رضا قلی میرزا نادر ویرا غایت اعزاز
واحترام داد وبا او کمال ملاطفت واحسان نمود۔ وچندے نگذشت کہ
حکومت ایران را بدو مفوض نمودہ۔ خود بجانب ہندوستان رفت۔ و
ہمیں دلالت می کند۔ کہ ایں نسبت بیجاست در ایام محاربہ افغان
نادر شاہ سفیرے بدہلی فرستادہ۔ از پادشاہِ ہندوستان خواہش کرد۔

که بنابر اتحاد مابین دولتین مامول و متوقع آنست که احکام محکام اصلاح
شمالیه صادر شود۔ که فراریان افاغنه را که دشمنان این دولت اند۔ و از
شمشیر غازیانِ این حضرت گریزان گشته۔ دران بلاد راه و پناه ندهند۔
برحسب مرضی جوابے نرسید۔ افاغنه همه روزه بدان صفحات فراری شده
ملاذ و ملجا می یافتند۔ و در دربار دہلی نیز هر روز عائقے بجهت معاودت
ایلچی ایران پیدا می کردند۔ نادر را ازین حرکت نائره غضب اشتعال
یافته۔ فراریان تعاقب کرده۔ تا کابل عنان کشید و کابل و حوالی و
حواشی آنرا بقید تسخیر در آورد بعد ازین واقعه کاغذے دیگر بپادشاه
هندوستان فرستاده اورا بر حرکاتِ سابق ملامتے سخت کرد۔ لاکن
بازگفت۔ بعد ازین همه تقصانے در دوستی واقع نشده۔ و منظور
آن است۔ که در آینده نیز برقرار باشد۔ فرستادهٔ او بدست ولد
عباس نام یکے از امرائے افغان که حاکم جلال آباد بود بقتل رسید
و نادر که احتمال دارد چنین بهانه را می جُست۔ فرصت را غنیمت
دانسته به تسخیر هندوستان نهضت رایات فرمود۔ قبل از تحریر
وقائع این جنگ چند کلمه درباب وضع سلطنت هندوستان دران
اوقات بے مناسبت نخواهد بود از زمان محمود غزنوی سلطنت از
خانوادهٔ سلاطین هنود بیرون رفته ازان بعد سلسله هائے مختلفه از
اهالی اسلام بران مملکت استیلا یافتند و هر سلسلهٔ نوبت مغلوب
دیگرے شده از همان دست که گرفته بودند۔ دادند۔ تا اینکه شمشیر

تیمور دیارے دراں دیار نگذاشت۔ وبعد ازاں بہ سبب تغیرات
غریبہ و اتفاقات عجیبہ نسل او دراں سرزمین سالہائے دراز زوال
روا گشتند۔ چوں بابر بسبب غلبۂ ازبک مجبور شد۔ کہ ملک موروثی
خود دشت فرغانہ را رہا کردہ از سواحلِ رودِ جیحون چشم بپوشد۔ روئے
بہندوستان نہادہ اوّل کابل را مسخر ساخت۔ وبعد ازاں سلطنت
دہلی را متصرف شد۔ وہندوستان در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمال احتشام
واقتدار یافت۔ میتواں تاریخ زوال دولت تیموری از فوت ایں پادشاہ
کہ درحقیقت پادشاہے بزرگ بود۔ نہاد بلے در زمانِ اورنگ زیب
دوبارہ آسیبے بروئے کار دولت ہندوستان آمد۔ بسبب تدبیر و
حکمت وشجاعت اورنگ زیب اگرچہ درحقیقت مملکت قواے
نداشت۔ الّا ایں کہ علی الظاہر مانند زمان اکبر می نمود اورنگ زیب
آخر پادشاہے است۔ از نسل تیمور۔ کہ واقع در ہندوستان اختیار
واقتدارے داشت۔ بسبب اینکہ ہم در عہد او بعد از وے امرائے سرکش
کرانہ ہر طرف آثارِ عناد وطغیاں بظہور میرسانیدند طائفہ از ہنود کہ
ایشاں را راتا خوانند۔ در اضلاعِ جنوبیۂ ہندوستان کہ بدکن معروف
است۔ سربرآوردہ۔ وعلی الاتصال در اطراف وحوالیٔ ملک از
غرق وحرق واسر ونہب وقتل وغارت دقیقۂ فروگذاشت
نمی کردند۔ نام راتا ماخوذ است۔ از مہاراشٹر کہ ملکِ ایشاں است۔
وحال بدکن اشتہار دارد۔ ابتدا در عہد شاہجہاں ایں طائفہ قوت

گرفتند۔ و در عرض سی سال کہ اورنگ زیب۔ در بلادِ جنوبیہ مملکت خود می زیست۔ غالب اوقاتش مصروفِ تادیب و تسخیرِ مراتیان بود۔ لاکن دید۔ کہ تادیب و منقاد ساختن این طائفہ محال است زیراکہ ایشاں باوے بمقابلت نمی ایستادند۔ بلکہ ہمیشہ در خرابی ملک می کوشیدند۔ ہر جا زراعتے بود۔ می چابیدند۔ یا می سوختند و ہر جا قریۂ بود۔ بعد از چپاول چوں صحرائی ساختند۔ ہر لشکر کہ در عقبِ ایشاں میرفت۔ بجنگ و گریز و قزاقی و دزدی و قتل و غارت اطرافِ لشکر بالآخرہ کار برایشاں تنگ نمودند و بحیثیت بدنہائے سبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نہ بر اسب بار بودند۔ نہ بر خود۔ بنابریں از ہر راہے فرار و در ہر جائے قرار می توانستند کرد۔ و علاوہ اگرچہ مراتیان بدینِ جلاوت و بہادری نیستند۔ ہنرہا در بیروں رفتن از جنگ دشمن می دانند۔ نہ حملہ بر خصم۔ در صورت محال می نمود۔ کہ اورنگ زیب بتواند کہ دشمنے راکہ ہنر در۔ ۔ ۔ نہ می پنداشت۔ بجنگ یا بچنگ آرد۔ بعد از فوتِ اورنگ زیب امرائے اسلام ہر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زدہ در ہم افتادند۔ بحالاتِ مراتیان کہ بر قرارِ سابق اتفاق کردہ اندک مدت ترقی غریبی کردند۔ و بعلاوہ ممالکے کہ در تصرف داشتند۔ پادشاہِ ہندوستان و غالباً۔ جمیع حکامِ اضلاع و اطراف را مجبور کردند۔ کہ مبلغ از محصول مملکت برسالہ بایشاں بدہند۔ تا مناتل و مزارع مردم در اماں باشد۔ در سیر متاخرین مسطور است کہ در سالے کہ نادر عزم تسخیرِ

ہندوستان نمود حتےٰ خود شہر دہلی ایں نوع خراج گزار بود۔ محمد شاہ کہ دراں وقت صاحب سریر بود۔ پادشاہے بود بحیث الرّاے ہموارہ بعیش و عشرت روزگار گذرانیدے صاحب نادرنامہ گوید۔ کہ ہرگز دلش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے۔ و بالمرّہ از کار اعراض کردہ سررشتہ امور را بدست دیگراں نہادہ بود۔ وزیر اعظم او خان دوران خاں نیز اگرچہ مردے جاہ طلب بود۔ لاکن غالب اوقاتِ خود را بہ لہو و لعب مصروف داشتے۔ و با نظام الملک صوبہ دار پرگنہ دکن عداوت ورزیدے و بہمیں سبب او را بدہلی طلبیدہ بود تا بہانہ مجستہ خللے در کارِ وے کند۔ و محمد شاہ براے درویت و عقل و تجربتِ نظام الملک اعتنا نکرد۔ تا اینکہ خطرے بزرگ شدہ کار از چارہ گذشت۔ بعضے بر آنند کہ نظام الملک نادر را بہ تسخیر ہندوستان ترغیب و دعوت کرد۔ لاکن۔ دلیلے برایں مطلب نیست و نمی تواں ہم موافقِ قاعدہ سببے بجہتِ ایں حرکت معین کرد۔ کہ امیرے کہ در غایت اقتدار و از اشخاص اذکیۂ مملکت است۔ دشمن بملک خود طلبید۔ لاکن ہمیشہ عجز و جبن بعد از خرابی نسبتِ خیانت بدیگراں می دہد۔ حق ایں است کہ درخانہ خرابِ دہلی چوں خبر از ضعف و عجز خود داشتند۔ بامید ایں کہ نادر بجانب ہندوستان بخواہد رفت۔ خود را تسلّی میدادند۔ اوّل اعتمادے بجا با استحکام قندھار و شجاعت افغان کمردند۔ و بعد ازاں کہ خبر فتح قندھار را شنیدند چنیں می پنداشتند۔ کہ نادر با یران مراجعت خواہد کرد۔ حتےٰ ایں کہ در وقتے شنیدند۔ کہ

نادر در کابل است۔ خیال کردند۔ شاید واقعہ روئے دادہ۔ سبب مراجعت وے شود۔ تا وقتیکہ شنیدند۔ کہ لشکر ایران از آب سند گذشت آں وقت بود۔ کہ از خواب غفلت چشمے باز کردند۔ محمد شاہ چوں بالمشافہہ صورت مخاطرہ را جلوہ گر دید۔ ہر قدر لشکر توانست جمع آوری کردہ با اعیان مملکت بصحرائے کرنال کہ وہے است در طرف یمین رود جمنا و قریب یک مدرجہ مسافت از دہلی شتافتہ آں دوے خود را بر سر پا کردہ حکم داد۔ تا اطراف آں دو را سنگر و سقناق بستند۔ و قطارے از توپہائے سنگین بیفا ئدہ بہ بالائے آنہا کشیدند۔ بالجملہ حرکت نادر از کابل بہندوستان سریع بود حکام ممالک عرض راہ ہمہ اظہار اطاعت و انقیاد کردند۔ در کاغذے کہ بہ رضا قلی پسرش نوشتہ است۔ اخبار از روز خروج او از لاہور تا دو بارہ محمد شاہ را بر تخت نشاندن بتفصیل مندرج است۔ اوّل خبرے از جنگ۔ فوجے از سپاہ ایران با مقدمۂ لشکر ہند و غلبۂ ایرانیاں میدہد۔ و بعد از کوششے کہ برائے منع لحوق شدن لشکر سعادت خاں بہ لشکر محمد شاہ نمود۔ فائدہ بران مترتب نشدہ بود۔ می نویسد۔ و بعد ازاں می گوید۔ بدیں مضمون کہ چوں ایں مدد بہ محمد شاہ رسید مستظہر گشت۔ و سنگر خود را با نمودہ در میداں صف محاربت آراست۔ و ما کہ در آں روزے چنیں روزے بودیم۔ قراول بجہت صیانت اردو گذاشتہ۔ و از قادر متعال استعانت جستہ۔ بر دشمن حملہ بردیم۔ تا دو ساعت تمام تنور حرب گرم بود۔ و آتشِ توپ و تفنگ

خرمن سوز عمر اعدا۔ بعد ازاں بعون الٰہی بہادران شیر شکار صف خصم را برہم زدہ ایشاں را متفرق کردند۔ ودریں مقام تفصیل نامہائے اعاظم امرا کہ کشتہ وزخمی واسیر شدند۔ می نویسد۔ از جملہ مقتولین خان دوران و از ماسوریں سعادت خاں را ذکر می کند۔ وبعد می گوید کہ ایں جنگ دو ساعت طول کشید ودر دو ساعت ونیم عساکر ما غنیم را تعاقب کردند۔ ہنوز یک ساعت از روز باقی بود۔ کہ معرکہ حرب بکلی از دشمن پاک شد۔ وچوں استحکامات آں دوے ایشاں مستحکم ومضبوط بود۔ فرمان دادیم کہ از یورش دست بدارند۔ خزانۂ بسیار وچند فیل وقدرے از توپخانہ پادشاہ ہندوستان ونفائس غنائم از ہر قسم بسبب ایں فتح بدست افتاد۔ واز ہیبت ہزار سجادتانہ دشمن بہ خاک ہلاک افتادند۔ وخیلے بیش ازیں نیز در قید اسار در آمد۔ بعد ازیں جنگ فی الفور لشکر محمد شاہ را احاطہ کردہ راہِ مراودت باطراف وحوالی را برایشاں مسدود ساختیم وتوپہا وخمپارہ ہا را بجہت باخاک یکساں کردنِ استحکامات مہیا نمودیم۔ چوں اختلال واغتشاش عظیمے در اردوئے ہندیان راہ یافتہ بہیچ وجہ اوراہ پذیر نبودند۔ محمد شاہ از روئے اضطرار۔ لابد شدہ بعد از یک روز در پنجشنبہ ہفدہم ذی القعدہ نظام الملک را باردوے ما فرستادہ روز دیگر خود باعیان ملک بحضور رسید۔ در وقتیکہ محمد شاہ بہ اردو ما می آمد۔ بملاحظہ ایں کہ ما ترکمانیم۔ واو نیز از سلسلۂ ترکمانیہ وخانوادۂ گورکانیہ است فرزند عزیز نصر اللہ

میرزا را با بیرون آردو باستقبال فرستادیم۔ وچوں وارد خیمۂ بادشاہی
گشت۔ نظر بملاحظۂ قرابت اہلی انچہ لازمۂ احترام بادشاہی وے بود۔
معمول داشتیم و مہرِ سلطنت خود را بما سپردہ۔ و ما حکم کردیم۔ کہ کسے متعرض
سراپردۂ شاہی و متعلقانِ سرائے سلطنت وامرا و اعیانِ مملکت نشود۔
دریں وقت پادشاہ حرم پادشاہی و جمیع اکابر و اعظمِ ہندوستان کہ از آردو
حرکت کردہ اند۔ بدہلی رسیدہ اند و ما نیز در بیست و نہم ذی القعدہ بجانب
دہلی حرکت خواہیم کرد۔ ارادہ ایں است کہ نظر بملاحظۂ نسبتِ محمد شاہ
قرابت اہلی کہ فیما بین است۔ او را دوبارہ بر پادشاہئے ہندوستان مقرر
نمودہ۔ تاج سلطنت بر سر وے نہیم حمد خدائے را کہ بانجام چنیں کارہا ما را
قدرت داد۔ بر رو خلیتے کہ دریں مکتوب نقل است ہیچ یک از مورخانِ
ایران و ہندوستان انکار نکردہ اند ہندیاں نسبت شکستے کہ در کرنال
یافتند۔ بہ تہور بعضے از امرا و احتیاط بعضے دیگر می ہندومی گویند۔ کہ بعد
ازیں فتح باز نادر را خیال مراجعت با یران بود با نیمصدے کہ راضی شد
ولیمن استر لینگ گرفتہ از سر ملک بر خیزد آنا، چوں سعادت خاں
کہ دیگر وے نادر را از حملۂ دسر بود۔ واسطۂ ایں امر بود و بایں واسطہ
توقع داشت کہ در نیارت ملایاد بدہند شنید کہ ایں منصب ملایہ نظام الملک
دادہ اند۔ نادر شاہ را گفت بدہلی برد لاکن ایں محض افسانہ است۔
ہیچ سببے از برائے شکست کرنال بہتر از بیدلی و ہراس لشکر نیستند۔
چناں ہراس بر ہندیاں راہ یافتہ بود۔ کہ ہم در حملہ پشت کردند۔ و قریب

بیست ہزار نفر از ایشاں بقتل رسید بدل ایں کہ بخصم ضربے برسد۔
بعلت اینکہ از لشکر نادر نوشتہ اند فقط یانصد نفر کشتہ شدند۔ ایں عدد ہم احتمال
دارد۔ کمتر از آنچہ در حقیقت تلف شدہ اند۔ اماں ہیچ مناسبتے بعدد مقتولانِ
ہندوستان ندارد و از طبیعتِ نادر ہم بقدرے کہ می دانیم مستبعد نیست
کہ نتیجہ چنیں۔ فتحے بزرگ را خود نفہمیدہ و موقوف بر حسد و حیلہ چند نفر
امرائے اسیر کردہ باشد۔ اسبابے کہ نادر را بر تسخیر ہندوستان۔ مجبور کرد۔
مرقوم گشت۔ علی التحقیق رجال دولتِ دہلی بر خلاف مودتِ مقررہ مابین
مملکتین عمل کردند۔ افاغنہ را کہ از شمشیر نادر گریختہ بودند۔ پناہ دادند۔
و در ایں پناہ دادن احتمال می رفت کہ بعدے ایں طائفہ قوت گرفتہ باز
مملکت از دست دادہ را متصرف و مجدداً سبب ایراں شوند۔ سفرائے
کہ نادر در ایں باب بداں صوب فرستاد۔ نہ جواب و نہ اذن مراجعت
یافتند۔ با وجود اینکہ نادر مکرر کاغذ نوشت۔ اگرچہ گویند کہ ایں عمل نہ
از باب عداوت بلکہ بحیثیتِ تعویق در کارہا و عدم فیصلۂ امور در خانہ بود۔
لاکن ہرچہ بود بہانہ درستے در خوبی بود برائے ایں کہ نادر بداں سمت
حرکت کند۔ امر دیگرے کہ سبب اغوائے او بہ تسخیر ہندوستان شدہ باشد
نمی تواں یافت۔ مگر خواہش زیادی بجہت تاخت و تاراج و مشغول
داشتن لشکر۔ و مملکت ہندوستان را از توابع دولت ایراں ساختن
اماں ایں مطلب آخرا اگرہم گاہے در خاطرش خطور کردہ باشد باید
بمجرد دیدنِ آں مملکت دانستہ باشد۔ کہ بہیچ وجہ صورت پذیر نیست

دینادۂ علیہ خیالش را از سر بیرون کردہ۔ و ما مجبوریم با حترام کردنِ چنیں علوِ ہمتی که در جہاں آب ہے که مطلوبے بایں بزرگی خاطر است ہمت بر ترک آں گماشتہ بکلی قطع نظر از اں میکند۔ بہ سبب ایں که نه تنہا یک بارہ چشم از مملکتے بدیں وسعت و سلطنتے بایں عظمت و مکنت پوشید۔ بلکه بند و بست کارے ہم که فائدۂ آں بجود او راجع شود۔ نمود مگر حرکتِ مردانه و فتوت و مروتے که در حق محمد شاہ نمود۔ بلے نه ایں بود۔ که ہیچ ملک ہندوستان را صاحب نشد۔ لاکن ممالکے که متصرفِ او شدہ را از مدۂ سابقه ہمه متعلق به ایران شدہ است۔ در عہد نامه که دراں او تحات نوشته شدہ است ممالکے که در اطراف آبِ سند است به ایران واگزار شدہ۔ حدود مملکت مقرر شد تفصیل ممالک مسطورہ در عہد نامه ازیں قرار است که جمیع ولایاتے که در مغربِ رود اٹک و آبِ سند تا لائے سنگر اکه شعبۂ از آبِ سند است۔ واقع است۔ یعنی پیشاور۔ و مضافاتِ آں و اضلاع کابل غزنین و کوہستان افغان و ہزارہ و قلعۂ بکر و سنگر و خدا داد و سائر بلاد۔ دراہہا و مساکن جوکیا و بلوچستان و غیرہا با ضلع تتہ و قلعۂ رام و قریۂ کرتین و قصبۂ چن و سمواۓ و کترا و غیرہ۔ از اعمال تتہ و جمیع قرادع قرئے و قلاع و قصبات و سواحل از سر چشمۂ رود اٹک با جمیع راہہا و سکته که آب مزبور با شعبہائے آں بداں محیط است تا بالائے سنگر که مصبِ رود است بدریا مخصوص بدولتِ ایراں باشد۔ القصه تمام جواہرات و خزائنے که در سالہائے دراز سلاطین گورکانیه در ہندوستان جمع کردہ بودند۔

محمد شاہ بنادر داد و امرا و اعیان نیز متابعتِ وے کردہ انچہ از نقود و اجناسِ نفیسہ مالک بودند۔ بمالکِ علی الاطلاق سپردند۔ بعد از اخذِ ایں ہدایا بقیہ مالیہ از بلاد و ممالک دور دست طلبیدند۔ در تاریخ بنگالہ مسطور است کہ ہنوز اندکے از حکومتِ سر فراز خاں در بنگالہ نگذشتہ۔ و دست استقرار نیافتہ بود کہ شخصے از جانب قمر الدین خاں وزیر رسیدہ۔ خبر ورود نادر شاہ را بدہلی رسانید۔ و مالیہ سہ سال گذشتہ را طلب کرد۔ سرفراز خاں بصواب دید حاجی احمد و سائرین کہ اہل مشورت او بودند۔ نہ تنہا ادائے مبلغ کرد۔ بلکہ حکم کرد تا خطبہ و سکہ بنام نادر شاہ خواندند و زدند بالجملہ مبلغے سنگین بر متموّلین اہالی دہلی نیز حمل شد۔ اما دادن وجہ بر مردم چنداں صعب نبود۔ سکہ طریقۂ اخذِ آں۔ در چوں محصلین وجہ مز بوز از اہالی خود ہندوستان بودند۔ فرصت غنیمت دانستہ بنائے اخذ و جلب گذاشتند۔ و بجہت ہزدہ ہزار روپیہ کہ بخزانہ نادر رسانید چہل یا پنجاہ ہزار برائے خود می گرفتند۔ و بدیں سبب مردم را اذیت و آزار می کردند۔ تا انچہ دارند۔ بدہند۔ بنوعے کہ جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجہ و عقوبت ہلاک شدند۔ و بسیارے از معتبرین ہنود یا بجہت ایں کہ در معرض استخفاف در استحقار در نیایند یا بسبب ایں کہ مال را عزیز تر از جان میداشتند خود را تباہ کردند۔ در اعالی طبقات ہند خود کشتن و متحمل رسوائی و فضیحت نشدن حکمے دارد۔ ہیچ طائفہ در عالم نیست کہ در وضع زندگی مثل ہنود کم احتیاج بہ

پول داشته باشند - یا به شغل این طائفه پول دوست باشند - در وقتیکه نادر
بجانب دهلی در حرکت بود - رعب و هراس عظیم بر مردم مستولی شد - و لے
بعد از ورود نظم و نسقے که در لشکر وے بود سبب اعتماد عموم اهالی شد -
نادر خود در یکے از سراهاے سلطنت در شهر فرود آمد - و بعضے از سپاهیان
را به محلات فرستاد - تا سبب آرام و حمایت رعایا شوند - و در تاریخ فرزر
صاحب مسطور است که حکم کرد - تا هر کس از لشکریان وے بالنسبه
اهالی مملکت حرکتے خلاف کند فی الفور گوش و دماغش بریده او را
مثله کنند - تا سه روز همه با آرام گذشت - امّا در شب چهارم بعضے
از اشرار خبر فوت نادر را در افواه انداختند - و خبر فی الفور شایع شد -
عوام کالانعام از جا بر آورده ایرانیانے که به اطراف شهر بجهت
محافظت مقرر بودند - حمله برده بے خبر به سر ایشان تاختند - و
ایرانیان چون دسته دسته متفرق و بے خبر بودند - تا فهمند - بدانند چه
خبر است همه را طعمه شمشیر ساختند - و چیزیکه بیشتر سبب نفرت از
دنائت طبع امراے دهلی است این است - که چون این خبر به ایشان رسید -
عساکر ایرانی را که بجهت حفظ و حمایت ایشان مقرر شده بود بعوام سپردند -
بلکه بعضے از ایشان با تلاف آن بیچارگان مدد کردند - نادر چون این قضیه
را شنید چند نفر فرستاد - تا مردم تفهمانند - که خبر بے پا و خطر در دست
است - امّا کسانے را که فرستاده بودند - نیز کشته شدند - نادر با کسانیکه
در دور او بودند - آن شب را در سراے خود گذرانید - و در طلوع فجر سوار

شده - در میان شہر رفت و خواست تا در شورش مردم را فرو نشاند اما
این سعی سبب از دیاد شورش عوام شده - سفاہت آغاز کردند ہمہ مورخانی
کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند اتفاق دارند - بریں کہ - نادر نمی خواست بہ خلق
اذیتے برسد - یا رساند - فریزیر صاحب کہ خود معاصر است و دریں واقعہ حضور
داشتہ است می نویسد کہ تفنگے بہ نادر انداختند لاکن خطا کردہ بہ یکے از امراکہ
نزدیک وے بودند - رسیدہ او را از پا در آورد - چوں نادر بریں منوال
حال یافت - ولشکر ہم دریں وقت از آمدہ بشہر رسیدہ بود تند حکم بہ قتل
عام داد - ہمیں کہ دست لشکریان بشمشیر رفت - دست عوام الناس
از حرکت افتاد - از طلوع آفتاب تا وصول شمس بوسط کہ گشتہ بود -
کہ بالا ئے ہم می ریخت - گویا تادیب ایں مردم را شعلہ شمشیر کفایت
نبود - کہ آتشے در یکے از محلات زبانہ کشید - و بہ جمیع اطراف شہر
سرایت کردہ - خرمن سوختہ جان و مال نیرہ روزاں گشت - نادر بعد
بعد ازاں کہ حکم بقتل عام داد - بہ مسجد روشن الدولہ کہ در وسط شہر
بودہ رفتہ قرار گرفت - و ہیچکس رائے آنکہ لبے بہ شفاعت بکشاید -
نبود - تا اینکہ بالآخرہ محمد شاہ بدو نفر از وزرا پیش رفتہ التماس مردم
را درخواست نمود - نادر گفت پادشاہ ہندوستان نباید - ہرگز بخشش
بہدر بدہد - و علی الفور حکم داد - تا دست از کشتار بدارند - و چنانکہ جمیع
مورخین نوشتہ اند - فی الفور اطاعت شد - و ہمیں دلالت قولیست -
بر نظم و نسقے کہ در لشکر وے بودہ است - عدد قتلے باختلاف ذکر شدہ

است۔ وازوضعے کہ ایں کشتار واقع شد، مشکل است کہ تحقیقش تواں معین
کرد۔ فریزر صاحب صد و بیست ہزاری نویسد۔ و یکے دیگر از محرران
فرنگستان قریب ضعف ایں عدد میگوید۔ یکے از معتبرین مورخان
ہندوستان ہشت ہزار ذکر می کند۔ ایں قول بصواب اقرب می نماید۔
دو نفر از امرا کہ گمان برانگیختن ایں فتنہ بر ایشاں میرفت چوں صورت
واقعہ بدیں نوع انجام یافت۔ گریختہ بقلعۂ کوچکے کہ قریب دہلی۔
پناہ بردند۔ عساکر نادر ایشاں را تعاقب کردہ بچنگ آوردند۔ و باہر
کس کہ گمان میرفت۔ یا ایشاں دراں کار دستے داشتہ اند۔ بقتل
رسانیدند۔ قریب چہار صد نفر از ایشاں عرضۂ تلف گشتند۔ چند روز
بعد ازیں داعیۂ عروسے پسر دوم نادر با یکے از شاہزادگان خانوادۂ
تیمور واقع شد۔ محافل سوگ و سوز بمجالس سور و شور مبدل گشت
غالب اہالی دہلی مردم بے مایہ و لہو و لعب دوست اند۔ یکے از مصنفین
ہندوستان گوید کہ بسیارے بر رفتن ایرانیان افسوس می خوردند۔ و ہنوز
لشکر ایران دہلی را رہا نہ کردہ بود۔ کہ مقلدہا و بازیگرہا بنائے تقلید را
گذاشتہ ہماں رسوائیہائے کہ دراں ایام کشیدہ بودند۔ در مجالس
سبب عیش و سرور میشد۔ القصہ ایام اقامت نادر در دہلی پنجاہ و ہشت
روز بود۔ قبل از انکہ دہلی را رہا کند۔ با محمد شاہ خلوت کردہ تا مدتے در
صحبت مشغول بود۔ ملخص بعضے اینست۔ کہ نصائحے کہ در باب قوام دولت
و دوام مکنت وے درکار بود۔ بہ وے نمود۔ بعد ازاں امرا و اعیان

را طلبیده ایشاں را با طاعت و دولت خواہیٔ محمد شاہ سفارش نمودہ۔ و دراں باب تاکید بلیغ فرمود۔ و ہمچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکام اطراف فرستاد۔ بعد از ترغیب ایشاں بسلوک در جادۂ مستقیم متابعت و انقیاد نوشت۔ کہ من و محمد شاہ یک روحیم در دو بدن۔ اگر خدا نخواستہ خبر طغیان شما بالنسبہ بہ پادشاہ گوش زد من شود۔ نام شما را از صفحۂ خلقت محو خواہم کرد۔ بالجملہ اگرچہ با امرائے دہلی بنوع خوشے سلوک کرد۔ اما ازیں حکایت معلوم می شود۔ کہ چہ نوع ایشاں را شناختہ است۔

روزے از قمر الدین کہ دراں اوقات وزیر بود۔ پرسید چند زن در سرائے داری؟ گفت ہشت و پنجاہ۔ نادر شوے بخدام کردہ۔ گفت صد و پنجاہ زن دیگر از سرا بخانۂ وزیر بفرستند۔ تا منصب یوزباشیگری داشتہ باشد۔ مقدار غنیمتے را کہ از ہندوستان برد۔ مختلف ذکر کردہ اند۔ بعضے گویند کہ ہشتاد و از ہفتاد ملین استرلینگ نقد و جنس بود۔ از ہمہ کمتر تخمینے کہ کردہ اند۔ خیلے بیش از سی ملین است۔ و بیشتر آں جواہر نفیسہ بود۔ در عرض راہ شنید۔ کہ بعضے از جواہر ہائے شاہی را لشکریاں مخفی کردہ اند۔ بنا بریں حکم کرد۔ تا اسباب جمیع لشکر را جستجو کردہ ہر جا جواہرے یافتند۔ جمع خزانہ کردند۔ اگرچہ لشکر ایں معنی را مکروہ داشتند۔ لکن جز اطاعت راہ دیگر نیافتند۔ و ہمیں دلالت قوی است۔ برکمال نظم و نسقے کہ در عساکر وے بودہ است۔ با چہے امرائے ایران کہ درایں باب صحبت داشتم۔ ایں حرکت نادر را حمل بر

تدبیری می کردند۔ نہ بر بخل و حرص بلکہ می گفتند۔ کہ نادر می دانست کہ اگر
سپہ لشکار و عسکر مستغنی بکارزار بخیزد۔ تا با ایں ہمہ قاطبۂ لشکریاں
بمروّت و مہربانی سلوک می کردند۔ منقول است کہ در وقتیکہ نادر
بتادیب یا از پے تعذیب برادر زادہ خود علی قلی خاں کہ در سیستان
یاغی شدہ بودند۔ بہ قتل رساند۔ و شک نیست کہ دریں وقت تغیر
مزاجش بحدے بود کہ قریب بجنون رسیدہ بود لہذا بعضے از امرائے
معتبر کہ شنیدند۔ نامِ ایشاں نیز در فہرست کسانے است کہ نادر
عزم قتل ایشاں را دارد۔ استخلاص خود را در استہلاک وے دیدند۔
و چہار نفر بایں عزم قدم جلادت پیش نہادند۔ از انجملہ محمد علی خاں
افشار و صالح بیگ بترتیب فوج خاصہ بود در شب بہ بہانۂ کار ضرور
بہ خیمۂ او تاختند۔ و چوں مردم معتبر بودند۔ قراولان ایشاں را مانع
نشدند۔ بدرون خیمہ رفتند۔ صدا نادر را از خواب برانگیخت۔ و خونِ دو نفر
از ایشان را ریخت لاکن صالح بیگ شمشیرے براو زدہ از پاے در آمد۔
طبیعت ایں مردِ غریب از ملاحظۂ وقائع معظمۂ ایام حیات او بہتر فہمیدہ
میشود۔ چوں نسبے شایستہ نداشت چنیں می نماید۔ کہ در اوائل حال قوتِ بدنی
و عزم ثابت و ذکاوت و کیاستِ طبعی او سبب امتیاز بین امثال و اقراں گشت۔
و حدت طبع و فراستِ ذاتی او اگرچہ بمرور بہ تجربتِ زیادہ شد۔ لاکن
ہرگز بتربیت تہذیب نیافت۔ و یرانی و ہرج و مرج مملکت او را
بخیالات انداخت و چوں کوششہائے کہ در باب افاغنہ کرد۔

وفیروزی مے دریں باب ملاحظہ شود۔ می تواں گفت ۔ کہ غصب نام سلطنت بیجا نبود۔ بسبب ایں کہ مدتہا بود کہ درحقیقت ایں امر با او بود۔ اگر بعد ازاں استعفا می کرد۔ خطر عظیم ہم بجیت ملتے کہ بشجاعت وکاردانی او از جنگِ اعدا خلاصی یافتہ بود۔ داشت۔ بعد ازاں کہ افغانان را از ایران راند۔ ودر محاربات با عثمانی فتوحات نمایاں کرد۔ وقندھار وکابل را بحیطۂ تصرف آورد۔ بہ تدبیر وحکمت دشمنان مملکت را دوست ساخت۔ اسباب تسخیر ہندوستان مرقوم شد۔ اگرچہ سبب خرابی ہزارہا خلائق شد۔ لاکن شاید ہیچ یکے از سلاطین آسیا فتحے بدیں عظمی باکمتر گناہ نکردہ اند۔ دولتے کہ از ہندوستان بچنگ آورد۔ باعث ایں شد۔ کہ تجمّل واحتشام قدیم ایراں را تازہ ومردم آں مملکت را بلند آوازہ کرد۔ وتاخت وتانسے کہ بہ بلاد بخارا نمودند فقط بہترین وجہے بود۔ بجہت آرامے۔ بلکہ بر قوت وشہرت ملک ملیت افزود۔ واز حرکت مردانہ کہ بالنسبہ بپادشاہ بخارا وسلطان ہندوستان کرد معلوم میشود۔ استحکام بنیان اقتدار خود را در شہرت شمشیر وقوت تدبیری دانست۔ نہ در وسعت مملکت وبسطت سلطنت بنا برین اتم ازیں کہ ملاحظہ کارہائے کہ در اوائل برای ایراں کردہ بشود۔ یا بنظر بر شجاعت وشہامت وکاردانی کہ در ایام حیات از وے ظاہر شد کنیم یا مروت ومدارائے کہ در ہر یک از فتوحات آشکار شد۔ یا کارہائے بزرگے کہ از وے صادر گشت۔ بہر ملاحظہ ایں بادشاہ مستحق وسزاوار بکمال ستائش و

تحسین وشایستہ وستوجب نہایت تکریم وتمجید است۔ لاکن تغیرے
کہ در اواخرِ عمر در مزاجش پیدا شد۔ وحرص وبدگمانی کہ بر طبیعتش غلبہ
کرد۔ اورا از بیرحم ترین ظلمہ ساخت گویا مقدر شدہ بود۔ کہ ایران
از ہماں دستے کہ شربتِ حیات یافت ضربتِ ممات یابد۔ در ہماں
اوقات کہ مزاج نادر مبتلا بایں اختلال عظیم بود۔ ہنوز خیال ترقی و
تقویتِ ایران داشت۔ بسیار مائل بود کہ بازار تجارتِ ملک رواج
یابد وچنیں میدانست۔ کہ اگر جہازہا ہائے تجارتی ترتیب یابد۔ باعثِ
ازدیاد دولت واقتدار خواہد بود۔ لہذا باستعانتِ یکے از انگریزاں در
دریائے گیلاں شروع بایں کار کرد۔ لاکن ایں عمل فائدہ بحالِ ایراں نہ
بخشید۔ نہ محرک حسد روسیہ گشتہ بسبب خرابی کارخانہ تجار انگریزیہ
کہ تا اندوراں صفحات بنائے کار گذشتہ بودند شد۔ وہمچنیں حکم کرد تا
سفائن تجارتی در خلیج عجم ترتیب دہند وچنانکہ عادت ظلمہ بیباک است۔
حکم کرد۔ تا چوبے کہ جہت بنائے مراکب ضرور است۔ از مازندراں آرند۔
کہ مسافت آں زیادہ بر شش صد میل است۔ ورنہ روز بنگارے
بارِ مجروح ایں مسافت یافت میشود۔ رعایائے دہات مابین مجبور
بودند۔ کہ بایں کار کہ ہرگز صورت نہ گرفت۔ مدد کنند۔ تا دہ سال قبل
ازیں چوبہائے ناتراشیدہ بیکار رفتہ در کنار دریائے بوشہر دیدہ میشد۔
وہمچنیں حکم کرد۔ کہ سنگ مرمر از آذربایجان بجہت تزئین مرزہائے
کلات ومشہد ببرند کہ حمل ونقل آں کمتر از چوبہائے کشتی سبب زحمت

مردم نشد - در ہزار و ہشت صد و دہ عیسوی مؤلف اوراق جائے را کہ
مرمر از آنجا می بردہ اند - دید - و ہنوز قطعہ ہائے بزرگ مرخام تا تمام
در آنجا بسیار است کہ بعد از فوت نادر کسے ملتفت نشدہ است - معدن
ایں سنگہا در کنار بحیرۂ ارومیہ است - تا مراغہ بقدر ہیجدہ میل مسافت
دارد - بالجملہ یکے از دلائل قوی کہ نادر مائل بترقی تجارت بود - ایں است -
کہ یکے از تجار معتبر انگریز سہ سال قبل از فوت او در وقتیکہ ایران از جور و
اجحافات و ظلم و بیداد او ویران بود - باردوے او رفتہ بود گفت - کہ مبلغے
از مال او را در شورش استرآباد بغارت بردہ اند - نادر حکم کرد تا آنچہ
از وے بردہ اند - یا بعینہ مسترد سازند - یا اموال کسانے را کہ در غارت
دستے داشتند - فروختہ بہائے آں را در عوض بدہند -

تذکرہ ابوالفضل علامی

ابوالفضل علامی پسر دومین شیخ مبارک و برادر کوچک ابوالفضل فیضی و
دبیر و وزیر دربار اکبری بود در ۱۵۵۱ء بوجود آمد علوم متداوله را فرا گرفته
سرآمد اقران و امثال گشت۔ دو ہزار و پانصدی منصب داشت
با ایمائے شہزادہ سلطان سلیم بدست نرسنگه دیو کشته شد (جمعه ۱۲ اگست
سنه ۱۶۰۲ء) نثرش پایه عالی دارد بعنوان گفت که فرمانروائے عالم
انشا بود۔ اگرچه انشائے ابوالفضل فقرات طولانی دارد اما اجزائے
فقرات بایکدیگر مستظہر آمده و جوش بیان و قدر بلندی از آنہا
ہویدا است۔ چنان که نویسد جوشش فرو نشود بل بیش از بیش
افزونی گیرد۔

انتخاب رقعات ابوالفضل

ایضاً ہنر لودہ دانیال عرضداشت ابوالفضل

ہموارہ خیریت صوری و معنوی و دولت ظاہری و باطنی آں نوباوۂ گلشن اقبال را از ایزد توانا میخواہد و آنرا شادابی دولت جاوید طراز خواہشہائے سیداند۔ امید کہ آداب ہوشیار خرامی و کار شناسی و قدردانی و معدلت دوستی آں بخت بیدار سعادت اسور روزگار عطر آمیز و نشاط افزا گردد۔ ظاہر است کہ گرامی اوقات را قسمت فرمودہ باشند و ہر قسمے را بنا گزیرے و بایست آں آبلو ساختہ نخود ہماں قدر پرداختن شایستگی دارد کہ پیکر استخوانی منتظم باشد۔ بہتے از خلاصۂ اوقات در پاسبانی خلائق گزرد و معنی آں نیز کار خویش ساختن لیکن ہر کس چنیں آشکارا ازاں خوابیدگی نہ فہمیدہ توقع دارد کہ در شبہا و ز لختے بشنودن داستان ہائے ہوش افزائے باستانیاں نامزد فرمایند۔ کتاب بسیار و افسانہ بیشمار است۔ ہما باید شنید کہ بکار آید۔ برائے عبرت پذیری طرز دانی شاہنامہ و ظفر نامہ و واقعات بابری و کلیلہ دمنہ را بشنوند۔ نہ شنوای کہ کلانان آنرا سرمایۂ خواب دانند۔ برائے آنکہ سررشتۂ نیک و بد بدست افتد و رہزنان درونی و بیرونی چیرہ دستی نہ نمایند۔ اخلاق جلالی و ناصری و تصیف آخیر کیمیائے سعادت را مقصود انگاشتہ اندک یاد گیرند۔ و مثنوی مولوی معنوی و حدیقہ و جام جم نیز در محفل ہماں باشد۔ دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد۔

۲- بہ شاہرخ میرزا نبیرۂ سلیمان میرزا فرمان روائے بدخشاں

التفات نامہ کہ نامزد این خیرخواہ حقیقی شدہ بود- در بہترین زمانہا شرف ورود یافت- چوں متضمن مژدۂ صحت و عافیت بود بہجت افزود- اللہ تعالیٰ از آنچہ نباید و نشاید در حفظِ خویش داشتہ در محاسبۂ شبانروزی مشغول داراد۔ در ملایم و ناملایم روزگار کہ زمان بے این نباشد توفیقِ برداشت و آگاہی و فراخ حوصلگی کرامت کناد- عرضداشتے کہ بدرگاہ گیتی پناہ فرستادہ بودند- بمسامع ہمایون رسیدہ مستحسن افتاد- مناسب بل لازم آنست کہ در ہر راہ عرضداشت می آمدہ باشد- ہر چند امرے ضروری الغرض نباشد- شمۂ از ورود مندی و خیریت آں دیار ہموارہ باید نوشت دیگر اگر من در ارسال قاصد و نامہ مقصر باشم- در یاد کردنِ حفظ الغیب مقصر نیستم- ہمیشہ ذکرِ شریف در مجلسِ معلّٰی بوجہ احسن می شود- عاطفت و عنایت شاہنشاہی دربارۂ ایشاں روز افزوں است العاقبۃ بالخیر-

۳- بخانخاناں

اے خواجہ احسن اللہ لک در جمعیتِ ما چونی! اے معدن زیبائی! وے کانِ وفا چونی!

بے شائبۂ تکلفِ خاطر آرزومندی آں دارد کہ خبر فتح و نصرت و مسرتِ شما را خواہند-

بیت

مارا یارا! غمِ تو ہر شب ہمخوابۂ مغز استخوان است

وآنکه از بے توجہی حضرت ظلِ الٰہی نگاشته اند سخن دراز کرده چگویم؟
که چه کرده اند؟ والله هیچ - بالله هیچ - همواره بخوبی و یزدگی و اخلاص در کار
خلوت و جلوت اند - هرگز حکم نبود که در هر فرمانِ حتی فرمانِ اعتراض بے
یار و وفادار نویسند و خدمت اعظم خاں را که تازیانهٔ کارِ شما ساخته بودند -
این همه از جائے نباید رفت - و در امثال این اعتراضات که جز صورتے
بیش نیست سخن دراز نکرد - زنهار صد هزار زنهار برائے چه اند اعتراض گونها
درهم شد - اگر اخلاص وافراد، هجوم مشاغل پوشیده گشت عقل و دور اندیش
کجا شد و اگر خود بکنه این دقیقه نمی رسید چرا بنوشته ها ستیزه نمی شوید - گذشت
آنچه گذشت - برائے خاطرِ آں دوست به هیچ خرسند شو سوگندِ دوستی میخورم
که اینجا هیچ قضیه نیست و مشربِ عذب شاهنشاهی در کمال صفاست -
محاسبهٔ دائی و تحسین فطرت و نکوهش طبیعت و دریافتِ مدارجِ معامله و
شناخت پایه هائے مراتب روزی یاد لبست و چهارم آبان سال سی و شش
نگارش یافت +

۴- بخانخانان

اے لقائے تو جوابِ هر سوال — مشکل از وے حل شده بے قیل و قال
آرزومندِ هزاران بار بیش — بے تو کام شیریں نیابد عیش خویش

کے باشد؟ که نقابِ مهاجرت برداشته شود که از تا محرمیت خامه و
نااهلیت نامه و ناآئینی شاهراهِ سخن و ناموتنی پیغام گذرانِ معامله جائے
کو ن سخنے بمرادِ دل چه که حرفے بمذاق عرف که از فروغِ صدق بهائے

داشتہ باشد۔ از کمینِ بطون بمنصۂ ظہور نتوان آورد و اگر نہ کلمۂ چند نوشتے درمقدمۂ دوسہ درمیان آوردمے کہ مجا طیب من لطیعم داشتہ آں از یادہ بہجت افزائے میان تحی فارغ شدہ خوش وقت گشتے۔ اکنوں کہ باایں حالت سرِ سخن گذاری ندارم۔ خود چہ توان نوشت۔ بہر حالِ دلِ شوریدہ را بہیچ تسلی دلوہ می نویسد کہ ساطعۂ نامی کہ اگر امثال ایں مقیدات را در مکاتیب آشنایان روزگار مذکور ساختندے ہر چند کہ بعید از فراموشی بسیار آمدہ بود سجلِ محبت تام نہادی رسید۔

بیت

تو آں نہ کہ دل از صحبت تو برگیرم دگر ملول شوی دلبر دگر گیرم

اگرچہ رسیدنِ ایں نامہ خرسندی نہ بخشید و از دیدن آں خوشحالی دست نداد۔ امّا بہروضع سبکبار تر شدم۔ فرمان مخاتیت را امتثال نمودہ جواب آن را بعجالت و تقصیر دیر طرف ساختن مایہ الاعتراض تسلی روزگار شورش یافتہ خواہند کرد بارہا مذکور شدہ کہ روش دائمی کہ دریں مسلک داشتہ آید۔ چرا از دست دلوہ امریکہ موروث شورش درخانہ باشد برطرف گردد۔ و اگر از دیدن جاہ دوستی اختیار مروت چندین سالہ گذاشتن مصلحت دیدہ بودید بلائے چہ بزمانے کہ کس بآں ذو فنون وقت شریک نیست + دو سہ سخن بصاحب نکتہ سنج دقیقہ یاب مہربان نگفتند + اگرچہ از طرزِ خواندنِ عرضداشتے کہ درباب گرانیِ مزاجِ اقدس نوشتہ بودند۔

آں آزردگی صاحب قدرداں دور بین ما از ہزار یکے آمدہ اما آں یا ریگ میں آں یکے را ہزار دانستہ در اصلاحِ آں کوشند۔ دوم رمضان سنہ نہصد و نود دار الخلافہ بلاہور مرقوم شد۔

۵۔ بخانخانان

اللہ تعالیٰ در لوازمِ نشاء تعلق استوار داشتہ پیش از تمامی لوازم ایں کار اندیشہ تحریرِ حلل انداز ایں انتظام نگرداناد و اعتاب و خطاب و مباسطت و ملاعبت در نزہتگاہ طبیعت بغیر از ایشاں نیست۔ و مجالست روحانی و مطارحت معنوی در گلشن ہمیشہ بہار فطرت ہم بے آں خلاصۂ خاندان نہ یافتے۔ لیکن طریق مکاتیب را از رسمیات دانستہ۔ عمداً ازاں تقاعد می نماید و منتظر و مترصدِ مراسلات معنوی کہ ترجمان فعل لوایابد۔ می باشد و از آنجا کہ فرط اسالِ مردمیت و اہلیتِ ذاتی چہ کہ سوداگری آدمیانہ را ہم آغوشِ عنقا نشان میدہد و ایں کس بحسبِ سرنوشت در معرکہ ایں آدمیاں جسیم قبیلہ افتادہ است۔ قطع نظر از آنکہ مفاوضاتِ روحانی برتوِ ظہور دہد و جودِ معنی رس ایشاں را از مغتنماتِ عظمیٰ می داند۔ و در معاونت صوری و معنوی بے اختیار است۔ ہزاراں شکر کہ در یں کار شگوف طبیعت یا فطرت یا دری دہ است۔ ششم جمادی الاوّل میرزا علی بہادر رقیمۂ مسرت افزائے تم آوردسانیدہ و خاطر را کہ در بروئے شادی و غم بستہ بود سور عین اندوہ یافت چہ عزیمیت آمدن نہ موافق مضمون فرمان ہمایون ست و نہ

لائق فطرت وو دریافت ایشان و ہرگاہ آن منشو عاطفت در معنی تحریض
برآں خدمت بوده طلب از محتملات عبارت و اشارت دانستن را چنہام
تواں نہاد اکنوں عزیز من بہیچ وجہ داعیہ آمدن را بخاطر دقیقہ یاب خود
راہ ندہند کہ ایں توقف یکسال کہ در حدود دارالخلافہ آگرہ واقع شد
نہ مرضی خاطر بود۔ توجہ والائے شہنشاہی را در فتح دکن عظیم دانستہ زیادہ
دریں باب سخن نکنند و سرگرم خدمت باشند کشائش آں ملک را کارنامہ
بہتر ازیں نباشد چوں بارہائے دیگر از دست ندہند۔ فیروزمندی صوری و
معنوی قرین روزگار فرخندہ آشنا سان یگانہ دودمان فطرت باد۔

۶۔ بخانخانان

همی ندانم چارِ فراق نیست عجیب   کہ ہیچ زیرک خود کردہ راند اند چارہ

لیکن اینہمہ سخن در چارہ گری است۔ اگر روزے چند بظاہر دوستان
حقیقی را در گدازش ہجراں میدارد۔ لا دہ معنی اسباب دوام مواصلت سرانجام
میدہد۔ اللہ تعالیٰ بندہ ای محنت دوری سپری گرداناد کہ نہ تاب بیان
شدید جدائی داشتہ نہ صبر بہ خاموشیدن۔ حاشا اگر بیان توانستمے کرد۔
کہ بزبان آمدے کہ نہ درخور حوصلہ واستعداد ستمجان زمانہ است
و نہ خاطر مشغول بسیار دوست آں مستعد خطاب سر سخن شنیدن دارد۔
از جوشش بے صبری حرفے چند تراوش می کند۔ قطعہ۔

ز دوست دور م ازیں زار تر چہ باشد حال   زیار فردم ازیں صعب تر چہ باشد کار
میان آتش و آب اندروں گرفتارم   کہ جانم آتش گاہ است و دیدہ دریابار

شکرانیه ورا که مژده وصال رسید و خاطر را از بار گران رہانید یعنی در بست وسوم صفر ختم اللہ بالخیر والظفر گرامی قاصد رسیده مفاوضه که طراوت بخش دل فرح مژده و نضارت ده خاطر افسرده بود در عین راه آورد که مرزا جانی بیگ بمقتضاے سعادت ذاتی و بخت بلندی و دولتمندی آمده دید و در استعداد روان شدن است - چگویم که چه خوشحالی رو داد - کو قدرت گفتارے کجا قوت نشستن و باین فرصت نایافت تابندی از مسرات خود باز نمایم -

شعر

وقت آنست که یاران طرب از سیر گیرند ۔ طره مشک از رخ مغنی بر گیرند
مطربان ره ندیمان را آواز دہند ۔ تا سماع خوش و عیشے بنوا بر گیرند

المنة للہ که ازان یگانه زمانه ہم آثار حوصلهٔ عالی ظاہر شد که چندین مشاق و انواع محن که ازان باز که ہندوستان مفتوح گشته چنین واقع نشده بود - تاب آورده در ارتفاع مدارج کمال کوشیدند وہم انوار شجاعت که بہترین سجایاے ذاتیه است از لمعان سیوف بانتهٔ آن اقبال مند روشن گشت که نبردہاے مردانه فرموده مظفر و منصور گشتند وہم فنون تدابیر صائبه آن یگانهٔ زمان بر خرد و بزرگ و دوست و دشمن پیدا آمده مراتب دانشوری خاطر نشان ظاہر بینان شد وہم مراسم مردی ولوازم فتوت در پایهٔ اعلی بمنصبه بروز جلوه گر آمد - چنانچه طایت بدست آمدند و لوکر خوب بہم رسانیدند و با چندین بیگانه طرح دوستی نفس الامری

انداختہ مقدسانِ عالم علوی را آفرین گر خود گردانید ند۔ آسے محبوب دلہا گشتن مفت و بے تقریب نمی باشد۔ اکنوں بر حسب مدعا فرمانِ عالیشان شرف نفاذ یافت۔ نیکوئی فروش نیستم کہ دراں باب شرح دہم۔ اکنوں ہر چند زود تر ہر زار ابلازمت آوردن۔ سود مند تر و بہتر خواہد بود۔ زیادہ چہ نویسد کہ وقت تنگ و قاصد مستعجل و خاطر در شورش۔ اللہ تعالیٰ و زیادہ کام روائی ہوش افزائی نصیب گردانیدہ در محاسبہ روز نامچہ احوال خود سر گرم تر گرداناد۔ اللہ بس و ما بقی ہوس دوازدہم آذر ماہ الٰہی ستہ سی و ہفتم ایں دو کلمہ برسم استعجال نگارش یافت۔

۷۔ شیخ مبارک

سلامے چو اخلاق تو مشک بو   سلامے چو الفاظِ تو در فشان

بآں قبلہ راستاں می رساند۔ نمی دانم چہ نویسم؟ انچہ از محرومی صوری ضروری آں یگانۂ آفاق در دل است۔ قلم بے زبانی عاجز و قاصر چہ نویسد و چہ گوید؟ اسے گرہ کشائے لبستہ کاراں و اسے آرام بخش بقیراران!۔ احوال ایں مستہام بیادِ آں سرور دنیا و دین مستوجب شکر ست۔ امید کہ احوال و اوضاع آں رہنمائے سرگشتگان بادیۂ حیرانی و آں جمعیت بخشِ آشفتگان کوئے نادانی بر حسب دلخواہ دوستان حقیقی باشد۔ العاقبۃ بالخیر۔

۸- بہ شیخ مبارک

بموقفِ عرضِ مقدّس حضرتِ قبلہ گاہی ملاذی آمیدگاہی دامت برکاتہٗ می رساند۔ الحمد للہ والمنہ کہ مفاوضاتِ قدسیہٗ آں قبلہٗ خدا آگاہاں در حین مصیبت هجبر کش و تجبیت عقل بر ہم زن مرةً بعد اخری مراسم موعظت بل لوازم طبابت بتقدیم رسانده۔ ایں سرگردانِ بادیۂ وجود را بمامن صبر بل رضا آوردند۔ امید کہ بتوجہ اشرف اقدس بہ نہ ہنگارہ تفویض و تسلیم نیز خرامش شود۔ اللہ تعالیٰ ذات ذات الکمالاتِ آں پیشوائے خدا شناساں را دریں نشاء صوری بسیار روا دارا دو ما بیمارانِ صورت و معنی را پذیرائے نصائح ارجمند ساختہ صحت ظاہری و باطنی روزی گرداناد۔ و آنچہ در ہر باب ایمای شود۔ در انجاح آں سعادتِ خود میداند۔

۹- بزین خان کوکلتاش

سوم آبان ماہ الٰہی سال سی وپنج بیست و ششم ذی الحجہ سنہ نہصد و نود و ہشت کہ روز جشن وزن ہمایون بود قاصد مسرت معتمد خاص مفرح کامرانی تعویذ شادمانی فہرست ابوابِ محبت نسخہٗ نہانخانہ صدافت یعنی مفاوضۂ گرامی و ملاطفۂ نامی رسانید۔

بیت

بمانا دآں دوست کو دوستاں را غذائے دل راحتِ جاں فرستد

می خواستم کہ شطرے از اوقات متبر کہ در شرح بدائع جان کاہی مہاجرت و تفصیل شریف شوقِ ملازمت صرف کردہ تحفۂ لائق کہ بہجت آرائے خاطر قدسی بنا داں بیش بیں بلند پرواز باشد سازسال دارد۔ اماں چوں دیرگاہ است کہ دل آویز سخناں جز بہ زبان نگارہ زبانان بے بہرہ خاطر نمی رود و خود را بصد اہتمام از آں باز داشتہ و خروش دل و جوش باطن را معالجہ کردہ حوالہ بدریافت صحیح نمود۔ عرضداشت را نواب سپہ سالارے کہ ظاہر و باطنِ ایشاں بدوستیِ شما پرست۔ خواندہ دوستانہ و بزرگانہ جواب گرفتند۔ اللہ تعالیٰ کامیابِ صورت و معنی گرداناد۔

۱۰۔ بہ زین خاں

منکہ مقیم آستانۂ الہیتم اگرچہ ں مترسمانِ زمانہ ببدن عنصری نپرسم۔ ہم از خود چشم تحسین دارم و ہم از شما۔ و اگر بیتابانہ شوق دل را متابعت نمایم۔ اگرچہ در مسلک آدمیت از ہیچ آدمی شرمندگی نمی کشم۔ اما از نشاۂ دنیوی کہ آدم را بنا آدمی و دوست را بہ بیگانہ مشتبہ دارد۔ احتمال خجالتے ہست۔ المنۃ للہ آنجا کہ متاع رسائی شماست۔ احتیاج فروختن کالائے دوستی نیست۔ اما از آنجا کہ نیکان زمانہ کہ نااہلانِ کارخانۂ شناخت اند از دونِ ہمتی در خاطر گذرے دارند۔ اگر ایں را نتولیسد آں کم فکران پست فطرت چہ دانند۔ اللہ تعالیٰ از عمر و صحت و بہجت و توفیق گرداند۔ محمد دریافت بہرۂ عظیم معنوی گرداناد چہار دہم

ربیع الاول سنہ نہصد و نوروز۔

۱۱- بہ شیخ ابوالفیض فیضی

اللہ تعالیٰ بگرامی وسیرو ایشاں تسلی خاطر ضعفا کہ باسیری طبیعت عقل خدا آگاہ ندارند نموده باشد کہ طبیعت برہم خوردۂ ایں مدعی کذاب معرفت را ازیں رہگذر اطمینان بہم رسد و نفسے چند کہ از عمر گمان برده میشود۔ خود را از مشاطگی طبیعت باز داشتہ دریغ نامرداتہ نفسانی خود اوراہ ہشیار بغزگر دانیده آید۔ و آنچہ از مغتنمات عظمیٰ شمردن ذات اقدس حضرت قبلہ گاہے دامت برکاتہ نوشتہ بودند۔ موجب مسرت خاطر شده۔ فی الواقع اگر ای قدر نداند ایں را نگوید گوید؟ - اے برادر بزرگوار! قطع نظر ازیں نسبت طینی یا خاکی یا بدنی یا ظاہری امروز مجموعۂ روزگار علمے با عمل آراستہ چنیں بزرگے بس کمیاب است ایزد تعالیٰ آں مجموعۂ کمالات قدسیہ را بہ جہت ہدایت و تکمیل ما ناقصان و سلسلۂ مسافران بادیۂ طلب فراوان سال سایہ نشار دارا دو مارا توفیق خصلت پسندیده و تحصیل ملکات نجیبہ بماد۔

۱۲- بہ شیخ ابوالخیر

ہمگی اندیشہ در خدمت گیہان خدیو داشتہ در فراہم آمدن شائستہ خودہا بیداری تمام دارد و در تحصیل خواہش ہائے زمانی و برآمد مقاصد صوری

ہرگز نیاز بیچکس علاج نکنند کہ کارساز حقیقی چنانچہ باید بظہور می آید۔ لیکن اہل تعلق را نتیجے دل باسباب نہادن ناگزیر۔ اما تدبیر خود را بجز حفظ ظاہری چیزے نشمرند بلکہ چشم دل بہ نیرنگی تقدیر کشایند و آنقدر کہ در حوصلہ فرصت گنجد از علم و عمل بہرہ برگیرند و بہ مجذوب بلکہ بخدا جویان رسیدہ نیایش نمایند و ہمت خواہند۔

۱۳۔ بہ شیخ ابوالبرکات

ای عمدۂ برادر کار و خلاصۂ عمل در دین و دنیا در صورت و معنی از خواہش فضول و غضب نامقبول خود را دور داشتن است کہ جمیع برگزیدہ ہائے الٰہی کہ بدرجۂ قبول رسیدند۔ ازیں جہت است ہوشیاری و تغافل از ذات اربابِ جرائم لازم دانند و بردباری حوصلہ فراخ را نگاہ بانی کنند و ہر کاریکہ کنند و ہر کاریکہ کنند بے تامل نکنند و مادام کہ اندیشہ درست نہ نماید و نیک و بد آنرا بدیدہ دوربین نہ بینند و بدانایان مشورت نمایند در ہیچ کار شتاب زدگی نہ کنند و از اعتبارات صوری و آخروی از جانروند۔ و دنیا و ہجوم مردم بادہ الست کارش غفلت افزائی و بہوش ربائی۔

۱۴۔ بہ شیخ ابوالخیر

برادر گرامی موفق باشند۔ الحمد للہ کہ آں برادر نوشتہ بود کہ لختے فہمیدہ تسلی خویش نمود۔ باہمہ جوش و خروش و اندوہ و شادی از

نقصان لبشریت است ۔ در بارگاہ عبودیت گنجائش ندارد، ہمہ خیر محض ست ۔ جائے سپاس گذاری خوشحالی سبکسری؛ اندوہ گرانجانی ست در لجلچہ نوشتہ شد ۔

۱۵ ۔ بہ آصف خلل

در قضایائے مصائب تا گز حرفِ صبر گفتن و تحسین آن نمودن یا ناستودگی بے صبریِ ادا کردن دوران بمقدماتِ عقلی و نقلی التجا بردن پر بکار است و حرفِ خرد مندی وزیر کی با مثلِ شما مردم کہ از فہم و فطرت بہرہ درید ۔ چگونہ گوید ؟ تمی خواست کہ بنامہ ہم ارادہ لسلی خاطر بجزع شتافتہ نماید کہ با آنکہ خود را بتکلف در رسوم متر سمان در آوردنِ فعل عبث کردن ست لیکن چہ کند ؟ در مدینہ بودن صد بلا پیش می آرد ایں ہم یکے از آں شمرد کلمہ چند نوشت ۔ اللہ تعالیٰ بسر تکوین و ایجاد رساناد ۔

ریپڈ ریڈنگ برائے انٹرمیڈیٹ

انتخاب از سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ

بنام خداوند بخشندۂ مہربان

برخے از احوال پدر ابراہیم بیگ

ایں ابراہیم بیگ فرزند یکے از تجار بزرگ آذربائیجان است کہ پدرش پنجاہ سال پیش ازیں بعزم تجارت بہ مصر آمدہ باقتضائے وسعتے کہ در کار تجارتش روے دادہ آن شہر بزرگ را کہ مغبوط بسیارے از بلاد اسلامیہ است۔ برائے خود مسکن اتخاذ نمودہ عزم رحیلش باقامت مبدّل شدہ بود۔

ایں شخص محترم بہ سبب امانت و دیانت کہ نخستین اسباب نیک نامی و ترقی تجارت است در اندک زمانے ثروت بسیار جمع نمودہ باقتضائے صفائے نیت و خیر خواہی ملت توجہ عمومی را نیز بہ سوے خود جلب می کند۔

همین تا بحدے درست کار پاک اعتقاد در ظرف سالیان دراز که در
مصر مقیم بوده در هیچ یک از عادات مستحسنهٔ ملی و اطوار پسندیده
ملی اش هیچ تغییر حادث نشده در وضع معاشرت با مردم خورد و خواب و
پوشاک همان وتیره که از نیاگان خود دیده بود سر موئے
منحرف نشده تعصب ملی چندان سخت بود که در ظرف چندین سال
یک کلمهٔ عربی با کسے حرف نزد بلکه نخواست که یاد بگیرد گفتگویش
همه از ایران و در پیوسته ترانهٔ وطن مے سرود - هر کس بگوید هے از
وضع وطن و حال هموطنان پرسیدے خوش مے شد مصر همیشه خیالش
در ایران بود - شبهائے زمستان هر شبے را چند تن از معارف هموطنان
ما بمهمانی خواست صحبت مجلس مهمانیش نیز منحصر بخواندن کتب تاریخ
ایران و سرگذشت پادشاهان پیشین بود - میرزا [illegible] نامی که از
سالیان دراز در خانهٔ معلم پسرش بود از کتب تاریخ التواریخ و
داستان خسروان نامی مانند کیخسرو و جمشید - بهمن - شاپور - نوشیروان
وغیره می خواند و او بر خود مے بالید -

مردن پدر ابراهیم بیگ و وصیت نمودن بدان

ابراهیم بیگ بیست ساله بود که پدرش را وفات
رسید در دم واپسین پسرش را بلسانے که از
چنان پدر سزاوار است - مخاطب داشته
اینگونه وصیتش می کند که اے فرزند گرامی ! - آنچه وظیفهٔ ملی باید -
سعی در پاسه توانا کردم علاوه زبانهائے ملی و مادر زاد از السنهٔ بیگانه [illegible]

وفنونِ متداوله که امثال ترا درکارند امروزه جز مرو است ـ بتو تعلیم دادم
وہمہ را باقتضائے ذکاوت فطری بہ نیکوئی یاد گرفتی ـ حد پاکی اخلاق و
عفت و دیانت تو نیز محمد خدائے را حرفے نیست ـ درین خصوصیات من
از تو خوشنود و راضی ہستم خدا ہم از تو راضی باشد ـ ولے اکنوں کہ شمع حیات
من نزدیک بخاموشی است چند وصیت بتو دارم ـ درست گوش کن ـ
تا رستگار دو جہان باشی ـ

اول مادرت را بعد از خدا بتو می سپارم ـ بعد ازین خواہی دانست
کہ من والدۂ در تربیت تو چہ زحمتہا کشیده ایم؟

دوم از میرزا یوسف عمّہ کہ معلّم و مربّی تو بود بتوجہ باش کہ بعد از
پدر و مادر احترام معلّم واجب است ـ خصوصاً میرا یوسف کہ مرد امین و
متدین و نیکوکار و صداقت شعار است و از آغاز عمر خود با ما بوده او را از
اہل خانہ خود مان بشمار باید گرفت ـ

سوم ـ ہیچ وقت عادات حسنۂ ملیہ را از دست مدہ ـ بعضی از جوانان
بے عزت از ایران بد میگویند باور مکن ـ ہمہ دروغ است ـ اگر فی المثل ہمہ
راست ہم شد ـ

چہارم ـ راز خود را از ہمہ کس پنہان دار ـ از دست مجرب پاک
ضرورت کہ آنہم در علم سیاست ـ

پنجم از مردمان چاپلوس کہ بعضی از روے تملق میگویند پرحذر باش
کسیکہ رو بروئے ترا تعریف و ستائش کند از دل بدسگال است ہا بجمہ پندید یا کہ بہ علاوہ

تمنائے کہ از تو دارد۔ ترا بکر لیہ غرور و خود بینی کہ بدترین صفاتِ مذمومہ انسانیہ
است نیز می انداز دو ترا بدیرہ تکبر کہ از ہمہ بدہا بدتر است بتلامی ساند۔
ششم کم برو بگذار بسیار بیا نید یعنے زیادہ از مہمان رفتن بہ مہمانی
آوردن راغب باکش۔ زنہار ترک نماز و فرائض مکن۔ در سخاوت افراط منما نہ آنقدر
بدہ کہ مشہور باشی و نہ آنقدر مدہ کہ معلوم شوی یعنی اگر مشہور باشی۔ از ہر طرف
گدایان بتو رو آورند۔ اگر غرہی دشمن تو باشد این سخن در حق فقرا نیست۔ درباره
قرض خواہان متعلق است۔ ہر کس ہر چیز بگوید مگر باور و قبول نداری بحث
و معاوضۂ نکردہ دم بلبند و بتو در نہایت تاکید وصیت سیکنم تا شش ہفت
تجارت مکن۔ الحمد للہ وسعت معیشت داری۔ بنجمہ تا رسیدن بہ سی سالگی۔
و در طرفہ این مدت بہر طرف دنیا کہ دلت خواہد برو بسیاحت۔ برائے این
سیاحت یکہزار لیرہ جداگانہ بنام تو در دفتر نوشتہ ام کہ دخل بوارثِ دیگر ندارد۔
اما سیاحت را منحصر بدیدن خرابی و آبادانی شہرہا مکن۔ در ہر جا چندروزے
بمان و وضع معیشت و زندگانی تمامی سکنۂ آں ملک را بدقت رسیدگی کن
و از آیتا نستیک تجارت سالیانۂ آں مملکت آگاہی حاصل نما تا بدانی
کہ از ممالکِ خارجہ بآنجا چہ متاع و محصولات مے رسد و سالیانہ از آنہا
چہ قدر بہ فروش مے رود۔ ہمچنیں از امتعہ و محصولات آں ملک سالیانہ
چہ قدر بخارج میرود۔ بہر شہرے کہ رسیدی یک دو نفر مردمان درست
کار و معتبر پیدا کردہ بایشان دوست باشی تا ہمہ وقت با تو طرفِ مکاتبہ
و مراسلہ بشوند۔ درین سیاحتِ خود اگر زندہ باشد میرزا یوسف عمو را

ہمراہ ببر کہ درشما ید از تو پرستاری کند۔ ودریں شہر دوستانِ مرا می شناسی بیش از من در حق ایشان احترام کن ۔ از کسانیکہ با من دوست نبودند۔ دعدی گزیں زیرا کہ من انتخاب دوست برائے خود بس زحمت ہا کشیدہ ام ۔ شناسائی مردمان وتجربہ در ایشان متوقف خیلے زحمت ودر واقع ہنر است درسیاحت ہر بلد کہ رسیدی تاریخ ورود و خروج خود را باتمامی مشہودات یومیہ در دفتر بغلی خود بنویس ۔ یک وقتے میرسد کہ بکار آید ؂

بعد از وفات پدر ابراہیم بیگ با تقضائے فطرت پاکِ در حسن اخلاق در انگوٹی دپا کدامنی انگشت نمائے دوست ودشمن شد تمامی کارش سنجیدہ ورفتارش از ہمہ جہت پسند یدہ بود وہمچناں در تعصب ملی از پدر پیشیں افتاد۔

حکایات تعصب ملّی ابراہیم بیگ کہ ازاں اندازہ تواں گرفت کہ تاکجا بر وصیت پدر کار ہمی بست

حاجی کریم اصفہانی می گوید ۔ وقتے در مصر خیلے فلک زدہ و با طالع خود دست گریباں بودم از ہمہ آشنایان چیزے بعنوان قرض گرفتہ ۔ دیگر ہیچ کس گمان نداشتم کہ یک شاہی از من دستگیری کند لہذا دستم از ہر جا کوتاہ

کشته برائے شام شب معطل بودم و بدتر از همه ششماه کرایه منزل را نداده
بودم - عرب صاحب منزل پس از چندین مدت امروز دفعۃً واسترجه آمده
بحکم عارض شده حکم گرفته بود که دوازده لیره وجه کرایه از من تحصیل
و منزل را هم خالی کرده متصرف شود - بهزار عجز و التماس ده روزه مهلت
گرفته در فکر بودم که خدایا! چه کنم ؟ گوئی بدلم الهام شد که چاره این کار از ابراهیم
بیک می شود - پس بنائے تدبیر حل این مشکل را گذاشته سواد کاغذے را
ترتیب دادم که گویا یکے از بستگان من از طهران نوشته - بعد از آن نزد
حاجی رفیع تاجر اصفهانی رفته از ایشان لفافه کهنه که تمبر پوست ایران
داشت گرفته هم مکتوب را توے آن لفافه گذاشته در سر راه ابراهیم بیگ
که می دانستم همه روزه در ساعت معین از آنجا عبور می کند بانتظار نشستم
ناگهان از دور نمایان شد من هم در آن اثنا کاغذ را از بغل در آورده گویا
آمدن او خبر ندارم - رفته رفته بنا کردم بخواندن مکتوب - چون نزدیک شد
بناگاه سر بلند نموده سلام دادم - بآواز بلند گفت - علیکم السلام حاجی کرم
آقا! - از کجا تشریف مے آورید گفتم از پوست خانه کاغذے از طهران داشتم
گفت از طهران گفت: بلے گفتم - خیلے خوب! چه خبر تازه است؟
گفتم - هنوز تمام نخوانده ام و لے نام پادشاه و غیره دیده مے شود -
در نهایت تلاش گفت - بعد بیائیم این قهوه خانه - یک استکان چائے
بخوریم. شما هم مکتوب را بخوانید. ببینیم چه خبر شنیدنی هست؟ در جواب گفتم -
هر چند که کار زیاد دارم چون می دانم که بشنیدن اخبار طهران مایل دارید -

چه مضائقه؟ - بروییم. داخل قهوه خانه شدیم فوراً سپارش قهوه و غلیان
داده نشستیم. گفت بخوان ببینیم چه خبر هست؟ من هم بنا کردم از ابتدای
مکتوب بخواندن.

مضمون مکتوب

برادر مکرم! - رقیمهٔ شما زیارت شد. از سلامتی آن برادر گرامی بسیار
خوشوقت شدم. بیست و پنج لیرا حوالهٔ حاجی عبدالرزاق آقا تاجر باسکولی
برات فرستاده بودید مبلغ مذکور را گرفته بموجب فرمایش شما فرستادم باصفهان
بنام مشهدی محمد رضا که ایشان لیرا بخانهٔ شما داده پانزده لیرا هم بوجه قرض
آقا حسن بدهند البته خودشان نیز بشما خواهند نوشت. دیگر مطلب قابل
عرض نیست مگر اینکه چند روز پیش مسئلهٔ مهمی پیش آمد چیزی نمانده بود
که دولت علیهٔ ایران بدولت انگلیس اعلان جنگ کند بلکه هم کرده بود چند روز
است که گفتگوی خصومت از میان برخاسته تا یک درجه آرامی حاصل گردید
از قراری که معلوم شد سبب این بوده است که گویا وزیر مختار انگلیس
در یک مسئلهٔ سیاسی که بر ما پوشیده است بجناب صدر اعظم بطور بی
احترامی جواب داده بود. ایشان هم مطلب را بعرض اعلیحضرت همایونی رسانیده
از طرف اعلیحضرت قدر قدرت الغرض لوکانه همان ساعت حکم بکند بصدر که چنانچه
وزیر امور خارجه شرف صدور یافت که بلندن بواسطهٔ تلگراف خبر بدهد
که باید در ظرف یک هفته سفیر خودشان را عزل و احضار بلندن کرده
تنبیه نمایند وگرنه لشکر ایران تا دو هفته دیگر بسوی هرات در حرکت

آمده تسخیر تمامی هندوستان را پیش نهاد همت خواهد ساخت - بهمه بندر بحضرت
والاظل اللّٰه السلطان حکم تلگرافی داده شد که اردوی چهارم تا دو هفته دیگر
با مهمات مقتضیه آماده حرکت بسوی بندر آنی شهر باشد بملاحظه اینها
در بیست و چهارم ربیع الاول رسم عرض لشکری در شهر پایه تخت ترتیب
یافت که دیدنی بود - اردوی همایون خاصه و سائر لشکریان حاضر رکاب
که سواره و پیاده و توپچی قریب پنجاه هزار نفر بودند در میدان مشق چنان
بچستی و چالاکی باجرای مانوریه پرداختند که موجب مزید حیرت و تعجب خودی
و بیگانه گردید قبلهٔ عالم خود بنفس نفیس همایونی فرمان میدادند خلاصه
منظر که بود - نائب السلطنت وزیر جنگ مثل یک نفر سرهنگ اینطرف
آنطرف میدوید - از کثرت گرد و غبار که برو ریش نشسته بود کسش
نمی شناخت - از دود توپهای گردون شکوه روی هوا تیرگی گرفته پرتو
خورشید به زمین نمی تابید - بارے آخر در جواب تلگراف از لندن رسید ولی
نمیدانم چه بود ؟ - اینقدر هست که وزیر مختار المان واسطه و میانجی شد از خود
اعلی حضرت امپراتور المان نیز تلگراف نامه مخصوص بقبلهٔ عالم رسید که از
اعلی حضرت همایونی باقتضای مودت کامله که در میان است - خواهشمندم
که عنایت شاهانه را در باب نگاه داری صلح و صلاح عمومی منظور و مبذول
فرمایند زیرا که بر ضمیر پاک همایونی پوشیده نیست که امروز هر گاه در یکطرف
دنیا صدای توپی بلند شود جنگ عمومی عالم را فرا خواهد گرفت چه پولتیک
دولتها بهم بسته است - در الغرض هرج و مرج در کار روزگار پدید آمده

بنیان تجارتِ مملکت ہاکہ سبب تعیش بندگان خداست ـ زیر و زبر خواہد
شد۔ من بحکم دوستی شخصی با آن پادشاہِ دل آگاہ نمیخواہم کہ سبب ظہور
این جنگ دولت علیہ ایران شوم ـ متوقعم از کردہ آن سفیر بے تدبیر در
گذرند ـ لہٰذا چناں معلوم میشود کہ جنگ نخواہد شد اما قرار بدیں ست کہ
وزیر مختار انگلیس درضمن عرضِ معذرت بخانہ جناب صدر اعظم رفتہ
بطورِ ملتی بترضیہ خواطر ایشاں پردازد ـ بگفتۂ خود ندامت آوردہ مے
گویند ـ مقرر شدہ است کہ وزیر مختار مذکور یک ماہ دیگر معزولاً از طہران
بیرون خواہد شد ـ دولتِ ایران دیگر ہیچ وقت سفارت او را قبول نخواہد
کرد ـ سفیرے دیگرے بجایش خواہد آمد ـ

حالا باید تماشاء ابراہیم بیگ را تماشا نمود از فرط شادی گلوگیر شدہ بہی
ـ خود میگوید ـ قربان شاہ بروم ـ البتہ باید چنین شود صدر اعظم ہم مرد بزرگ و
غیرت مند است خداوند ہر دو را از بلا نگہدارد ـ بجایہ چناں ست شادی،
این خبر است کہ تعریفش ممکن نیست کہ حاجی کریم اصفہانی پس از خواندن
تمامی کاغذ برخواستہ مے گوید ـ دیگر ببخشید ـ من کار دارم ـ باید براہ مرخص
فرمائید ـ ابراہیم بیگ در نہایت صفائے قلب حاجی کریم آقا! کجا میروید؟
وقت نہار است بروئیم ـ چیزے بخوریم گرسنہ ایم ـ حاجی کریم خیر سایۂ شما کم
نباشد بروم ـ لیسیا بکار دارم ـ انشاء اللہ وقت دیگر خدا حافظ ـ خدا
حافظ شما ـ حاجی کریم بیرون ـ ابراہیم نیز پول قہوہ و قلیان را دادہ ـ
از قہوہ خانہ بیروں می آید ـ ولے از فرط شادی نمی داند ـ کجا بروند؟ چہ بکند؟

بے اختیار کالسکہ میخواہد۔ کالسکہ چی رسیدہ سوار شدہ بدون تعین مقصود سے میگوید۔ برو۔ ابراہیم در خود نیست۔ کالسکہ چی آنقدر مے میرود کہ از شہر خارج می شود۔ آنوقت می گوید بیگ آفندی! کجا تشریف مے خواہید برد؟ جواب گردش گردش بعد از گردش بسیار نزدیک بغروب نہار نخوردہ۔ ناشتہ نشکستہ با ہمان مسرت بیرونی بخانہ میرسد و یکسر یکتا بخانہ رفتہ تاریخ نادری را بر آوردہ شروع میکند بخواندن تفصیل سفر نادر بہندوستان از این مطالعہ ہم نشاۂ تازہ بر علاوہ آں مسرت می افزاید۔ دریں اثنا مادرش رسیدہ میگوید۔ فرزند لعزیز! امروز نہار نخوردی مارا منتظر گذاشتی۔ مادر جان! ہیچ جا چیز نخوردم۔ ولے دلم چنداں سیر است اگر دہ روز دیگر چیزے نخورم۔ باز میل نخواہم داشت۔

خلاصہ ابراہیم بیگ آنشب را چناں انبساط خاطر داشت کہ درجۂ آنرا خود میداند فردا قدرے زود تر از معتادی ہمہ روزہ از خانہ بیرون می آید بخیال اینکہ بیکے دو تن از رفقائے خود راست آمدہ از تفصیل مکتوب دیروزی حاجی کریم۔ با آنان صحبت کند۔ امروز نیز از چاشتی وصف الحیش نصف العیش لذت نبرد۔ از قضا ہیچکس را ندیدہ۔ باز پے حاجی کریم را میگردد ازیں قہوہ خانہ بداں قہوہ خانہ۔ ہرچہ میگردد۔ او را نیز پیدا نمی کند۔ ازیں طرف حاجی کریم اصفہانی میدانست کہ نقشش در گرفتہ۔ ابراہیم بے او خواہد دوید۔ آترعتہ المحض اینکہ زود تر بمقصود دست یابد از منزل خود بیرون نمی آید۔ بیچارہ ابراہیم بیگ آنروز باہمہ انبساط خاطر کہ دلش از آں

سختان دختر ہائے خویش لبریز بود کسے راپیدا نمی کند۔ کہ خبر یک شادی
خود نماید۔ ناچار طرف غروب بخانہ برگشتہ پس از نماز و شام خوردن باز خود را
قدرے با مطالعہ مشغول داشتہ۔ فرولے آں باز بعادت مقررہ از خانہ بیروں
شدہ یکسر مے رود بقہوہ خانہ بندگے کہ درمیان محمد علی پاشا واقعست قریب
بقہر حاجی کریم کہ در کمین بود۔ از دور نمایاں مے شود و مے بیند کہ ابراہیم بیگ
تنہا نشستہ است گویا او را ندیدہ میخواہد۔ از آنجا بگذرد ولے ابراہیم او را دیدہ
بنہایت تعجیل صدا میزند کہ حاجی حاجی حاجی کریم ہم کہ درپے فرصت بود
برگشتہ ابراہیم را دیدہ سلام مے دہد۔ پس از ادائے جواب می گوید۔ حاجی جان!
کجا کجا؟ حاجی می گوید دریں طرف قدرے کار دارم۔ ابراہیم بسم اللہ قدرے
بنشیں۔ یک چائی بخوریم۔ نہ خیر باید بروم۔ بابا چہ تعجیل داری؟ بنشیں بنشیں۔
حاجی خیر نمی توانم۔ ابراہیم بیگ حاجی جان! من می دانم تو مغازہ نداری۔
ماموریت و خدمتے نداری۔ ایں ہمہ ناز چرا؟ حاجی کریم می گوید۔ راست است
می فرمائید ہیچ کارہ فوقی ندارم ولے عذرے دارم کہ بالاتر از ہمہ اینہا ست
ابراہیم بیگ دامن حاجی گرفتہ می گوید بنشیں بنشیم۔ چہ عذر داری بما ہا بگو۔ حاجی
می گوید حقیقتش ایں ست کہ بیک نفر عرب ناجیب مصری قرض دارم۔
من ہم در مقابل از یکے طلبگارم وعدہ کردہ است کہ اول ماہ آیندہ بدہد۔
ولے من امروز بعرب بعل بدہم و ندارم اینجا ہم بیرون قہوہ خانہ است۔
چوں بعل حاضر نیست مے ترسم بدر سوختہ درمیان کوچہ مرا دیدہ بناسزا
طلبگاری و سخت گیری گزارد ہم شما خجالت بکشید و من ہم رسوا شوم۔ اگر در بولتا

قهوه خانه بودید- احتمال می رفت که در میانِ جمعیت وازدهام مشتریان ما رانبینید-
امّا در ینجا آں احتمال نیست هرگاه گذارش بدیں طرف بیفتد از دور
مرا خواهید دید-

ابراهیم بیگ مے گوید- مگر قرضت چند است؟ چیزے نیست پانزده
لیره- ابراهیم بیگ نقلے نیست- خدائے کریم کریم است بنشیں- حاجی ملک نشیند-
ابراهیم بیگ قهوه چی را صدا می کند- قلمدان می خواهد- از جیبش یک دفتر چک
یعنی حواله نامه بیرون آورده- چیزے نوشته بحاجی می دهد که ایں حواله
نامه پانزده لیرا است- هر وقت می خواهی بدو از بانک بگیر- اکنون قهوه
را آسوده بخور- امّا- هر وقت طلب خود را گرفتی- پول مرا بیار- بده- حاجی
لطف شما زیاد- راستی مرا از چنگ ایں عرب بے مروت آزاد گردید- حالا
بنده نیز یک سند عند المطالبه نوشته به شما بدهم انشاء الله بیست روز نمی کشد
از مطلب خود گرفته بشما می رسانم اگر دریکجا ممکن نشد در سه قسط پنج پنج لیرا
میدهم- ابراهیم بیگ سند خلاں لازم نیست- حرف شما حجت است- قدرے
صحبت می کنید ابراهیم بیگ مے پرسد- کاغذے پریروزے در پیشت
است؟ حاجی- بلے! بده- آنرا من خود قدرے بخوانم- چه کاغذ خوش
مضمون بود- پدر سوخته هائے بے غیرت- هیچ در دماغ است که می با غندو
حیا نکرده مے گویند- سفراو قونسلهائے افراد تبعۂ خارجه و مایهان هر چه
مے خواهند مے کنند- وسعے بالاتر دست آنهاں نیست- پدر سوخته ها
بیائید با چشم کور خود تان ایں کاغذ را که مسلمانے از طهران بیک مسلمان دیگر

نوشته بخوانید - حاجی دریں اثنا کاغذ را از بغل درآورده می دهد -
ابراهیم می گوید حاجی عمو! مطلب دیگر نیست؟ نه خیر اگر باشد هم شما
چرا باید پنهان کرد - ابراهیم بیگ بنا می کند بخواندن کاغذے می
خواند ہی می گوید جان قربانت شوم - جان خدا تیغت را برا کند - با شوق
و مسرت تمام چند بار مکتوب را مے خواند - باز سیر نمی شود - می گوید
حاجی آقا! این کاغذ چند روز نزد من بماند - حاجی از ترس اینکه مبادا
رنگ شیوه معلوم گردد - می گوید - هرگاه تمام زن و بچه در کاغذ بود -
مضائقه نمی کردم اما خود می دانید که با این حالی شایسته نیست - مکتوب
را گرفته به تعجیل خدا حافظ گفته مے رود - کرایه منزل را داده آسوده
می شود - خود ابراهیم بیگ نقل مے کند که روزے در مصر در باغ بلدیه
آنجا سه چهار نفر ایرانی را دیدم که گردش می کنند - درمیان شان مرد
شصت ساله را دیدم که با ریش الوان و لباس کهنه پاره پاره و کفشهاے
کهنه و جوراب هاے مطربات سرخ و سفید و پاشنه شگافته بسیار کثیف
که خارج از کفش و جوراب بود - با کمال مناعت راه میرفت و در
هر قدمے کفش باندازه سه گام از خود پیش مے جهید و کلاه ماهوت بسیار
کهنه که رنگش از سیاهی بسبزی مبدل شده بود - در سر داشت دیدم که
علامت شیر و خورشیدے هم به پیشانی زده و سوم درجه نشان شیر و خورشید
را نیز با چهار مدال نقره از یقه سرداری صد چاک خود آویخته است -
معلوم شد که این ها از حجاج ایرانست که برائے سیاحت بمصر آمده

پیش سلام دادم و گفتم زیارتِ شما قبول بنظرم آید از زیارت خانۂ خدا
برگشته اید گفت خدا بشما ہم قسمت کند۔ بعد پرسید۔ شما فارسی را کجا یاد گرفته
اید؟ گفتم من خود ایرانی ہستم۔ پرسید از کجا؟ گفتم از آذربایجان۔ پرسیدم۔
شما کجائی ہستید؟ گفت از اہر خمہ۔ از نامش پرسیدم۔ گفت حاجی یاور۔
گفتم شما تازه حاجی شده اید۔ یاوری که منصب ست پس اصل نام شما
چیست؟ گفتم رستم یاور گفتم بسیار خوب! اسم بزرگی دارید۔ بنده از شما یک
توقع دارم۔ گفت چه چیز است؟ گفتم اینجا مصر است از ہر ملتے در او جمعند در
ہر قدمے چندین سرباز، سرہنگ، و یاور دیده می شود۔ ملاحظه نمائید چگونه
لباس ہائے پاک و خوب بقاعده دربر دارند۔ شما ہم بایستے محض حفظ احترام
این علامت کلاه و نشان شیر و خورشید، نگاه داری شئونِ بلند دولت و ملت
لباس فراخور منصب نظامی خودتان بپوشید که سبب افتخار ما باشد۔ نه بدین پایه
پریشانی که مایۂ ہزار گونه خجلت و شرمساری گردد، گفت روا نیم لباس مادر
ولا نیست گفتم حالا که لباس آنجا گذاشتی۔ بایستے این علامت کلاه و نشان
و مدالها را نیز در آنجا بگذاری و نیاوری۔ اکنون که آوردی۔ باید در ولایت
استعمال کنی گفت مردکه فضولی به تو چه مربوط؟ حاکم ولایت ہستی؟ گفتم نه نصیحتِ
ملی مرا وادار می کند که شما را از عیب این کردار زشت بیاگاہانم۔ یکدفعه دیدم حالت
حاجی یاور تغییر کرد۔ گفت پدرسوخته تو غلطی می کنی۔ اگر در ایران بودی۔ حکم
می کردم چوب می طپانندند۔ از شنیدن این نامربوط طاقت شمرم چرخ زد
بےتحاشا دو سیلی سخت پے در پے بر رویش زده بگریبانش آویختم۔ کلاه از سرش

پریده درین اثنا چند تن از اطراف رسیده - نگذاشتند یکی از همراهانش نیز پیش دویده - گفت - هم شهری ای دانی باکه دعوی می کنی؟ - این حاجی یادرست - در ولایت هفت پارچه ده شش دانگ دارد - باغات وآسیابها نیز بجای - خود صاحب فوج است فلان وفلان - خلاصه از شدت غیظ تب لرز گرفته به شیطان لعنت کنان بخانه رفتم ؛

صورت سیاحت نامه

حرکت ابراهیم بیگ از مصر وورود آن باسلامبول

در هجده هم فلان ماه بعزم زیارت مشهد مقدس وسیاحت ایران بایوسف عمو معلم این بنده که در حقیقت بجای عمو بلکه پدر من است دو ساعت از روز گذشته از مصر در نخستین ساعت قطار نشسته وفرنجاتی (بندر بمصر) یعنی اسکندریه براه افتادیم همان روز دو ساعت بغروب مانده بدانجا وارد شدیم - آنشب را در شهر ند کور گذرانیده فردایش در ساعت چهار زوالی با واپور پرنس عباس نام خدیوی از موقع بلیت گرفته بطرف اسلامبول حرکت کردیم هوا خیلی خوب همه روز را در صفحه کشتی به تماشا بسر بردیم ولی هیچ مصاحب نداشتم - بخیال خود بودم - در ظرف دو شبانه روز وارد اسلامبول شدیم - در راه بجز از قلعه سلطانیه که مدخل بوغاز اسلامبول است - در هیچ جا توقف نشد - این قلعه سلطانیه دارای استحکام بسیار بزرگیست که موافق فن ساخته شده

میگویند یکہزار و ۶۰۰ ادہ توپ در نقاط متعددہ آن تعبیہ کردہ اند بے اذن واجازۂ مستحفظین عبور ہیچ کشتی از انجا ممکن نیست۔ کسانیکہ خود آنجا را دیدہ اند۔ قول مرا تصدیق خواہند نمود کشتی ما نیز پس از استحصال اذن واجازۂ براہ افتاد وارد اسلام بول شدیم چون واپور قدرے از اسکلہ دور ترمے ایستد۔ لہذا با قایق کہ ہمیشہ در اطراف کشتی ہائے تازہ وارد بحساب جمع می شوند۔ ما را با اشیاء خود بگمرک در آوردند۔ پس از معاینۂ اشیا از انجا یکسر بخانہ جمال الدین نگارندۂ این سیاحت نامہ رفتہ منزل نمودیم۔ با اینکہ صاحب خانہ کہ دوست حریفی من است در اسلام بول نبود۔ در خانہ کماشتہ ہا نش در نہایت احترام از ما پذیرائی نمودہ دقیقہ از لوازم مہمان نوازی را فرو نگذاشتند۔ در حقیقت آنقدر احترام کردند کہ مایۂ شرمساری گردید۔ ہر چند کہ خاردا غش را خانہ خود میدانم ولے نبودن صاحب خانہ بیشتر سبب خجالت شد۔ روز چہارم بلیت خود مان را در کونسل خانہ ہائے ایران و روس قول کشیدہ باواپور نمسہ باز در موقع اول عازم سمت باطوم شدہ روز پنجم حرکت۔ بدانجا وارد گشتیم۔

مامورین گمرک روس آمدہ اشیا را معاینہ کردند بلیت ہا را ہم در کشتی قول کشیدند بیرون شدیم۔ در اسکلہ انبوہے از ایرانیان را دیدم اما در نہایت پریشانی لباس ہمہ کہنہ وصد پارہ رنگ رو لبشان زرد وضعیف از این حالت آنان متحیر ومتاسف شدم۔ در آن اثنا جمعے از آنان نیز اطراف ما را گرفتند کہ آقا ما قہوہ خانہ خوب داریم۔ جائے منزل، ہم ہست۔ خواستند اشیائے ما را بردارند یکے از انمیان بما اشارہ کرد کہ نہ دید۔ یوسف عمو را بطرفے کشیدہ آہستہ گوشش

گفت که مبادا قهوه‌خانهٔ اینان بروید. همه لوطی و مردمان دزد و دغلند. بهترا
نیست که به مهمانخانهٔ ایمپریال نام که در این نزدیکی ست رفته منزل کنید. هرچند که
شبی یک دو منات بیشتر خرج می‌شود اما از هر گزند آسوده می‌شوید. یوسف عمو
بجان گفت بهوتل ایمپریال خواهیم رفت. در آنجا یک اطاق برای هر شبی
بدو منات اجاره کرده شب را خوابیدیم. سحرگاهان بیرون آمده بیک نفر هم
شهری رسیده پرسیدیم. ماشین کی به تفلیس حرکت می‌کند. گفت یکی حالا.
دیگری شب. دیدیم که بدین ماشین نمی‌رسیم. گفتیم بهتر تا شام در شهر هم
گردشی می‌کنیم. از نام و مملکت آن هم‌شهری پرسیدیم. گفت نامم علی و خود شماخی
هستم. او هم پرسید. از کجا تشریف می‌آورید؟ گفتیم از مصر. گفت. من هم چندی
در مصر بودم. از بعض کسان احوال پرسی کرد. گفتم عجب است که در این مملکت
بهر طرف می‌نگرم ایرانی است ولی همه پریشان و پژمرده و بیکار معلوم میشود که
همه بی‌چیزند. گفت. بلی هم‌شهری در اینجا بسیار است. چون امروز یکشنبه است
و کارها تعطیل است. از آن جهت در اینجا جمع شده‌اند. فردا بسیاری
پی کاری می‌روند. گفتیم چه کار دارند؟ گفت همه فعله و حمال، اگر چهل و پنجاه نفر
میوه‌فروش و آش‌پز و دست‌فروش هستند. مابقی سرگردان و محتاج قوت
لایموت. گفتیم مگر چه قدر هستند؟ گفت. چهار پنج هزار باید باشند. با خود گفتیم.
سبحان الله! در این شهر کوچک چهار پنج هزار نفر از ایرانی. آن هم بدین وضع و
حالت پریشانی. گفت. آقا جان! چه میفرمائید؟ تمامی قصبه‌ها و دیهات
قفقاز پر از این قبیل ایرانیان است. نسبت بسایر جاها در اینجا بسیار کم است

گفتم دولت ایران چرا این ہا را رخصت جلاے وطن می دہد۔ گفت ۔ خدا پدرت را بیامرزاد! از قیامت خبرے می شنوی ۔ دستے از دور آتش داری او آگہ در ایران امنیت نیست ۔ بیچارہ گاں چہ کنند؟ بعضے از تعدی حکام ۔ برخے از ظلم بیگلربیگی داروغہ وکدخدا ترک وطن می گویند این ناکسان در ہر کس بوئے بردند کہ پنج شاہی پول دارد ۔ ہزار گونہ اسباب چینی برا دہیتاز ندیکے می گویند ۔ کہ برادرت سرباز بود ۔ از فوج گریختہ ۔ بدیگرے مے آویزند ۔ کہ پسر عمویت چندے قبل شراب خوردہ یا یکے از خویشان تو قمار کردہ است ۔ حتے ہمسایہ را در عوض گناہ ناکردہ ہمسایہ گرفتہ حبس و جریمہ مے کنند ۔ اگر بہ ہیچکدام ازیں ہا کاری نساختند ۔ آنگاہ بر خودش ہزار گونہ تہمت و افترا می بندند ۔ اینست کہ مردم جلاے وطن کردہ ممالک روم روس و ہندوستان را پر کردہ اند ۔ آنجا ہا نیز از دست سفرا و قونسلہا و بستگان دلاشہ وظیفہ خوار ایشاں آسودہ نیستند ۔ این بیچارہ گان پاے برہنہ را کہ اینجا مے بینی ۔ ہمہ روز ہ صبح تا شام در زیر تابش آفتاب فعلگی و گل کشی می کنند در حالتیکہ کافران را بر حالِ آنہا رحم مے آید این سفرا و قونسلہا و مامورین بیے جیرہ و مواجب ایشان در نہایت بے رحمی ایشاں را لخت می کنند واز ہر یکے چہار منات ہمہ سال بعنوان پول تذکرہ می گیرند ۔ از قرار یکہ شنیدم در اسلامبول و سایر ممالکِ روم نیز تعدیات بر ایرانی خیلے بیش ازیں ہاست تمامی مخارج سفارت را باید قونسلخانہ بدہد ۔ یعنی اجارہ است ۔ قونسلہا بجز از این وظیفہ ندارند ۔ ہر گاہ یکے از این فعلہ ہا مرد ۔ اگر چیزے دارد لا اول کسیکہ

در سر جنازه اش حاضر است۔ مامورین قونسلخانه ها است که خود وراث شرعی
و عرفی میدانند۔ اگر چیزے ندارد سه روز هم جنازه زمین بماند ابداً از ان
طرف نمی گذرند۔ باید تا آنکه خود این مزدوران بدبخت پولے جمع کرده مرده را دفن
کنند۔ امروز چهل و پنجاه نفر ایرانی بے گناه در همین باطوم محبوس‌اند۔ قونسل
ابداً درین باب سوال و جوابے نمی کند۔ اگر به کند هم روس ها بحرفش گوش
نمی دهند۔ می گویند مبلغے رشوت گرفته میخواهد۔ او را خلاص کند زیرا که از رفتار
آنان با رعیت بخوبی آگاه هستند میدانند که گذران ایشان و بالاتر ایشان هم از همه
بوجود این مشتے رعیت بے سر و سامان است اینان که مکلف بحفظ حقوق رعیت‌اند
خود ایشان را می چاپند با این حال از بیگانه چه توقع توان داشت گفتم دولت
ایران از حرکات اینان نباید خبردار باشد۔ باید خود شان عریضه بدهند
از متعدیان شکایت کنند گفت بخدا که بهتر از من میدانند در صورتیکه دولت
بمامورین خارجه مواجب ندهد بلکه مبلغ معتنابهٔ هم دستے بگیرد البته نمی تواند
از مواخذه کند که چرا چنین و چنان کردی؟ ازین قونسلها که در ممالک روم و
روس مے بینی سالیانه دست آنان از هر کدام دو هزار سه هزار منات گرفته
باینجاها فرستاده اند۔ اینان نیز باید در ظرف یکسال پنج شش مقابل
آنرا که داده اند۔ بزور و جبر از رعیت بیچاره بگیرند۔ بارے این سختیین
اندوه بود که در باطوم بر من مستولی شده۔ دلم تنگ گردیدی آه بود که
بے اختیار از دلم سر میزد۔ هر چه گردش کردیم۔ از فرط بیخودی ندانستم
بکجا میروم خاطرم خیلے مشوش بود تا اینکه شب و زمان حرکت ماشین رسید۔

دولبیت از درجه اول تا تفلیش هر یکے بچیار ده منات گرفته یک منات هم بعنوان
انعام به علی دادیم - واورا خدا حافظ گفته راه افتادیم نصف راه همان شب طے
کرده سحرگاهاں در عرض راه دیدم - در چند نقطه کوه هائے بسیار بزرگ را شگافته
اند ماشین تا مسافتے از زیر زمین طے مراحل می نمود - پیش خود حساب
میکردم که این بنی نوع بشر چه نسخه کبراست ؟ که از یک طرف سینه کوه هائے
هائے بدین عظمت را تا ده فرسنگ شگافته از طرف دیگر شهرے مثل یک پارچه
آهن بسته در دل این کوه در ظرف چند دقیقه بآن طرف نقل میدهد - متحیر بودم -
وقتیکه بهوش آمدم - دیدم - باخودمی گویم "همت الرجال تقلع الجبال" - بارے
در داعون ساب لقرابتی هم بود - باخود گفتم - علم هندسه عجب کار ها میکند -
کندن این کوه هائے سنگین و گذراندن ماشین از میان آن خیلے هنر و
مستلزم مخارج بے حساب است گفت بلے بسیار هنر است - و مایه زیادے
هم گذاشته اند - ولے پارسال دولت از همیں رشته کراه آهن خرج در
رفته شانزده ملیون منات منفعت برداشت وگرنه گذشته از آن این
جاها را که می بینی بیشتر همه وادی لم یزرع و خالی از سکنه بود که دیو ازیں
طرف ها به لا حول میگذشت - امروزه از برکت همیں نفت سیاه یاد نو به
چندیں ملیون منات همه ساله از ممالک خارجه بدین مملکت پول ریخته
می شود این ست که می بینی در هر چند قدم قصبه و ده کده آبادے هست
در خاک ایران شما نیز امثال این معادن و سر چشمه هائے ستان فع بسیار است
اما از غفلت دولت و تنبلی ملت با خراج آن گنجهائے بے پایان که در دل

خاکِ مملکتِ شما نهفته است - نمی پردازید - اینست که همشهریانِ شما در
نهایت ذلت و خواری به ممالک خارجه ریخته به کارهائے پست و مشاغل
خسیسه مانند فعلگی و حمالی و کشتی گیری اشتغال مے ورزند - و انجام کار بسیارے
از آنان نیز بذل گدائی و سوال می کنند - راستی سخنان شماتت آمیز این
پدر سوخته چون تیر بر دلم نشست - چه بکنم؟ دعوائی توان کرد ناچار بر خاسته
باخرین بگوشهٔ داغون رفته از شدت دلتنگی خوابیدم - وقتے دیدم کہ یوسف
عمو از خوابم بیدار می کند که بر خیز تماشا کن - تفلیس نمایان است - برخاستم -
چندان نگذشت که ماشین از حرکت افتاد معلوم شد که رسیدیم - از داغون بیرون
آمده اسباب را حمال بر داشته بکالسکه گذاشت - گفتم به مهمان خانه لندن
نام خواهیم رفت چونکه ملی لنگرانی در باطوم سپرده بود در آنجا منزل نمائید -
پس از وصول به مهمان خانهٔ مذکور هر شش را به چهار منات اطاقے گرفتم -
بعد از خستگی - خورشے سر و صورت یوسف عمو گفتم برویم بیرون بلکه
یک آشپز ایرانی پیدا کرده چیزے بخوریم - رفتیم - در محلهٔ مشهور به شیطان
بازار - چند باب آشپز خانه در آنجا دیدم که همه کثیف و ظروف مسین تمام سیاه -
دکانها بدبو - آخر الامر بیک دکان چلو پزے رسیده ناچار داخل شدیم - چلو
کباب خوراک ... خوردیم از نظافت و سلیقه اثر نبود ... ...
شهر مشغول شدم - وضع ایرانیان آنجا را خیلے پریشان تر از باطوم یافتم -
همگی در کمال تنها بمزدوری و کشتی و در کوچهٔ ... ...
داشتند - دلم از دیدن حالت پریشان و زحمات طاقت فرسائے ... ...

آنانکه ناچارانه تحمل بودند خون شده - خلاصه درین مملکت همه کارهای پلیت دینز رحمت بعهدۀ این ایرانیان بدبخت است - از یکنفر همشهری که در گذرگاه راست آمد - پرسیدم درینجا تجار ایرانی نیست؟ گفت چرا؟ در کاروانسرای خلتوف یاران بکوف وغیره خیلی هستند همت آن کاروانسرائے سراغ گرفته بآنطرف روانه شدیم وقتیکه داخل کاروانسرا گشتیم - بدقت بهر سو نگران بودم دیدم جمعے در حجرہا هر یک باطراف خود شان چند توپ متاع و پارچه ہمراه (بدعقیدہ) مقداری ریزه پاس تاشے چیده نشسته اند - درین اثنا دیدم یکے بنام صدا کرده میگوید - ابراهیم بیگ ! - ابراهیم بیگ بایستادم - پیش دویده سلام کرد - جواب دادم - گفت یقین است که مرانمی شناسی - گفتم آشنا بنظرم میائید ولے درست در خاطرم نیست که درکجا بخدمت شما رسیده ام - گفت - والد مرحوم چند سال پیش در مراجعت از زیارت مکه معظمه بمصر آمدیم - در تجارتخانه حاجی میرزا رفیع شیرازی شرف ملاقات شما دست داد شبے را نیز در خانه ایشان مهمان بودیم - گفتم درست است - مارا بدکان خود برده در اثنائے صحبت گفتم - در اینجا ایرانی خیلے بسیار است - بنظر می آیند ماشاءالله بهر سو نگاه می کنم - هم شهری ست ولے تاسف دارم از اینکه حالت بسیارے را خیلے افسرده و پریشان می بینم - گفت بلے بسیار اند - گفتم چه قدر می شوند؟ گفت در خطۂ قفقاز قریب به شصت هزار نفر می گویند - گفتم سبب جلائے وطن و اختیار غربت نمودن ایشان چیست که این قدر بخاک خارجه ریخته متحمل اینگونه خواری و زحمات اند - گفت از کم درآمدی

مملکت ایران و بیکاری مردم و تعدی زبردستان در حق زیردستان و بی
صاحبی رعیت که اینان را بخاطر یکتومان پول تذکره بے سوال و جواب بممالک
خارجه سر می دهند و کسے نمی پرسد که بکجا می روی؟ و چه کار داری؟ اهمیت اینکه
در قصبه و دهات حوالی دور و نزدیک سرحدت در قبرستان ها و سنگ قبور
کمتر نام مرد دیده میشود - همه نام زن است گویا شهر زنانست. گفتم کاسبے دیگر
نیست - اینان همه فعله اند. جواب داد کاش همه فعله بودندے - غالباً
دزدی و کیسه بری هم می کنند و ازین قبیل هزار گونه رسوائی بار مے آورند
که خجالت آنها ما را می کشیم. گفتم پس قونسل چه می کند؟ و چه می گوید گفت -
خدا پدرت را بیامرزاد. قونسل بغیر از گرفتن چهار منات پول تذکره و چند
مقابل آن بنام رشوت و جریمه کار دیگرے ندارد - اگر یکے هم بمیرد و چیزے
داشته باشد آنهم مال قونسل ست. گفتم پول تذکره این شصت هزار نفر را
که بمبالغ گزاف سر میزنند - دولت میبرد - گفت دولت چه خبر دارد؟ نیم
شاهی آں بدولت نمی رسد بلکه آنچه روز اول بنام تعارف از قونسل گرفته
گویا آں را هم وزرا و سفرا می برند - آنچه بدولت می رسد - همان زر مال
این هاست - هر قونسل در هر جا که دلش خواست - همی تذکره است چاپ
کرده می فروشد - چوں رشته بصحبت بدین نقطهٔ ناگوار کشید - دیدم همه غم انگیز
و ملامت خیز ست - دلم طپیدن گرفت - ناچار طے آن طومار کرده سر سخن
را بطرف تجارت و داد و ستد بر گردانیده پرسیدم داد و ستد شما چه طور ست چه
مال و متاع از وطن مے آورید - گفت همیں چیت همدان بر وجه دو قنا دیز

میلان و تبریز است۔ اینها نیز نسبت به سالهائے پیش خیلے کساد بیرونق
شده است پیشتر همه ساله ازیں امتعه چندیں هزار بار صفحات آورده بیفروختیم
ولے امروز بقدر ده صدی یک زمانهائے پیش بخرج نمی رود بسکه تقلیب در کار
نموده از رنگ و تار متاع دندید ند و روکار بیا انکار کردند و رنگهائے قلابی بکار
بردند مشتریان دیگر رغبت نمی کنند۔ چندے نمی گذرد که اینها نیز بالمرة منسوخ
و منقرض می شود آنگاه باید ما از منسوجات ابریشمین مسکو یا ایران بفرستیم۔
پرسیدم۔ ماشین بادکوبه کے حرکت مے کند؟ گفت اول شب ولے شما را
نخواهیم گذاشت که بروید خیلے اصرار نمود۔ عذر خواسته گفتم۔ سایه شما
کم نشود باید برویم۔ خدا حافظ گفته۔ یکسر به مهمانخانه آمدیم اگرچه تفلیس
از شهرهائے بزرگ دیدنی است۔ ولے ازیں صحبت ها چنان آزرده
خاطرم که جهان در نظرم نیست قدرے خوابیدم نزدیک بزمان حرکت
ماشین برخاسته۔ حساب مهمان خانه را دادم۔ بلد گرفته۔ براه افتادیم۔
در اثنائے راه همه خیالم با حالت پریشان این ملت آواره از خانمان
که بایدترین وضع بذلت در غربت پراگنده اند۔ مشغول بود۔ ہی سیگار
کشیده ہی آه جانکاه میزدم بالآخره از فرط تاثر با خود گفتم۔ بعد ازین
باید۔ از تجسس وضع وطن و حالت هموطنان و نوشتن مشهودات
خود درگذرم که همه کدورت انگیز و اندوه خیز است فردا هنگام عصر تنگ
دار و بادکوبه شده۔ یکسر رفتیم به مهمانخانه قفقاز نام + کرایه اطاق این
مهمان خانه ارزان دو روزے عبارت از یک منات ست ولے

خیلے کثیف وخدمت گارانش بے ترتیب بودند - چوں زیادہ از دو شب ماندنی نبودیم - نخواستم عوض کنم - اکثر ساکنانش مسلمان ست - ہر کس در منزل خود کباب وطعام برائے خود می پزد - بعضے از آنان قلیان تریاک ہم می کشیدند - بیوسف عمو گفتم قدرے بیرون رویم - ہم گردش مے کنیم وہم از بوئے بد وناگوار این تریاک بے پیر خلاص می شویم بیرون شدیم یکے از خدمت گاران گفت - مشہدی ! ہر گاہ چیزے یعنی نقد واشیائے گرانبہا دارید این جا نگذارید - اگر دزد ببرد - ما ضامن نیستم - گفتم کلید منزل در جیب ماست گفت کلید بلید نمی دانم من - خبر دادم والسلام - گفتم مترس ما بجز چند پارچہ پیراہن وزیر جامہ چیزے نداریم - تاجر نیستیم صراف ہیچ اما از حالت خدمتگار خندہ و تبسم گرفت - بعد بیرون شدہ رفتیم بکنار دریا - بہر طرف نگاہ کردم دیدم باز مثل باطوم جمیع از ہم شہریاران ما در زیر آفتاب جوق جوق نشستہ در لیقہ وگریبان مشغول قصابے ہستند - لاحول گویان راہ اسکلہ را پیش گرفتہ از زمان حرکت کشتی بہ سمت اوزون آدا سراغ گرفتم - گفتند یکوا پور ہست فردا می رود اما سواحل گرد است - برائے گرفتن بار وسرنشین بہر طرفے سر میزند دیگر واپور دیگر ہست کہ از اینجا یکسرہ (اوزدن آدا) میرود - اما چہار روز بعد از این حرکت خواہد نمود با خود فکر کردم کہ چہار روز در روئے ماندن بہتر از اقامت این شہر ودیدن روئے این مردمان بے رحم وزبون است - زود از انجا برگشتہ بخدمت گار مہمانخا

سپردم معاملات مهر و تصدیق بلیت ما را بانجام برساند تا فردا برویم دوباره بگردش شهر مشغول شدم - این شهر از باغ و باغچه و گل و گیاه عاری ست - امّا عمارت هائے خیلے بلند و باشکوه و تجارت خانه ہائے بسیار معتبر دارد که غالباً مال مسلمان دار امنه است - از برکت آن نفت تیره و غلیظ که گمنام ترین بسیارے از معادن روئے زمین است - این همه ثروت را اندوخته اند - از ایران هم چند نفر تاجر معتبر ست - چون آشنائی نداشتم ملاقات نشد - بیوسف عمو گفتم - بعد از این سفر ایران - باید قند و چائے و روغن و برنج خرید یک پوست برنج صدری خریدیم - امّا خیلے گران بود - جهتش را پرسیدم گفتند بمناسبت خشک سالی دولت ایران بطور سخت قدغن کرده که برنج بخارج فرستاده نشود - لهذا دو ماه است که بعلّت کمیابی خیلے ترقی نموده است - خلاصه روز را بشب آورده در مهمانخانه خواستیم قدرے استراحت کنیم - امّا از کثرت سرخک و کیک خواب محال و غیر ممکن بود - تا دمیدن صبح انجم شماری کرده - پس از ادائے دوگانه بمعبود یگانه - بتعجیل تمام بکشتی رفته چائے را آنجا خوردیم سه ساعت بنظر مانده وابور حرکت کرد - فردا همان دقت در بندر لنزلی لنگر انداخت - هوا خیلے خوب بو - بیرون رفتیم - وابور هم از یکطرف بار داده از طرف دیگر هم بار می گرفت - که همه برنج بود از یک نفر شیروانی که در انجا بود - بپرسیدم در بادکوبه مے گفتند - اخراج برنج از ایران به ممالک خارجه بطور سخت قدغن است - پس اینها برنج را چگونه حمل می کنند گفت بندهٔ خدا قدغن با حکم دولت ایران ست کے و کجا اجرا

است ها- که در اینجا بشود- آری از طهران بطور موکد ممنوعست ولی
حاکم ولایت وقتی بعد عن نگذاشته از هر کیسه برنج در رشت یکقران و دو
از انزلی نیم قران رشوت گرفته رخصت عبور میدهند که هزار کیسه حدود دو هزار
کیسه در هر واپور می برند- واپور طرف عصر بار برنج را تمام گرفته براه
افتاد- در هر یک از بندرهای ساری و مشهد وغیره نیز برای حمل و اخراج
بار چند ساعتی توقف کرده هر یک از این جاها هم چندین ناملایمات دیگر
دیده درگذشتیم تا اینکه روز چهارم باوزان آدا و از آنجا هم به عشق آباد وارد
شده سی دو منگ به چهل و پنج منات یک کالسکه چهار اسپه کرایه کرده بعزم
زیارت مشهد مقدس که از سالیان دراز آرزوی دل نیازمند بود براه
افتادیم ولی در عشق آباد نیز همشهریان را بهمان حالت دریافتم که در
شهرهای پیش دیده بودم- آن شب را در جای منزل کرده فردا را گیته
نمودیم پس از طی مسافت بعیدی بسرحد ایران و روس که خود قسمتی
از خاک طوس است- رسیدیم در طرف عشق آباد روسها عمارت
های بلند و بسیار با شکوه برپا نموده هر سو قراول گماشته و مامورین
گذاشته اند بعد نیم ساعت ما را برای مهر و تصدیق تذکره ها معطل کرده-
بعد رخصت مرود اند پس از طی ده دقیقه مسافت بیک نقطه رسیدیم که
بعض علائم و نشانها مشهود بود- کالسکه چی گفت آن طرف نشان خاک
ایران و اینطرف از روس است کالسکه چی را گفتم قدری باید ایستاد من
کاری دارم او بخیالش که من کار دیگر دارم- گفت قدری صبر کن- آید

نزدیک ست انجا پائین بیائید گفتم بآنم احتیاج نیست سر و کارم با خاک
است آنهم کالسکه را داشت من پائین آمده مشتی از ان خاک پاک
را برداشتم بوسیده و بوئیده به دیدگان مالیدم و گریه گلوگیرم گردید و بے
اختیار اشک چشمم نثار آن خاک پاک شد۔ قدرے با آرزوئے دل دردمند
گریه شادی کردم و چنان میدانم که لذت آن گریه تا دم واپسین در گوشه
دل من بیادگار خواهد بود۔ کالسکه چی در نهایت حیرت بمن نگران بود۔ در
پایان حیرت گفت آفرین بر تو حاجی زاده۔ من چندین سالست که درین
راه آمد و شد دارم تا اولین کس دیدم که خاک وطن خود را گرامی داشت۔
گفتم همو امانت چیست گفت عباس آفرینش کردم بارے بهزار کوته
آمده و حرکت نموده بعد از ده دقیقه از باطلاق محقر کلینه رسیدیم که سه چهار نفر در
حوالی آن در زیر آفتاب نشسته غلیان می کشیدند یکی از آن میان
صدا کرده روسیه تبعه یی ملیت خود تان را بیاورید کالسکه چی گفت اینها
مامورین ایرانند پول تذکره می خواهند پیش رفته سلام گفتم۔ جواب نداده نزدیک
پرسید چند نفر هستید گفتم مے بینید که دو تن بیشتر نیستیم۔ دیگر سوال
و جواب چرا گفت دو تومان بدهید هیچ نگفته دادم۔ گفت بسلامت
بروید دیگر نه تذکره پرسیدند قول کشید تعجب کنان درگذشتیم۔ هنگام غروب
بده کده کوچکے رسیده تا نیم شب در آنجا استراحت کرده نصف شب براه
افتادیم بامدادان بدو فرسخے شهر رسیده دیدم چندتن از سادات در انجا
نشسته اند معلوم شد که آقایان بعزم راه نمائی و مداخل از زوار تا اینجا

آمده اند فوراً اطراف ما را گرفته - هر یک بزبانے دعوت می نمودند - از آن
میان بیکے وعده دادیم و درکنار چشمهٔ پائین آمده پس از تجدید وضو وادائے
نماز چاے خورده یوسف عمو ہم بمعاونت آقا سید قدرے پلو پخت خورده
براه افتادیم - آقا سید نیز در کالسکه ردیف شد پس از طے نیمساعت راه قبهٔ
مبارکِ روضهٔ مطهره روشنی بخش دیدهٔ حسرت کشیده گشت - دوباره پیاده
شده زیارت نامه خواندیم و در نهایتِ اشتیاق وارد آن شهر مینو بهر گشته یکسر
بخانهٔ آقا سیّد رفتیم - اطاقے براے ما آماده کرده بودند - رخت نهادیم پس از
خوردن نهار بوقچه و قدلقیه و پیراهن و زیر جامه برداشته با یوسف عمو آقا
سید بحمام رفتیم که بدن را شسته درخت عوض کرده بروضهٔ مطهره مشرف
شویم - وقتیکه بحمام داخل شدیم - بوے گند آب اندرون نزدیک بود -
خفه ام کند - کودالے را با آب متعفن انباشته نامش را خزینه و بعبارت دیگر کر
گذاشته اند - آب آن از بسیاری کثافت رنگ برطاوسی گرفته بوئے بدش مغز
آدمی را پریشان مے کرد - باندک تاملے معلوم شد که منشا هر گونه امراضِ مسریه
همیں گند آبست که کور و کچل و زخمی یک شهری بدون استثنا شب و روز از مرد و
زن بمیان این مشتے آب گندیده سه ماهه داخل می شوند - در حقیقت تعجب
کردم که احدے از بزرگان و علماے این شهر بمعایب و مفاسدِ متولده از این
گند ابها آگاهی نیافته تنها نام کر را زایل کنندهٔ همه آن معایب می دانند -
باعتقاد بنده هر کس بدان آب پاک بگوید بشریعت مطهره اهانت کرده چه
شارع مقدس ما را بنظافت امر فرموده - آبیکه مورد چرک و کثافت چندین

مخلوقست وبوی و رنگش بدان پایہ تغییر یافتہ کہ موجب نفرت بیندگانست
چگونہ پاک تواند شد؟ در حمامہای سایر بلاد اسلامیہ مانند مصر و ممالک عثمانی
آب غسل محفوظ و جاری از شیرست کہ شخصے از یک طرف غسل می کند و از
طرف دیگر ہم از شیر آب سرد کہ ردیف آب گرم در نہایت صافی و پاکیست
گرفتہ مے خورد۔ بہر حال بحمام پاک رفتہ و ناپاک بیرون آمدیم۔ آقا سید گفت
کہ بقچہ در حمام بماند۔ ما یکسرہ برویم بروضہ مطہرہ زیارت کنیم۔ گفتم نہ حالا باید
بخانہ رفت کارے دارم پس آن بزیارت می رویم۔ چون بخانہ رسیدیم بہ آقا
سید گفتم بفرمائید سماور را آتش کردہ بیاورند۔ گفت وقت چاے نیست گفتم می
خواہم خود را دوبارہ شست و شو کنم تا کثافت آب حمام زایل گردد۔ گفت خزینہ
کر و پاکست گفتم حرفے ندارم ولے کثیف و بدبوست۔ بہر حال آب گرم کردہ دوبارہ
بدن را شستہ و لباس عوض نمودہ با خود عہد کردم کہ دیگر در ایران بحمام
نروم۔ بعد ازاں بعزم زیارت امام ثامن کہ منتہائے آمال و آرزویم بود
براہ افتادیم پس از ورود بروضہ مطہرہ و آستان بوسی با آقا سید در مواقع
مخصوصہ مشغول خواندن زیارت نامہ شدہ از برکت آن مقام مقدس
کہ لطفے از جنت و آیتے از رحمت بود تمامی زحماتے کہ در راہ کشیدیم۔ از
یادم رفت بعد از اتمام زیارت نماز را بجماعت خواندہ بیرون آمدیم بیست
و دو روز تمام صبح و ظہر و شام بدین شرف عالم بہا نائل بودہ ہر روز راہم
یک گوشہ از شہر را گردش مے کردیم۔

خلاصہ کلام پس از بیست و دو روز اقامت در ارض مقدس بوسیف

سپردم که تدارک سفر طهران کند۔ یوسف عمو در جواب گفت ۔ سرکار بیگ! من
دریں سفر از شما خواہشے نکردہ ام اولاً بسیار تشکرم ازینکہ در خدمتِ شما
بزیارت ایں تربت پاک کہ موجب سعادتِ دو جہا نیست ۔ نائل گشتم ۔ حالا
یکعرض بشما دارم و استدعائی کنم کہ آنرا از بندہ قبول فرمائید گفتم بگو۔ گفت
بیا۔ عرض بندہ را بشنو۔ از ہمیں راہ کہ آمدہ ایم بمصر برگردیم من طبیعتِ
شمارا نیکو می دانم ۔ دریں مملکت ہر روز یک نا ملایمے دیدہ غصہ میکنی ۔
می ترسم ۔ آخر الامر خدائے نخواستہ ناخوش شوید، آں وقت من بمادرت
چہ بجواب بہ دہم ؟ قسمتے از ایران را دیدید ۔ طہران ہم مثل خراسان مشتِ
نمونہ خروار است ۔ ع ۔ سالیکہ نکوست از بہارش پیداست ۔ در طہران
چہ خواہی دید، کہ اسباب خوشنودی تو شود ۔ گفتم ۔ یوسف عمو! خود میدانید
کہ من گذشتہ از سایہ حیات بموجب وصیت پدر تا اکنوں در احترام تو
کوتاہی نہ کردہ ترا بجائے پدر داشتہ ام ولے خواہش دارم دریں خصوص
بمن ہیچ مانع نشوید من ازیں عزم بر نخواہم گشت ۔ می ترسم کہ خلاف
وصیت پدر از من صادر گردد ۔ ایں سیاحت بخود من تعلق دارد تا خود بطہران
نروم ۔ خدمت وزرا و امرائے مملکت نرسم و رو برو اسباب ایں غفلت
ایشان و پریشانی ملت و خرابی مملکت را تحقیق نکنم ۔ دلم آرام نگیرد ۔ یا باید
سر در آنراہ گزارم یا سبب ایں اوضاع ناگوار را بدانم والسلام ۔ بیچارہ
یوسف عمو ناچار دم فروکشید ۔ دیگر ہیچ نگفت پس بہمراہی سید برائے
کرایہ کردن اسپ بخارج شہر کہ مسکن مکاریان بود ۔ رفتہ از حاجی حسین

جلودار قزوینی سر اسپ در بیست تومان تا طہران کرایہ کردیم - دو راس برائے سواری خودمان و یکے ہم برائے حمل لوازم کہ دو روز بعد حرکت کنیم فردائے آن بہ روضہ مطہرہ مشرف گشتہ زیارت نامہ و وداع خواندیم از آن بہشت واقعی در نہایت حسرت بیرون آمدہ یکتومان بکفشدار دادہ برگشتیم بخانہ سید اسباب را جمع کردہ اسپ ہا را ہم جلودار آورد ساعت نیز خوب بود - ہمان روز بخارج شہر کہ کاروانیان جمع شدہ بودند - نقل مکان نمودیم سید ہم تا آنجا ما را مشایعت کرد شام را نیز باہم خوردیم و سہ امپریال باو دادہ وداع کردیم -

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۵

ا۔ قصائد

قصائد ۔ جمع قصیدہ است۔ **قصیدہ** ۔ در لغت مغز سطبر را گویند۔ و نزد بعضے مشتق از قصد است۔ قصد در لغت توجہ نمودن است بچیزے یا بسوئے۔ چوں مقصود شاعر از قصیدہ مدح و ذم کسے باشد ازاں رو ایں صنف نظم را بدیں اسم موسوم کردند۔ گویند قصیدہ را در فارسی آدم الشعرا **رودکی** اختراع کردہ کہ بدسنہ ۳۲۳ھ وفات یافتہ۔

قصیدہ ۔ بر دو گونہ باشد۔

۱۔ تمہید۔ اولاً چند اشعار بطور تمہید گویند۔ پس ازاں مدح ممدوح را آغاز نمایند۔

۲۔ خطابیہ۔ بدون آنکہ تمہید کو بسند۔ از مطلع خطاب بہ ممدوح کردہ ستایشِ آں آغاز کنند۔

برائے قصیدۂ تمہیدیہ چند چیز لازم است۔

۱۔ تمہید بہ حسب حالِ ممدوح نگاشتن۔

۲۔ پس از تمہید بطور شایستہ بہ مدح ممدوح پرداختن۔ ایں را در اصطلاح تخلص و گریز نامند۔

۳۔ ابتداءً اوصافِ ممدوح بہ ضمیر غائب بیان کنند۔ باز خطاب کردہ چند ابیات

درستایش آں نویسند۔ دریں ضمن مقصد خویش ظاہر کردہ و دعا برای خسرو را نوشتہ بپایاں رسانند۔

برائے قصیدہ لازم است کہ الفاظ آں باشان و شوکت و پُر زور و پُر جوش و بلند متیں باشند۔ باید کہ در قصیدہ گوئی تتبع متقدمین کنند۔ قصیدۂ متاخرین رنگ غزل دارد۔

در شعرائے قصیدہ گو عنصری و خاقانی و ابوالفرج و عبدالواسع جبلی و رشید وطواط و نظامی و کمال اسمٰعیل شیوہ خاص دارند۔ در فصحائے حال قاآنی و ہدایت طبرستانی و محمد تقی سپہر۔ میرزا عبدالوہاب نشاط و میرزا ابوالقاسم قائم مقام و صہبائے کاشانی وغیرہ آنہا طرز قدما را تازہ کردہ اند و در بعض جا رنگ تازہ ریختہ اند کہ جامع طرز قدما و متاخرین است و آں بہ دل آویزی و شگفتگی گوئے تفوق از ہر دو شیوہ ربودہ است۔

سعدی شیرازی

ارباب تذکرہ اختلاف دارند۔ بعضے برانند کہ **شرف الدین** نام و مصلح لقب داشت۔ بعضے گویند کہ نامش **مصلح الدین** بود۔ چوں ظہورش در عہد اتابک سعد زنگی بود۔ ازاں رو تخلص سعدی کردہ است۔ پدرش عبداللہ بود۔ بقول دولت شاہ شیخ صد و دو سال عمر یافتہ۔ سی سال بہ تحصیل علوم و سی سال بہ سیاحت مشغول بودہ و تمام ربع مسکوں را مسافرت نمودہ و سی سال دیگر سجادۂ طاعت نشستہ است۔ در اوائلِ حال بمدرسہ نظامیہ بغداد بخدمت علامہ ابن جوزی درس گرفتہ و در طریق سلوک ارادت بہ شیخ شہاب الدین سہروردی داشت۔ گویند شیخ نوبت فریضۂ حج ادا نمودہ غرائب انقلابات زمانیہ و عجائب واقعات تاریخیہ ہمچوں انتزاع سلطنتِ عباسیاں و قتل و غارتِ تاتاریاں و تاخت و تاراج

ہلاکو خاں و تسلط زنگیاں و امصار عجم و قحط سالی دمشق و شام برای العین معاینہ کردہ از گردشہای گردونِ دون و از ستمہای روزگار واژون عبرتہا گرفتہ در پایان عمر رخت اقامت بیرونِ شہر کشید و کنج عزلت گزید و در بروی خلق بربست و در گوشۂ خلوت بنشست و بہ طاعات و عبادات پرداخت تا در سال ۶۹۱ھ دارِ فانی را بگذاشت و رو بعالمِ جاودانی نہاد۔ مرقدش بیرون شیراز موسوم بہ تکیۂ سعدیہ زیارتگاہ ہمہ خاص و عام است شیخ سعدی اول کسے است کہ در شاعری آزادی اختیار کردہ و در اظہار خیالات باکے نداشتہ و مدح را از مبالغہ پرداختہ و بمواعظ در حکم پرساختہ۔

قصائدِ سعدی

قصائد شیخ۔ عنوانات ذیل دارند۔

۱۔ سپاس و ستایش کردگار و نعت سرور کائنات علیہ افضل التحیہ والتسلیمات۔

۲۔ مواعظ و نصائح۔

۳۔ مصوری مناظرِ فصل بہار و غیر آنہا۔

۴۔ مدح و ستائش شاہان و امرای آں وقت کہ با شیخ اخلاص و محبت داشتند۔ چوں شیوۂ خاص شیخ پند و نصیحت است۔ بنابریں بیشترِ ستایش آں ہم مشتمل بر مواعظ و نصائح باشد۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ؕ

حمد باری تعالیٰ عزّ اسمہٗ

شکر و سپاس و منت و عزت خدائے را — پروردگار خلق و خداوند کبریا
دادار غیب داں و نگہدار آسماں — رزاق بندہ پرور و خلاق رہنما
اقرار می کند دو جہاں بر یگانگیش — یکتا و پشت عالمیاں بر درش دوتا
گوہر ز سنگ خارا کند لؤلؤ از صدف — فرزند آدم از گِل و برگِ گُل از گیا
سُبحَانَ مَن یُمِیتُ وَ یُحیِی وَلا اِلٰہ — اِلَّا ھُوَ الَّذِی خَلَقَ الاَرضَ وَالسَّماءَ
گاہے بصنع ماشطہ بر روئے خوب روز — گلگونۂ شفق کند و سرمۂ دجیٰ
دریائے لطف اوست وگرنہ سحاب کیست — تا بر زمین مشرق و مغرب کند سخا
ارباب شوق در طلبت بے دلند و ہوش — اصحاب فہم در صفتت بے سرند و پا
شبہائے دوستان ترا انعم الصباح — واں شب کہ بے تو روز کند اَظلَمُ المَسا
یاد تو روح پرور و وصفِ تو دلفریب — نامِ تو غمزدائے و کلامِ تو دلربا
بے سکۂ قبولِ تو نقدِ عمل دغل — بے خاتمِ رضائے تو سعیِ عمل ہبا
جائیکہ تیغ قہر برآرد مہابتت — ویراں کند بسیلِ عرم جنتِ سبا
شاہاں بر آستان جلالت نہادہ سر — گردن کشاں مطاوع و گنجوراں گدا

گر جملہ را عذاب کنی ور عطا دہی
کس را مجال آں نہ کہ آں چون و ایں چرا

خود دست و پائے فہم و بلاغت کجا رسد
تا در بحارِ وصفِ جلالت کند شنا

گاہے سموم قہر تو ہم دست با خزاں
گاہے نسیم لطفِ تو ہمراز با صبا

خواہندگانِ درگہِ بخشائشِ تو اند
سلطان در سرادق و درویش در عبا

آں دست در تضرع و ایں روئے بر زمین
آں چشم بر اشارت و ایں گوش بر ندا

مردان راست از نظرِ خلق در حجاب
شب در لباسِ معرفت و روز در قبا

فرخندہ طالعے کہ کنی یاد او بخیر
برگشتہ دولتے کہ فراموش کند ترا

چندیں ہزار سکۂ پیغمبری زدند
اول بنام آدمؑ و آخر بمصطفےٰ

الہامش از جلیل و پیامش ز جبرئیلؑ
رایش نہ از طبیعت و نطقش نہ از ہوا

در نعتِ او زبان فصاحت کجا رسد
خود پیش آفتاب چہ رونق دہد سُہا

اے برتریں مقام ملائک بر آسماں
با منصب تو زیر ترین پایۂ عُلا

شعر آورم بہ حضرتِ عالیت زینہار
با وحیِ آسماں چہ زند سحرِ مفترا

یارب بہ نسلِ طاہر اولادِ فاطمہؓ
یارب بخونِ پاک شہیدانِ کربلا

یارب بصدقِ سینۂ پیرانِ راست رو
یارب بہ آبِ دیدۂ مردانِ آشنا

دلہائے خستہ را بکرم مرہمے فرست
اے اسمِ اعظمت دُرِ گنجینۂ شفا

گر خلق تکیہ بر عملِ خویش کردہ اند
ما را بس است رحمت و فضلِ تو متکا

یارب خلافِ امرِ تو بسیار کردہ ایم
امید ہست از کرمت عفو ما مضیٰ

چشمِ گناہگار بود بر خطائے خویش
ما را ز غایتِ کرمت چشم بر عطا

یارب بہ لطفِ خویش گناہانِ ما بپوش
روزے کہ رازہا فتد از پردہ بر ملا

همواره از تو لطفِ خداوندی آمده است ‌ ‌ ‌ وز ما چناں که در خورِ ما فعل ناسزا

عدل است گر عقوبتِ ما بر گنہ کنی ‌ ‌ ‌ لطف است گر کشی قلمِ عفو بر خطا

گر تقویت کنی ز فلک بگذرد بشر ‌ ‌ ‌ ور تربیت کنی بثریا رسد ثری

دلہائے دوستانِ تو خوں میشود ز خوف ‌ ‌ ‌ باز از کمالِ لطفِ تو دل می دہد رجا

یارب قبول کن بہ بزرگی و لطفِ خویش ‌ ‌ ‌ کاں را کہ رد کنی نبود ہیچ ملتجا

کردی تو آنچہ شرطِ خداوندی تو بود ‌ ‌ ‌ ما در خورِ تو ہیچ نکردیم ربنا

سہل است اگر بچشمِ عنایت نظر کنی ‌ ‌ ‌ اصلاحِ قلب را چہ محل پیشِ کیمیا

اولی تر آنکہ ہم تو بگیری بہ لطفِ خویش ‌ ‌ ‌ دستے وگرنہ ہیچ نیاید ز دستِ ما

کارے بہ منتہا نرسانیدہ در طلب ‌ ‌ ‌ بردیم روزگارِ گرامی بمنتہا

فی الجملہ دستہائے تہی بر تو داشتیم ‌ ‌ ‌ خود دست جز تہی نتواں داشت بر خدا

یا دولتا اگر بعنایت نظر کنی ‌ ‌ ‌ وا خجلتا اگر بعقوبت دہی جزا

اے نفس جہد کن کہ چو مرداں قدم زنی ‌ ‌ ‌ ور پائے بستہ بدعا دست بر کشا

پیدا بود کہ بندہ بکوشش کجا رسد ‌ ‌ ‌ بالائے ہر سرے قلمے رفتہ از قضا

کس را بخیر و طاعتِ خویش اعتماد نیست ‌ ‌ ‌ آں بے بصر بود کہ کند تکیہ بر عصا

اے پائے بستہ عمرِ تو در رہگذارِ سیل ‌ ‌ ‌ چندیں امل چہ پیش نہی مرگ در قفا

تا روزِ اولت چہ نوشتہ است بر جبیں ‌ ‌ ‌ زیرا کہ در ازل ہمہ سعدند و اشقیا

در کوہ و دشت ہر سبعی صوفیی بُدے ‌ ‌ ‌ گر ہیچ سودمند بُدی صوف بے صفا

پہلوے تن ضعیف کند پشتِ دل قوی ‌ ‌ ‌ صید بکر در ریاضِ ریاضت کند چرا

گر بر وجودِ عاشقِ صادق زنند تیغ ‌ ‌ ‌ گوید کہ بکش کہ مال سبیل است جاں فدا

مارا بتو شد ارروے دشمن امید نیست — ور دست دوست گر ہمہ زہر ست مرحبا
چوں شادمانی و غم دنیا مقیم نیست — فرعون کامران بہ و ایوب مبتلا
غم نیست زخم خورگہ راہِ خدائے را — دردے چہ خوش بود کہ جبینش کند دوا
مابین آسمان و زمیں جلسے عیش نیست — یک دانہ چوں جہد زمیان دو آسیا
عمرت برفت و چارۂ کارے نساختی — اکنوں کہ چارہ نیست بہ بیچارگی بیا
کردار نیک و بد بقیامت قرین تست — آں اختیار کن کہ نتواں دیدنش لقا
تا ہیچ دانۂ نفشانی بجز کرم — تا ہیچ مایۂ نستانی بجز بقا
نااہل را نصیحت سعدی چنانکہ ہست — گفتیم اگر بسر نہ تفاوت کند عمی
گوئی کدام سنگدل ایں پند نشنود — برکوہ خواں کہ باز بگوش آیدت صدا

فی صفۃ الربیع

عَلَمِ دولت نوروز بصحرا برخاست — لشکر زحمت سرما زسر ما برخاست
تا رباید کُلہِ قاقم برف از سرِ کوہ — یزک تابش خورشید بیغما برخاست
بر عروسان چمن بست صبا ہر گہرے — کہ بغواصی ابر از دل دریا برخاست
ایں چہ بوئیست کہ از جانب خلخ بدمید — ویں چہ بادیست کہ از جانب صحرا برخاست
چہ ہوائیست کہ خلدش بتحیر بنشست — چہ زمینیست کہ چرخش بتولا برخاست
طارم اخضر از عکس چمن حمرا گشت — بسکہ از طرف چمن لولوے لالا برخاست
موسم نغمۂ چنگ است کہ در بزم صبوح — بلبلاں را زچمن نالہ و غوغا برخاست
بوے آلودگی از خرقۂ صوفی آمد — شور دیوانگی از سینۂ دانا برخاست

از زمیں نالۂ عشاق بگردوں برسید — ذرہ شرے نالۂ مستانِ ثریا برخاست

بسکہ خوبان بتفرج سوئے صحرا رفتند — الغیاث از چمن و گلبنِ صحرا برخاست

عاشق امروز نبود کہ بر شاہد بنشست — کہ دلِ زاہد از اندیشۂ فردا برخاست

ہر کجا طلعتِ خورشید رخے سایہ فگند — بیدلی خستہ کمر بستہ چو جوزا برخاست

ہر کجا سرو قدے چہرہ چو یوسف بنمود — عاشقے سوختہ خرمن چو زلیخا برخاست

ہر کسے را ہوسِ روئے گلے در سر شد — نہ کہ ایں ولولہ از بلبلِ تنہا برخاست

باز جوش لالہ ندانم بچہ رونق بشگفت — باقدش سرو ندانم بچہ یارا برخاست

سر ببالین عدم باز نہ اے نرگسِ مست — کہ ز خوابِ سحرآں نرگسِ شہلا برخاست

بہ سخن گفتنِ او عقل زہر دل برمید — عاشق آں قدِ سروم کہ چہ زیبا برخاست

روز روشن چو برانداخت نقاب سرِ زلف — گوئی از روز قیامت شبِ یلدا برخاست

ورق خوبی معشوق زہم بر گردند — قلمِ عافیت از عاشقِ شیدا برخاست

گر تو عشقش بنہ صبرِ جہاں غارت کرد — کہ جہاں را زحرم راز معمّا برخاست

سعدیا نامہ سیہ کردنِ سودا تا کے — کہ قلم بسر از دستِ تو سودا برخاست

فی التشبیہ

چو مرد رہ رو اندر راہ حق ثابت قدم گردد — وجود غیر حق در چشم توحیدش عدم گردد

اگر بندد تنم گرد ارس در پیش و لب بر ہم — بہر حرفیکہ پیش آید بتار کے چوں قلم گردد

ز تیر چوگانِ ملامت نادر آں کس روے برتابد — کہ در راہِ خدا چوں گوئی سرتا سر قدم گردد

بشمشیر تیز اں سلطان دریں میداں کسے بندد — کہ پیشانی کند چوں میخ و ہمچوں نعل خم گردد

تو خواہی نیک خواہی بد کن امروز ای پسر اینجا ۔ عمل گر بد بود ور نیک بر عاقل رقم گردد

مبین کز ظلم جباری کم آزاری ستم بیند ۔ ستمگر نیز روزے کشتۂ تیغ ستم گردد

درین گرداب بے پایاں سفر بارے شکم کن دل ۔ کہ کشتی روز طوفاں غرق از بارِ شکم گردد

بسعی اے آہنین دل تے باری بکش کاہن ۔ بسے آئینۂ گیتی نمائے جام جم گردد

تگاپوے حرم تا کے خیال از طبع بیروں کن ۔ کہ محرم گر شوی ذاتت حقائق را حرم گردد

کبار سہمگیں سنگے ست در رہ ماندہ مردم را ۔ چنیں سنگے نگر دائر بسیلاب ندم گردد

غمے خور کو بشادیہاے بے اندازہ انجامد ۔ چو بے عقلاں مرو دنبال آں شادی کہ غم گردد

خداوندان ملک فتح و کسرِ دشمناں را گوئے ۔ پریشاں چوں نگشت احوال برما نیز ہم گردد

دلت را دیدہا بردوز تا عین الیقیں گردد ۔ تنت را ز خمہا بر گیر تا کنز الحکم گردد

درونت حرص نگذارد کہ نزدِ دوستاں باشی ۔ شکم خالی چو نرگس باش تا دستت درم گردد

خداوندا اگر افزائی بدیں حکمت کہ بخشیدی ۔ مرا افزوں شود بے آنکہ از ملکِ تو کم گردد

تنا و اندر تن خاکی ز ابر بخششت قطرہ ۔ مدد فرما بفضل خویش تا ایں قطرہ یم گردد

امیدِ رحمت است آرے خصوصاً آں را کہ در خاطر ۔ ثنائے سید مرسل نبیِ محترم گردد

محمد کز ثنائے فضلِ او بر خاک ہر خاطر ۔ کہ بارد قطرۂ در حال دریائے نعم گردد

چو دولت بایدم تحمید ذات مصطفیٰ گویم ۔ کہ در دریوزہ صوفی گردِ اصحابِ کرم گردد

زباں را درکش اے سعدی ز شرحِ علم و گفتن ۔ تو در علمش چہ دانی باش تا خود اعلم گردد

اگر تو حکمت آموزی بدیوانِ محمد رو ۔ کہ بوجہل آں بود کو خود بدانش بو الحکم گردد

ز فقر و جاہ دانی رست صاحب حال دنیا شد

ہر آں درویش صاحبدل کزیں در محتشم گردد

قصائد ظہیر فاریابی

ملک الکلام ظہیر الدین بن طاہر بن محمد فاریابی مداح آتابک ابو بکر طغان شاہ قزل ارسلاں از تلامذہ رشیدی سمرقندی بشیریں کلامی و نازک خیالی و کمال یکتاے روزگار از زمرۂ دورِ متقدمین و معاصر خاقانی و انوری بود در فلسفہ و ریاضی مہارت کمال داشت ازاں رو حکما اورا صدر الحکما گویند ظہیر نخستیں از فاریاب بہ نیشاپور افتاد و خدمت سلطان طغاں شاہ گزید پس ازاں بطریق سیاحت بہ اصفہاں وارد شد لیکن عبد اللطیف تجبندی قاضی القضاۃ آں دیار بدو التفاتے نکرد۔ ازاں رو در آں جا اقامت ننمود و بآذربایجان رفتہ ملازمت در درگاہ قزل ارسلاں اختیار کرد و بہ صلۂ ستایشگری اندو خیلے مال و منال یافت۔ اما حسوداں نتوانستند کہ عروجش بینند میاں بآزادوے بستند و اورا از نظر قزل ارسلاں انداختند۔ لاجرم ازاں جا بگریخت و رو بدربار آتابک ابو بکر محمد نصرۃ الدین آورد۔ آتابک ابو بکر چنانکہ بایست قدرش افزود و پایہ اش بلند گردانید و از مال و متاع اورا مالامال ساخت۔ در پایان عمر رو از دنیا برتافت و گوشۂ عزلت گزیدہ بہ طاعت و عبادت پرداخت و در تبریز رحل اقامت انداخت در سال ۵۹۸ھ رخت ہستی بربست۔ بہ سرخاب کہ آں را مقبرۃ الشعرا ہم میگویند بہ پہلوے خاقانی خفت

موازنۂ ظہیر فاریابی و انوری

دولت شاہ باتفاق افاضل و اکابرِ سخن ظہیر را نازک تر و باطراوت تر

از سخن انوری گوید صاحب مجمع الفصحا او شاعر بلیغ گفته۔ کلام انوری سلاست و فصاحت و روانی و بلندیِ معانی دارد۔ سخن ظهیر هم دریں باب بپایش رفته۔ بهرهٔ انوری متانت و جزالت و خیالات عالیه آمده و ظهیر از شیرینی ادا و نازک خیالی و شوخیِ بیان حظ تام دارد۔ تعداد ابیات انوری بمقابلهٔ ظهیر کثیر آمده از آں رو اشعارش را در قوت تخییل بلندی و پستی آشکار است۔ امّا قوت تخییل ظهیر همواره هموار یا لجمله علوِ خیالاتِ انوری را و حُسنِ اُسلوبِ ظهیر را مسلم دارند۔

فی المدح والموعظة بمدح سیف احمد

گیتی که اولش عدم و آخرش فناست — در حق او گمانِ ثبات و بقا خطاست

بنیاد چرخ بر سر آبست ازیں قبیل — پیوسته در تحرک و دوران چو آسیاست

بکشای لب بخنده که تو خفته از آنکه — در خواب خنده موجب دلتنگی و بکاست

واثق مشو بعمر که در خواب غفلت است — آنکس که چار بالش ارکانش متکاست

مشکل تر ایں که گر بمثل دورِ روزگار — روزے دو مهلتے دهدت گوئی ایں بقاست

چوں طینت ز محنت و حسرت سرشته اند — گر وحش و طیر بر تو بگریند هم رواست

نے نے دریں زمانه تو مخصوص نیستی — در هر که بنگری بهمیں داغ مبتلاست

در کائنات به ز ملک نیست هیچ کس — او هم اسیر دهشت درگاه کبریاست

واں آسماں که جوهر علویست نام او — بنگر چه گونه قامتش از بارِ غم دوتاست

خورشید را که مردمکِ چشم عالم است — تر دامنیِ ابر سیه مانع ضیاست

گردوں خلاف عنصر و ظلمت نقیضِ نور — آتش عدوے آب و زمین دشمن هواست

از سنگ گریه بین و مگو کان ترشح است | وز کوه ناله دان و مپندار کان صداست
دریا فتاده در تب و لرزست روز و شب | طعم دهان و گونه رویش بر آن گواست
پیل تمام خلقت و محکم نهاد را | از نیش پشه غصهٔ بی حد و منتهاست
شیر ژیان که لاف سر پنجه می زند | او دست مور در کف صد محنت و بلاست
طاؤس امیر خوبان در قید وحشت است | سیمرغ شاه مرغان در حبس انزواست
کبک دری که قهقهه در شوق می زند | آسیب قهر پنجه شاهینش در قفاست
این آدمی که زبدهٔ ارکانش می نهند | پیوسته در کشاکش آن چار اژدهاست
عقل است بر سر آمده از کائنات او | هم پایمال شهوت و دست خوش هواست
حال نبات گرچه نگفتم برین قیاس | میدان دمی گذر که ز بول از پی نماست
ملک خدای ثابت باقیست بعد ازان | آثار خیر صفدر ایران دگر بپاست
فرمان ده اکابر آفاق سیف دین | کانفاس عدل او دم نکهت صباست
آن سروری که رونق یک روزه عدل او | عذر هزار ساله جفای جهان بخواست
صدرش مقر جاه و درش جای دولت است | طبعش مکان لطف و کفش معدن سخاست
ای پیش رای روشن تو همچو آفتاب | هر سر حکمتی که پس پردهٔ قضاست
ذات تو بر زمین اثر لطف ایزد است | عدل تو در جهان نظر رحمت خداست
دین هدی به یمن سعی تو شد قوی | کار جهان به سایهٔ عدل تو گشت راست
گردون که با جفا نفسی داشت پیش ازین | اکنون نمی زند نفسی کاندرو وفاست
عصمت همان بود که ترا بر زبان دوست | چیزی نمی رود که نه حق را دران رضاست
از آب بخت آتش فتنه فرو نشست | و آوازهٔ امان ز حدود جهان بخاست

رائے مقدسِ تو کہ بر غیب مشرف است / از ماجرائے قصۂ من بے خبر چرا است
آں محنتم مپرس کہ قربِ چہار سال / دوران چرخ بعوض از عمر من بکاست
ویں حسرتم نگر کہ دریں وقت روے من / از خاکِ آستانۂ شاہِ جہاں جدا است
ہنگام آنکہ جلوۂ فتح و ظفر کنم / کارم شکایتِ فلک و شرح ابتلا است
گیتی بجاے من ز جفا کرد آنچہ کرد / گر لطفِ تو تدارک کارم کند رواست
تا در مذاق آدمی از راہ عقل و شرع / تلخیِ خوف ہم بر شیرینیِ رجاست
باد اہمیشہ قبلۂ خوف و رجاے خلق / صدر تو ہمچناں فلکِ قبلۂ دعاست

در مدح اتابک اعظم ابوبکر بن محمد

چوں بر زمیں طلیعۂ شب گشت آشکار / آفاق ساخت کسوتِ عباسیاں شعار
پیدا شد از کرانۂ میدانِ آسماں / شکلِ ہلال چوں سر چوگانِ شہریار
دیدم ز زرِ پختہ بریں تختِ لاجورد / نونے ست گوئیا بقلم کردۂ نگار
روے فلک چو لجۂ دریا و ماہِ نو / مانند کشتئ کہ ز دریا کند گزار
یا بر مثال ماہیِ یونس میان آب / آہنگ در کشیدنِ او کردہ از کنار
یا ہمچو یونس آمدہ بیروں ز بطن حوت / افتادہ بر کنارۂ دریا نحیف و زار
در معرضِ خلافِ جہانے ز مرد و زن / قومیش در نظارہ و خلقے در انتظار
من یا خرد بحجرۂ خلوت شتافتم / گفتم کہ اے نتیجۂ الطاف کردگار
باز آنچہ نقش بو العجب و شکل نادر است / کز کارگاہِ غیب ہمی کرد آشکار
آں شاہد از کجاست کہ ایں چرخ شوخ چشم / از گوشِ او بروں کشد ایں نغز گوشوار

گردون زبان زده که وریده است این طراز — گیتی ز ساعد بکر بوده است این سوار

گر جرم کوکب است چرا شد چنین دوتا — در پیکر مه است به چه باشد چنین نزار

گفت آنچه بر شمردی ازین جمله هیچ نیست — دانی که چیست با تو بگویم باختصار

نعل سمند شاه جهان است کآسمان — هر ماه بر سرش نهد از بهر افتخار

گفتم که اے مدائح ذات مبارکش — رمزے بگوے تا بودم از تو یادگار

بر عادت کریمان در دامنم نهاد — درجے چنین که بینی پر دُرّ شاهوار

تا زود بهر تهنیت عید اے دریغ — بر آستان خسرو گیتی کنیم نثار

شاه جهان اتابک اعظم که درگهش — اسلام را ز حادثه حصنے است استوار

بوبکر بن محمد بن ایلدکز که هست — چون آفتاب قاهر و چون چرخ کامگار

آن بحر مکرمت که ز امداد فیض او — دائم غریق نعمت او هست روزگار

وان قطب معدلت که سپهر ستاره را — همواره گردش کند حکمتش بود مدار

چون مشتبه شود جهت کعبهٔ نجات — جز سمت درگهش نه کند عقل اختیار

آن را که تربیت او عزیز کرد — اجرام آسمان نتوانند کرد خوار

وان را که از حدیقهٔ لطفش گلے شگفت — دوران روزگار نسپارد نهاد خار

اے خسروے که راے تو از روے ملک و دین — هر دم به آستین کرم بسترد غبار

آنکس که یکدم از مے عصیانت مست شد — تا نفخ صور نشکندش زحمت خمار

بفتاد بارهاے خرم که پیش از تو کس ندید — بر ابلق زمانه بدین چابکے سوار

بکشاے دست عزم که کس را نیوفتاد — در مرغزار ملک بدین فربهی شکار

گیتی به نزد جود تو خاکیست بے محک — خورشید پیش راے تو نقدیست کم عیار

پیش طلوع کوکب عدل تو آسماں
ہرگز یمین منطقہ نشناخت از یسار

در سلک دہر بود شبہ ہمسر گہر
در باغ ملک بود کدو ہمسر خیار

زاں لحظہ باز کار جہاں انتظار یافت
کاندر پناہ جاہ تو آمد بزینہار

تا روزگار خطبۂ اقبال تو بخواند
ممکن نبود عالم شوریدہ را قرار

در حسب حال خود سخنے چند داشتم
لیکن بریں یکے کلمہ کردم اختصار

کاے کافتاب ملک زما نور وا گیر
وے سایۂ خداے زمن سایہ بدار

ما از براے نظم ممالک دریں جہاں
کس را درون پردۂ تقدیر نیست بار

دوران دولت تو کہ نظم جہاں از وست
بادا چو نظم من ابدالدہر پایدار

ملک تو ہمچو نعمت فردوس بے زوال
عمر تو ہمچو مدت افلاک بے شمار

قصائد سلمان

تذکرۂ سلمان ساوجی

جمال الدین محمد نام سلمان تخلص پسر علاؤ الدین محمد۔ اصلش از ساوہ من مضافات عراق عجم است پدرش از مقربین دربار شاہی بود۔ سلمان ہم در علم سیاق و امور دیوان وقوفے تمام داشت۔ در عہد خواجہ سلمان فرمانرواے بغداد میر شیخ حسن نویاں بود کہ در علوم و فنون کامل و قدردان ارباب علم و ہنر بود۔ خواجہ جود و کرم امیر شیخ حسن شنیدہ از ساوہ رو بہ بغداد نہاد۔ و دولت ملازمت امیر بدست آورد۔ چنانچہ دولت شاہ می نویسد کہ خواجہ سلمان از ساوہ رو بہ بغداد نہاد سبب ملازمت او پیش امیر شیخ حسن نویاں و دل شاد خاتون ایں بود کہ روزے امیر شیخ حسن نویاں و دل شاد خاتون ایں بود کہ روزے امیر شیخ حسن تیر

انداخت سعادت نامی یکے از غلاماں می دوید و تیر می آورد۔ سلمان بدیہہ ایں اشعار گفت و بگزرانید ؎

چو و بار چاچی کماں رفت شاہ تو گفتی کہ بر برج قوس ست ماہ
شہا! تیر در بند تدبیر تست سعادت دواں در پے تیر تست

پس امیر شیخ حسن ہمت بر تربیت خواجہ گماشت واو بزمرۂ مقربین خاص منتظم نمود سلطان اویس پسر بزرگ امیر شیخ حسن ہموارہ در علم شعر تعلیم از خواجہ گرفتے۔ بالجملہ چہل سال ایشاں را ثنا کرد۔ آخر الامر کبر سن و استیلاے مرض اورا براں داشت کہ از خدمت شاہی استعفا جو۔ باز گوشۂ عزلت گزیدہ تا وقتیکہ زیست کرد۔ از ہمہ تعلقات آزاد ماند۔ بقول صاحب آتشکدہ سلطان اویس ولایت رے و ساوہ اورا بسیورغال دادہ بود وفاتش بقول دولت شاہ سمرقندی در سال ۷۶۹ھ و حسب تحریر ناظم تبریزی در ۷۸۵ھ و بگفتۂ مولانا آزاد بلگرامی دوازدہم ماہ صفر ست ہمہ اساتذہ کمال سخنوری سلمان را معترف آمدہ اند خواجہ حافظ "با آنکہ معاصر بود" می فرماید ؎

سر آمد فضلاے زمانہ دانی کیست ؟ زراہ صدق و یقین نے زراہ کذب و گماں
شہنشہ فضلا بادشاہ ملک و سخن جمال ملت و دیں خواجۂ جہاں سلماں

علاؤ الدین سمنانی گفتہ "انار سمنان و شعر سلمان در ہیچ جا نیست۔"

سلمان بناے سخنوری طرح کمال اسمٰعیل و ظہیر فاریابی نہادہ و بیشتر قصائد در جواب آنہا بطرز آنہا گفتہ۔ ملا جامی گوید "مضامین سلمان ماخوذ از اساتذہ قدیم است" شایستہ می نماید اگر گفتہ شود کہ شاعری سلمان برزخیست میان قدما و متوسطین۔ سلمان صفاے کلام و شستگی زبان از کمال اسمٰعیل و ظہیر فاریابی فرا گرفتہ و دراں بایجاد مضامین رنگ دیگر آمیختہ در مضمون آفرینی از کمال اسمٰعیل ہم سبقت نمودہ قصیدہ اش بہتر از دیگر اصناف سخن است

و او را از فصاحت و مضمون آفرینی و نازک خیالی مخالص جدیده و ردیف ہائے مشکلہ اختصاصے مالا کلام دادہ۔ صنائع را ہم بکمال لطف و خوبی بکار بردہ۔ مثنوی و غزلش پیش نظامی و سعدی و حافظ فروغے نیافتہ۔

۱۔ قصیدہ

ہر دل کہ در ہوای جمالش مجال یافت — عنقائے ہمتش دو جہاں زیر بال یافت
ہر جان کہ با بلائے ولایش گرفت اُنس — از نعمت و نعیم دو عالم بلال یافت
آداب خدمتِ درش آں را منو رست — کو از ادیبِ او بادب گوشمال یافت
ہر مدر کے کہ زد درِ درکِ کمالِ او — خود را مقیّد درکات ضلال یافت
عقل عناں کشیدہ چو سوزن دریں طلب — عمرے بہ سر دوید و بآخر خیال یافت
جبریل را تجلّیِ شمعِ جمالِ او — پروانہ وار سوختہ بے پر و بال یافت
اے منعمے کہ ناطقہؑ خوش سرائے ما — در حصرِ نعمتِ تو خرد گنگ و لال یافت
یک ذرہ از لوامع نورت غزالہ گرد — یک شمہ از روائح خلقت غزال یافت
گر نخل را جلال تو تشریف وحی داد — گہ نحل بر بساطِ تو منشور قال یافت
بوئے ز گرد دامنِ لطفت دماغ باغ — در جیب و آستینِ صبا و شمال یافت
ہر آفتاب کز تتقِ عزّتِ تو تافت — نے ذل کسف دید نہ نقصِ زوال یافت
بر طور طاعتت ارنی گفت آفتاب — یک ذرہ از تجلّیِ حسن و جمال یافت
در ملک رحمت و رب لی زد آسماں — یک گوشہ از ولایتِ جاہ و جلال یافت
یوسف ذلیل چاہ بلائے تو شد ازاں — جاہِ عزیز مصر بدو انتقال یافت
چوں زلف شاہداں ز تو ہر کس کہ سر بتافت — خود را سیہ گلیم و پراگندہ حال یافت

با یادت ار در آتشِ سوزندہ شد کسے | آتش ز تابِ چشمۂ آبِ زلال یافت
زلفِ تو با عروسِ جہاں یک کرشمہ کرد | زاں یک کرشمہ آں ہمہ غنج و دلال یافت
در حضرتِ تو روے سفید آمد آنکہ او | بر روے دل ز فقر سیہ روے خال یافت
فکرم نمی رسد بہ صفاتت کہ وصفِ تو | بر دست و پاے عقل ز حیرت عقال یافت
فکرِ ہوا و ذکرِ بشر تا کجا؟ و کے؟ | در بارگاہِ وصف ہوا اینت مجال یافت
نیک اخترے بمنزلِ وصلت رسد کہ او | با بدرِ قدر و صدرِ شرف اتصال یافت
سلطانِ ہر دو کون کہ کونین در ازل | بر سفرۂ نوالۂ جودش نوال یافت
ادنیٰ مقامِ او شبِ معراج روحِ قدس | اعلیٰ مراتبِ درجاتِ کمال یافت
خلقش بہارِ عالمِ لطفِ الٰہی است | زاں رو مزاجِ عالم ازاں اعتدال یافت
چل صبح و ہشت خلد بنامِ محمد است | خود عقد حا و میم بداں جا دوال یافت
منشورِ فطرت ار چہ بتوقیعِ احمدی | مشہور گشت مہرِ ولایت بآل یافت
سلماں ز مدحِ آلِ نبی درجِ سینہ را | ہمچوں صدف خزینۂ عقدِ لآل یافت
جز در ثنائے ایزدِ بیچوں حرام گشت | شعرے کہ رونقِ سحرِ حلال یافت
یا رب بصاحبِ شبِ اسریٰ کہ با حبیب | در خلوتِ دنیٰ فتدلّیٰ وصال یافت
کن حالِ ایں شکستۂ درویش دستگیر | آں یک نظر کہ ہر دو جہاں زاں وصال یافت

٢— قصیدہ

قدم منہ بہ سرِ ہستی کہ ہست ایں پایۂ اعلیٰ | فداے ایں مکاں جائیست کی جا نیست آنجا
رہا کن جنسِ ہستی را و ترکِ خود فروشی کن | کہ در بازارِ دیں خواہند رویت برزدن کالا
اساسِ عالمِ بالا براے تست و تو غافل | تو قدرِ خود نمی دانی کہ داری منصبِ والا

تو از افلاک بالائی، نگفتم زیر و بالائی — اگر زیرِ فلک باشی چہ باشی زیر یا بالا؟

کسے بالا بود کارش کہ از الّا گزر باید — بدو بالا مرو زیرا اگر نتوانی شدن بالا

درختِ لا دو شاخ آمد یکے شر و دوم وحدت — بزن بر شاخِ وحدت دست بر شاخِ دگر بالا

تو بے تعویذ بسم اللہ مرو در شارعِ وحدت — کہ در بیدائے لا غو لیست تا سر منزلِ الّا

دلت را باغمِ عشقش بمعنی آشنائی دہ — کہ تن را آشنا کردن نمی شاید دریں دریا

نہ گوہر قیمتے دارد عزیز ست و شریف آنکس — کہ گل در دامنِ خارست و زر در کیسۂ خارا

زِ گنج بینی ست کز نقشے بچشمت راست می آید — تو وقتِ راست بیں باشی کہ بینی زشت را زیبا

بگرد کعبۂ دل گرد و حج می کن ہمہ عمرہ — چہ بیدای تن کردی؟ کہ پایانِ نشستنش بیدا

چہ واجب ساختن خود را بہ نہیں جائے در دوزخ؟ — بامرے چوں تواں کردن کہ باشد جنتِ ماوا

تو زحمت می دہی خود را اگر نہ خانۂ رحمت — کشادستند در روئے قدم گر پیروی فرما

ز شرعِ احمدیت راہیست روشن پیش لیکن تو — چہ خواہی دید ازیں رہ؟ چوں نداری دیدۂ بینا

تو عینِ عزتِ نفسِ عزیز از انچہ می خواہی — روا ز قافِ قناعت جو چو عنقا مسکن و ماوا

چو شہباز از پے طعمہ مشو پابندِ قیدِ خود — کزاں روشاہِ مرغاں شد کہ خود را کرد گم عنقا

بنطقِ طیرِ طاؤسِ فلک رمز لیست می گوید — تو وقتِ سرِ آں دانی کہ خوانی باز را استغنا

بہر کارے کہ خواہی کرد اول کن زباں آور — مبارک نامِ رحمٰن را تبارک ربنا الاعلا

سخنہائے بزرگاں را فشاں اندر دماغ دل — کہ حاصل می شود زانفاس دریا عنبر سارا

سخن فیضے ست ربانی نہ گنجد در چوں بازار — کہ بر خاطر ہمی آید فرو از عالمِ بالا

سخن را بر زمیں نتواں فگندن جملہ چوں بالا — بسے در گوش باید کرد ہمچوں لولوئے لالا

سخن با ہر کسے باید بقدرِ فہمِ او گفتن — چہ دریا بند انعام از رموزِ نکتۂ ایما

ترا سر سام جهل است و سخن بیهوده میگوئی　　حکیمے نیستت حاذق که درمانی کند دردا
علاج علت سر سام عناب است و نیلوفر　　تو می جوئی ز خرما و عدس درمان بے سودا
چو آتش خیره ای و گرمی کنی هر کسے افتی　　همان بهتر که بنشینی ز سر بیرون کنی صفرا
غرق نعمت دنیا شدی جان از پے نانے　　چو درد ریاز شوق آب مسکین صاحب استسقا
باتید لب نانیکه حاصل گردد دست تا کے　　در آتش باشی و درورت رسد بر سر تنور آسا
بهر جائیکه خواهی رفت خواهی خورد رزق خود　　نخواهد گشت بیش و کم بجا بلسا و جا بلقا
همه وقتے نشاید خورد جام شادی از وقتے　　همے آید بخور زاں غم که باشد خار با خرما
مراد و کام دنیائی مضر چوں زهر مار آمد　　ز بهر زهر هر ساعت مرو در کام اژدرها
مکن جهد اے کسے کز بعد چندیں سال در عالم　　هنوز امروز بر دار است نقش قاصد دارا
شنیدم ملک دارا گشت دار الملک اسکندر　　نه اسکندر بماند آخر نه دار الملک نے دارا
ترا بالاے جسم و جاں مقامے داده اند اید ل　　مکن در جسم و جاں منزل که ایں دو نیست آن اوتا
درون اهل عرفاں نیست جاے دین و عقبیٰ　　قدم از هر دو بیروں نه نه اینجا باش و نه آنجا
جهان صنع صانع را چو غایت نیست هر آں　　که باشد عالمے دیگر بجز ایں عالم مینا
بقول لیس للانسان الا ما سعیٰ سعیے　　همی کن تا شود ماه نوت بدر جهان آرا
اگرچه از دو شناسائی شاید گزر کردن　　ولے جهدیت می باید بحکم جاهدوا فینا
بخود پرواز روزے چند کز اندیشه آتش　　نخواهد بود در حسرت بخود برواز آتش بیدا
ز بند حرص بر آ همچو تازی نفس را چوں سگ　　به صحرائے قناعت رو که بے آهوست آں صحرا
شب برنائی ار در خواب بودے بود هم عذرے　　چه خسپی کس سواد شب بیاض صبح شد پیدا
شگوفه زنگ شد مویت چو سرو آں که برتابی　　برعنائی که پیراں نزیبد کسوت برنا

تو نورے را اگر خورشید درخشاں می‌شود حاصل ‌ ‌ زخاکِ تیرہ می‌جوئی زہے سرگشتہ شیدا

زنفسِ ہیچ اگر نیکی طمع داری چناں باشد ‌ ‌ کہ از زاغِ سیہ داری طمع سرسبزی بیضا

صفائے باطن روشن کند چوں صبح مہرِ دل ‌ ‌ کہ صدق آید رعنی را تواں دانست از سیما

چہ می‌داند؟ کسے حالِ گلِ اندامان بہ رنگِ گل ‌ ‌ بگفتی حال اگر سوسن زبانے داشتے گویا

بدے کاں بر تو می‌آید ز چشمت وز زبان و دل ‌ ‌ مباش ایمن کہ روز و شب ترا در خلنا اعدا

مشو بدنام را منکر نخواندہ نامۂ سرِ کش ‌ ‌ کہ بدنام است افعالِ نکو می‌آید از صہبا

من آں را آدمی دانم کہ دارد سیرتِ نیکو ‌ ‌ مرا چہ مصلحت با آنکہ ایں گبر است و آں ترسا

وما ادریت ہی خوانی و می‌گوئی کہ می‌دانم ‌ ‌ بگوئی غیب اگر ہستی علومِ غیب را دانا

بگو تا فتنہ بر آتش چرا گردید پروانہ؟ ‌ ‌ بگو تا عاشقِ خورشید رخشاں از چہ شد حربا؟

دریں دریائے خونخوارِ قضا ساز از رضا کشتی ‌ ‌ بداں دریا قدم در نہ کہ بسم اللہ مجریہا

نجات از رحمتِ حق جو نہ از احیاء غزالی ‌ ‌ شفا زو داں نہ از قانونِ طبِ بو علی سینا

سلاح از حفظِ یزداں دگر گوید خلافِ آں ‌ ‌ حدیثے در ظلافت تیغ از وے دم مخور قطعا

براقِ فکر را یک شب معراجِ حقیقت راں ‌ ‌ بگوشِ سرِ جاں بشنو کہ سبحان الذی اسریٰ

الٰہی! ما گنہگاریم از شرم آستیں برزد ‌ ‌ کرشمے دامنِ رحمت بپوشاں بر گناہِ ما

چو دریں وادیِ بدہ دنیا کہ چنداں خوش نیاسود ‌ ‌ ہزاراں بندہ بخشیدن بیک جو کردن استقصا

بیاباں سخت و شب تاریک و منزل دور و ما گمرہ ‌ ‌ دلیلے نیست غیر از تو خداوندا رہ بنما

مرا توفیقِ طاعت بخش و خطّے دہ ز درویشی ‌ ‌ چناں خطّے کہ از ہر دو جہانم باشد استغنا

ببوئے رحمتِ غفراں بدرگاہ آمدم اینک ‌ ‌ گنہگار و خجل فاغفر لنا یارب وارحمنا

ثنائے گر مرا دیدی ز ننگ و نام کے گفتی؟ ‌ ‌ مسلمانی ز مسلماں جو و در دیں ز بو دردا

قصائدِ عُرفی

جمال الدین سید محمد بن زین الدین علوی۔ مولد و منشائش شیراز جنت طراز بود۔ ملا عبدالقادر بدایونی می گوید "اول کسے کہ از ولایت بہ فتحپور رسید پیشتر از ہمہ بہ شیخ فیضی آشنا شد الحق شیخ ہم باو خوب پیش آمد و دریں سفر انجیر تا قرب دریاے دریاے اٹک کابل در منزل شیخ می بود و مایحتاج او را شیخ ہم می رسید آخر درمیانہ شکر آبہا افتاد" عرفی قصیدہ در ستائش حکیم ابوالفتح گیلانی کہ ہم وطنش وصاحب فضل و ہنر و قدرداں اربابِ کمال بود۔ گفتہ پیشش برد و بادے ربطے پیدا کرد ؎

زہر گلے کہ ہوائے دلم نقاب کشاد　　　فلک بہ گلشنِ حسرت نوشت و داد بباد

و از فیض نقادی و نکتہ سنجی حکیم رو بہ ترقی نہاد۔

چنانکہ ابوالفتح بارے بخانخاناں نوشت (ملا عرفی و عراقی بسیار ترقی کردہ اند) حکیم ابوالفتح در سال نہصد و نود و ہفت وفات کرد۔ عرفی خیلے اندوہناک گشت پس ایں قصیدہ در تعزیت حکیم ابوالفتح و ستائش خانخاناں نوشتہ ؎

ز آسمان و زمیں مژدہ ناگہاں آمد　　　کہ آفتابِ زمیں تاج آسماں آمد

رو بہ پیشگاہ خانخاناں نہاد و ملتزم رکاب ہمایونش گشت۔ خانخاناں ہم بر احوال عرفی نوازش بے پایاں و التفات بیکراں فرمود۔ صاحب مآثر رحیمی گوید "باندک فرصتے بہ یمن تربیت و شاگردی و مداحی ایں دانا ئے رموز پختگی تمام و ترقی مالا کلام در منظوماتش بہم رسید" عرفی بہ عمر سی و شش سالگی زہر دادہ شد و در سال نہصد و نود و نہ وفات یافت۔

عرفی در قصیدہ شیوۂ خاص اختراع کردہ و بداں امتیاز تمام بر معاصرین خویش

داشته و زور کلام را هم ترقی داده۔ برای زور کلام امور ذیل را از قبیل لوازم شمرده اند۔

۱۔ شان و شوکت الفاظ۔ ۲۔ چستی بندش۔ ۳۔ در و بست فقرات و مصارع۔ ۴۔ رفعت خیالات۔ ۵۔ زور مضامین۔

از کلامش یافته می شود که طبعش غیور و خوددار افتاد تا بحد غرور و پندار اغلب ہمی جهت است که چون کسے را ستوده۔ بستایش ممدوح اوصاف خودش ہم سروده و ناز بر فضل و ہنر خویش نموده و لاف بر نسبت آباء اجداد خویش زده۔ چنانکه در قصیدهٔ که در تعزیت حکیم ابوالفتح گفته نوشته۔

مرا رسد که بنازم بنسبت آبا | چنانکه تا بقیامت بطبع من اولاد
اگر نه شرم جلال تو مهر لب بودے | نزادے از نفسم جز مدائح اجداد

عرفی در امور ذیل جدتها بکار برده که از آنها ماسوائے ندرت اثر خاص بر نفس مضمون افتد۔

۱۔ در تراکیب الفاظ چنانکه "آفتاب عیار" "مخنث حرکت" "منقطع رفتار" "عقل جبرئیل آثار" "خراب عمارت" "فوج قدس آشوب حسن" "بر شال زر خیز" "مرض خیز" و "بر شال گلزار" "نشتر زار" ہم از ایجاد کرده عرفی ست۔

۲۔ در طرز ادا و اسلوب بیان۔ ۳۔ در تشبیهات و استعارات۔ عرفی جائیکه اساتذهٔ قدیم را یاد کرده۔ نام ایشاں به حقارت برده و ہیچیک را از ایشاں ہم سنگ خویش نشمرده۔ با این ہمه به جسارت تمام اقدام به نگاشتن جواب قصائد ایشاں نموده۔ بجواب ظهیر فاریابی و کمال اسمٰعیل و ابوالفرج و انوری و انوری و غیر آنها بقصائد پرداخته در آنها خوب داد سخنوری داده۔ حالانکه خود زمین نو در قصائد ایجاد نه کرده۔ اما از عهده جواب قصائد خاقانی چنانکه

بایست برنیامده باآنکہ ہمچو خاقانی جدتہا در تراکیب الفاظ و چستی بندش و تشبیہات واستعارات بکار آوردہ و بداں نزاکت خیالات و لطافت معانی کہ متداول عصر عرفی بود۔ داد ابداع سخن و اختراع معانی دادہ اما مبصران دقیق النظر می توانند بہ سنجند و تمیز دہند کہ مایۂ عرفی تا کجا پایہ بہ نسبت خاقانی رسیدہ۔ البتہ اشعار مدحیہ کثیرہ آوردہ) و آں ہم باجوش بیان و زور کلام مسائل فلسفیانہ را بغایت خوبی و لطافت ادا کردہ از مسائل اخلاقی ہماں را دوست داشتہ کہ تعلق ہمت و شرف نفس دارند۔ اماں چوں حقائق و معارف بیان نمودہ اثر دلکش از کجا آرد؟ زیرا کہ ازاں بادہ جرعۂ دیدہ نہ چیزے ازاں چشیدہ۔ پس چوں خود ذوق کیفیت درنیافتہ چگونہ ازاں دیگرے را بہ سوے مستی گراید۔

در موعظت اخوان و فخر خود

رفتم اے غم زدرِ عمر شتاباں رفتم
ہاں شتاب ار طلبی ہست ز من ہاں رفتم

مشتاب اے غم دنیا کہ بگردم نہ رسی
بگمن از دور دو داغم کہ شتاباں رفتم

ایہا الناس بگوئید مبارک بادم
کز صنمخانۂ تن در حرم جاں رفتم

الوداع از من دُرو کشِ بیہوشی دوست
کاینک از خویش بجبر می رہباں رفتم

تا حد وحشت محبت کہ قیامتگاہ است
پیش روے غم دل مروحہ جنباں رفتم

درد ہمدوشِ بلا بر اثر و غم در پیش
تا براحت گہِ تسلیم بدعیساں رفتم

ہوس گریۂ شبنم نشترِ غم داد بدست
رگ ابرے بگشودم کہ بطوفاں رفتم

آرزو کشتم و خونِ خوردم عشرت کردم
نہ در حجرہ زدم سانی براحساں رفتم

گر حکومت همه عدل ست کش گیر کہ من — باد پیمودم و همدوش سلیمان رفتم

همه را ماتمی حسرت دنیا دیدم — چون بہ ماتم کدۂ گبر و مسلمان رفتم

کس عنان گیر نہ شد ورنہ من از نیت حرم — تا در بتکدہ در سایۂ ایمان رفتم

خضر اگر نیست قدم می زنم و می کوشم کہ من — رفتم آخر بحرم از رہ خذلان رفتم

پائے کوبان بحرم رفتم و عیبم کردند — بدر دیر مغان ناصیہ کوبان رفتم

من کجا کشمکش رد و قبولم ز کجا — نیک رفتم کہ نہ کافر نہ مسلمان رفتم

آفتاب آمدہ در زیر سرم بالیں شد — چون بخواب عدم از حسرت جانان رفتم

صفحۂ تیغم از آن نسخۂ خلد ست کہ دوست — بشب خون سیاہ غم الوان رفتم

بر کجا مژدۂ اندوہ نوی بشنودم — جستم از در دگران توشہ و رقصان رفتم

منم آن سیر ز جان گشتہ کہ با تیغ و کفن — بدر خانۂ جلاد غزل خوان رفتم

سفتہ ام گوہرے از من بخرا ما مفروش — کہ بدریوزۂ آن بر در صد کان رفتم

مطلع دوم

از در دوست چگویم بچہ عنوان رفتم — ہمہ شوق آمدہ بودم ہمہ حرمان رفتم

پس بدیوار زدم سر کہ دریں کوچہ تنگ — آمدم مست و سراسیمہ و حیران رفتم

رفتم از کوے تو لب تشنہ بگلگون ترشک — نیک رفتم کہ نہ افتان و نہ خیزان رفتم

دل و دین و خرد و ہوش زباں بادم دہ — تا بگویم ز در دوست بسامان رفتم

آمدم نغمہ کشا از لب امید و زیاس — در رگ و ریشۂ دل دوختہ دندان رفتم

آمدم صبحدم و شان برفتم بشنو ق — کہ چہ سان آمدم اینجا بچہ عنوان رفتم

آمدم صبح چو بلبل بچمن در نوروز — شام چون ماتمی از خاک شہیدان رفتم

دوستان زہر بگریید که رفتم ناکام — دشمنان نوش بخندید که گریان رفتم

رفتم و سوختم از داغ دل دشمن و دوست — که جگرسوزتر از اشک یتیمان رفتم

منم آن قطرهٔ که صد سینهٔ دل کردم داغ — ناز نوک مژه غلطیده بدامان رفتم

منم آن یوسف بدروزه که نارفته بمصر — تا برون آمدم از چاه بزندان رفتم

منم آن غنچهٔ پژمرده که از باد خزان — خنده برلب گره و سر بگریبان رفتم

نور پیشانی صبح طربم لیک چه سود — که ز غم تیره تر از شام غریبان رفتم

رفتم آہسته ولے صاحب دل می داند — که دل آشوب تر از زلف عروسان رفتم

مردم از گریہ و کارم به تبسم نکشید — منم آن نوح که ہم بر سر طوفان رفتم

از پریشانی دل سوختم و بہر علاج — ہم بدریوزهٔ دلہائے پریشان رفتم

بازوے ہمتم آن روز چہ قیمت بشکست — که بتابیدن سر پنجهٔ مرجان رفتم

منم آن ہیکل روحانی اندیشهٔ خدا — که در آب زدم بہ اثر نال رفتم

منم آن میوهٔ از زنده به بستان کمال — که بدست دو دہن ذائقه ارزان رفتم

منم آن شیر ختن صید که آہو گیرم — که چو موشان بشکار تہ انبان رفتم

گوہر قیمتی گنج ازل بودم لیک — ره بر بے غرقی جنس فراوان رفتم

بودم از قدر ثمن بخ زر پرویز ولے — گدے گشتم برہ سیلی چو گالان رفتم

بوده ام من جلی شیشهٔ لعل صہبا — پائے کوبان بکجا بر سر مستان رفتم

چون صبا رخصت گشت چمنم بود ولے — چو تماشاے خلائق بخیابان رفتم

رفتم اندر پے مقصود و لے ہیچو پتنگ — بسر کوه بقصد مہ تابان رفتم

فرق عریانی تجرید ندانستم حیف
آخر ایں بار کہ تواں گفت کہ در مکتب قدس
شعر و تر ندیدم و از معرفت آنسو ماندم
شب یلدائے حیاتم بسحر گوید حیف
زاں شکستم بدنبال دل خویش مدام
ماتم اہل دل آں بود کہ با حسرتیاں
عید ایں طائفہ آں بود کہ با شیونیاں
راہ مجنونیِ فرہادیم آمد در پیشش
ناخن تیشہ نہ زندم بہ رگ و ریشۂ سنگ
آشیانِ زغن و زاغ بچیدم بر سر
ایں ہمہ رفتم و رفتم کہ شمردم عرفی
تیغ وے گفت کہ در معرکہ جنگش تافت
آہنیں پنجہ تیغش با اجل گفت کہ من
رخ وے گوید اگر جنگ و گر صلح کہ من
طالعش صبح ولادت در دنیا زد و گفت
ہر کہ اندیشۂ خلق و یم از جائے ربود
ایں جواہر ز نثارِ گرمنش برچیدم
دارم ایں قافلہ را سر ز خاکِ در تو
بسکہ عیسیٰ نفساں بوسہ براہم دادند

کز پے سندس و استبرق رضواں رفتم
دانش آموز خرد بودم و ناداں رفتم
جانِ معنی شدم و صورتِ بیجاں رفتم
کہ در افسانۂ بیہودہ بپایاں رفتم
در نشیب شکن زلف پریشاں رفتم
باوف چنگ بہ گلگشت گلستاں رفتم
تہنیت گو بسر خاک شہیداں رفتم
رفتم ایں راہ ولیکن نہ چو ایشاں رفتم
کوہ غم در تہ پا سودہ بجولاں رفتم
سر قدم ساختہ در خارِ مغیلاں رفتم
بہ تقاضائے ردیف از پے بہتاں رفتم
کہ نہ از تارک ادتا سمِ یکراں رفتم
موج بر موج شکستم چو بہ عماں رفتم
بکشاد گرہ جبہۂ خاقاں رفتم
آفتابے بکف آہنگ شبستاں رفتم
چوں صبا بر ورق سنبل و ریحاں رفتم
کس نگوید کہ بہ دریوزۂ عماں رفتم
نیز بی ظن کہ بتاراج صفاہاں رفتم
ہر قدم بر سرِ صد چشمۂ حیواں رفتم

بال اندیشه ز پرواز شکستم صد بار — نبرم ظن که بعرشِ سخن آساں رفتم
السلام اے ملک النظم بعدل داد ز خاک — چو به آرام گهِ ناظمِ شرواں رفتم
داورا دوش بدوشش قدر اندیشه هم — با ثنائے تو دلِ نفرینِ حسوداں رفتم
راه بے حد ثنائے تو سپردم ایں راه — نیست راهی که تواں گفت بیاباں رفتم
راه نفرینِ حسوداں تو رفتم لیکن — آں نیرزد که بگویم بچه عنواں رفتم

رفتم
رفتم

در تحریض مخاطب بسعی همت

عادتِ عشاق چیست مجلسِ غم داشتن — حلقهٔ شیون زدن ماتم هم داشتن
بر سرِ عماں دردِ موج حلاوت زدن — بر درِ میداں دل فوجِ ستم داشتن
حمد و غم و نعت و درد بر لبِ دل دوختن — شهرِ دل و باغِ جاں وقفِ الم داشتن
نغمهٔ داؤد را از لبِ شیون زدن — آتشِ نمرود را باغِ ارم داشتن
با خطِ آزادگی بندگی آموختن — یا دلِ بے آرزو چشمِ کرم داشتن
از ابدی ذوقِ غم روے زباں تافتن — در ازلی بیعِ درد سود و سلم داشتن
حسنِ عبادات را بر رقمِ نسیاں زدن — زشتیِ اعمال را لوح و قلم داشتن
در تهِ دوزخ ز شوقِ جرعهٔ کوثر زدن — بر لبِ کوثر ز شرم حسرتِ یم داشتن
آئینهٔ دیده را صیقلِ حیرت زدن — زاویهٔ سینه را مخزنِ غم داشتن
هم ز غبارِ کنشت عطرِ کفن ساختن — هم به ترازوے دیر سنگِ حرم داشتن
در دهنِ بختِ عیش ناوکِ لا ریختن — در کمرِ درسِ عشق دستِ بغم داشتن
تا بثری آبِ چشم از پے هم ریختن — تا بفلک داغِ دل بر سرِ هم داشتن

در جگرِ اشتہا آبِ بوس سوختن
وز اثر امتلا درد شکم داشتن

مستی و دیوانگی جامِ مسیحا شکست
صرفہ دریں بزم نیست ساغرِ جم داشتن

دین و دل و عمر و جاں جملہ بسیلاب دہ
دشمنِ درویشی است حیل و حشم داشتن

خامہ تراشی ستم نامہ خراشی گناہ
سادہ و بے زخم بہ لوح و قلم داشتن

شیب نگویم بطبع نہ خضاب است و لیک
بہ ز رعونت بود قامتِ خم داشتن

بہر نعیم بہشت طاعتِ ایزد مکن
بر لبِ جیحوں خطاست چشمِ بنم داشتن

با صنم آمیختن کفر ادب دان و ولے
شرط بود درمیاں فاصلہ کم داشتن

راہروے راہِ عشق بر تو شمارد کہ چیست
گام بفرسنخ زدن پاس قدم داشتن

رو بقفا کن ببیں عمرِ تلف کردہ را
تا بتو روشن شود رو بعدم داشتن

چند تن و پیرو فن پردہ کشیدن بہ عیب
صورت مدح آمدن معنی ذم داشتن

عدل و کرم خسروِ لیست ورنہ گدائی بود
بہر دو ویرانہ دہ طبل و علم داشتن

صرفہ زبانم بہ بست ورنہ بشر گفتمے
کز دلِ درویش بس ذوقِ ستم داشتن

دم مزن از جورِ چرخ زانکہ نہ آزادگیست
رو متاثر شدن بس گلہ ہم داشتن

ایں دو کثرت اساس بشکن و انگہ ببیں
مالکِ وحدت شدن ملک قدم داشتن

نسخۂ ایں باغ را زیر و زبر کن بس است
از سرِ گل تا بکے منتِ شم داشتن

مایۂ ارزندگی از گہر خویش گیر
تا بکے ایں عز و ناز از اب و عم داشتن

مذہبِ عرفی بگیر ملت قارون بہل
گنج ہنر ریختن بہ ز درم داشتن

اوست مسیحائے وقت لیک مسیحا کہ ہست
دون اثرہائے او معجز دم داشتن

تیغ زبانش فگند بہ سرِ ہم مہر و ماہ
شہرتِ او را حلال ملک عجم داشتن

طے کنم ایں نامہ را گر نکنم چوں کنم — حوصلۂ خامہ نیست تاب رقم داشتن

در صفتِ کشمیر

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید — گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

بنگر کہ ز فیض چہ شود گوہرِ یکتا — جائیکہ خزف گر رود آنجا گہر آید

دانگہ بچنیں فصل کہ در ساحتِ گلزار — از لطف ہوا چاشت نسیمِ سحر آید

از بلبل خاموش دل باغ گرفت است — او را چہ کند محمل گل دیر تر آید

گل ہیچ کند باد صبا خواست کہ عرفی — آید بوے کشمیر و گلشن بر اثر آید

کو ہفتۂ از شاہد گل حجلہ تہی باش — تا بلبلِ شبگیر از دریں باغ در آید

نشگفت گل اما بہ مثل بر رگِ شاخے — گر پائے نہم خوں گلم تا کمر آید

وقت است کہ بر فگند پردہ ز رخسار — زاں سانکہ ز فانوس چراغے بدر آید

مہتاب گل از ہم بشگافد قصبِ شاخ — در لمعۂ او سبزۂ قمر لعل تر آید

فردوس بدروازۂ کشمیر رسید است — کو مدعی گر نگرندہ است در آید

زیبائی کشمیر گرش باعث عشوہ است — من می خرم ار زاں بہ ملک عشوہ گر آید

ایں سبزہ و ایں چشمہ ایں لالہ و ایں گل — آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

آں چشمہ کہ رضواں چو رود تشنہ لب بوسیں — کوثر لبِ رش تیز و تر و تشنہ تر آید

آں لالہ کہ ہنگام تراشیدن خارا — از رخنۂ سنگ و دہن تیشہ بر آید

در چاشت کہ از شبنم گل گرد فشان است — آں باد کہ در ہند گر آید جگر آید

نازک تن گلے نشگفد از تابشِ خورشید — ہر با نکند میل کہ خورشید بر آید

از بسکه کند جذب رطوبت خطرش نیست — گر ساغر چینی ز ہوا حجر آید
حاجت بدو زخم از قدمش قطع محال است — گر سنگدلے مائل قطع شجر آید
زان کز مدد نشو و نمار جسم نخستیں — مصمت شدہ تا زخم دگر اثر آید
کشمیر بہشتے ست فریبندہ چو تشبلی — آید چو در صومعہ بر وے سقر آید
طاؤس مثالے کہ نہ افشاندہ پر و بال — ہر لحظہ برنگ دگر اندر نظر آید
زیبندہ عروسیکہ بیفزودہ جمالش — ہر دم بہ نظر خوشتر و شاداب تر آید
ہر لحظہ کہ شاداب ونترش منیم و گویم — بکشائے بغل بو کہ در آغوش در آید
یاد از روشِ خود کنم و بزم خداوند — ہر گہ کہ صبا از چمنش جلوہ گر آید
چوں بوے گل آید کنم از انجمنش یاد — تا نکہت گل مایۂ صد درد سر آید
ہر گہ کہ بعزم سفر از شوق تو عرفی — آید بوداعِ وے و با چشم تر آید
زاری کند از کشمکش جست آغاز کہ شتاب — کیں فصل و سہ فصل دگرم بر اثر آید
لیک از ہمہ خلد است کہ بے طوفِ جنابت — چنداں نکند مکث کہ وقتِ ثمر آید
کشمیر برو والہ و اہ و والہ کشمیر — اماں نہ چناں کش بدل از دیدہ در آید
کارش ہمہ انباشتنِ چشمۂ گریہ است — ہر گاہ کہ سیماے تو آتش در نظر آید
ترسد کہ دریں خاک چو از شوق تو گریہ — خونِ جگرش گل شود آنگہ بدر آید
از بسکہ ملائم صفت افتاد ہوایش — بیم است کہ آہ سحرش بے اثر آید
حکم تو آتش آورد بکشمیر و گر نہ — گے از سر آں خاک بخاکِ دگر آید

می آید و می سوزد ازیں رشک کہ کشمیر
چوں یافت کہ آید بہ کجا بر اثر آید

قصائدِ قاآنی

حکیم قاآنی میرزا حبیب اللہ نام داشت و قاآنی تخلص۔ پسر ابوالحسن گلشن بود ولادتش در شیراز رو داده۔ در ہفت ہشت سالگی سایۂ پدرش از سر برخاست درہدایت حال چندے در شیراز خواند۔ باز برائے اکتساب علوم بخراسان رفت و در مشہد قیام کرد۔ در طفلی شعر گفتن آغاز نمود۔ آوازۂ شیرینی اشعار فرمانروائے خراساں در رسید۔ قاآنی را طلبیدہ بزمرۂ ندمائے خویش شامل کرد و بہ تعلیم و تربیتش پرداخت۔ قاآنی در دہ دوازدہ سال در ہمہ علوم مرتبۂ تبحر بدست آورد و در ترکی و فرانسہ ہم دستگاہ کافی بہم رسانید۔ قاآنی را فتح علی شاہ قاچار "مجتہد الشعرا" و محمد شاہ قاچار "حسان العجم" خطاب دادہ بود۔

حکیم موصوف خوشخو و شیریں کلام و بلند ہمت و پاک فطرت و متواضع بود۔ قصائد قاآنی در شمارہ کثیر و بیشتر از آنہا طولانی بنظر خواص و عوام مقبول و پسندہ و بدیار و امصار شہرت پذیرفتہ۔ ازیں رو امتیاز کلی او را بر ہمہ معاصرین خویش بدست آمدہ قصائدش ہم سادہ و عاری و ہم مصنوع و مسجع و مرصع و دریں باب اقتفا بہ شیوۂ قدما نمودہ و بیشتر قصائد در جواب قصائد قدما گفتہ۔ و مثل ایشاں الفاظ مترادفہ بکثرت فراہم آوردہ۔ اما از جوشِ بیان و زورِ کلام و استواری و بلندی و روانی علم اختصاص برافراشتہ۔ قاآنی دستگاہ کامل داشت بر آنکہ الفاظ را سنجیدہ بافراط تمام ہر جا کہ خواہد بآئین شایستہ بیارد و ایں امر دلالت می کند بر اینکہ او قادر الکلام بودہ کلامش از سلاست و متانت و بلندی بہرۂ تام

داشت و همیں ست کمال سخنوری خامهٔ هنگام واقعه نگاری خوب وانموده
وآں را به لطافت زبان و شوخی بیان و شستگی محاورات و پاکیزگی مصطلحات
و برجستگی و بے ساختگی بپایهٔ سحر کاری رسانیده با آنکه واقعات طولانی نوشته
دیگاں بیگاں همه جزئیات آں واقعات را ایراد کرده۔

۱۔ قصیدهٔ بهاریه در تهنیت عید نوروز

بهار آمد که از گلبن همی بانگ هزار آید
بهر ساعت خروش مرغ زار از مرغزار آید

تو گوئی ارغنون بستند بر هر شاخ و هر برگے
ز بس بانگ تذرو و صلصل و درّاج بسیار آید

بجوشد مغز جان چون بوئے گل از بوستان خیزد
بپرد مرغ دل چون بانگ مرغ از شاخسار آید

خروش عندلیب و صورت سار و نالهٔ قمری
گہے از گل گہے از سرو بن گاه از چنار آید

تو گوئی ساحت بستان بهشت عدن را ماند
ز بس غلمان و حور آنجا قطار اندر قطار آید

یکے بر کف نهد لاله که ترکیب قدح دارد
یکے بر گل کند تحسیر کز وے بوئے نگار آید

یکے با دلبر ساده به صحن بوستان گردد
یکے با ساغر باده بطرف جوئبار آید

یکے بیند چمن را بے تأمل مرحبا گوید
یکے بوید سمن را تا صنع کردگار آید

یکے بر لاله پا کوبد که بے مے رنگ میدارد
یکے از گل بوجد آید که بے بوئے یار آید

یکے بر سبزه می غلطد یکے بر لاله می رقصد
یکے گاہے رود از هش یکے گه هوشیار آید

ز هر سوئے نوائے ارغنون و چنگ و نے خیزد
ز هر کوئے صدائے بربط و تنبور و تار آید

یکے اینجا نوا زد نے یکے آنجا گسارد مے
صداہائے وہ وہ ز هر سوئے هزار آید

بهر جا جشنے و جوشے بهر گامے قدح نوشے
نماند غالبا بوشے چو فصل نو بهار آید

مگر در سنبلستان ما و من ژولیده گیسو را — کہ از سنبل بمغزم بوی جان بی اختیار آید

الا یا ساقیا می دہ بجان من بیا پی دہ — دما دم بی خور و می دہ کہ می ترسم خمار آید

سیہ شد از ریا روزم بدہ آب ریا سوزم — بجانت گردو صد خرمن ریا یکجو بکار آید

نمی دانی کنار سبزہ چون لذت دہد بادہ — خصوص آن دم کہ از گلزار باد مشکبار آید

بحق بادہ خوار اینکہ می نوشند با خوبان — کہ بی خوبان بکامم آب کوثر ناگوار آید

شرابی تلخ خواہم با تنی نسرین کہ از شورش — خرد دیوانہ گردد کوہ و صحرا بی قرار آید

دلم بردہ ست شوخی شاہدی شنگی کہ ہمچون او — نہ ماہی از ختن خیزد نہ ترکی از حصار آید

چو باد آن زلف تاریکش بمشتاقش بشوراند — پی تاراج چین گوئی سپاہ زنگبار آید

دمی کز ہم کشاید حلقہ ہای زلف پرچینش — بمغزم کاروان در کاروان مشک تتار آید

بجان او کہ ہر گہ کاکل و گیسوی او بینم — جہان گوئی بچشم من پر از افعی و مار آید

چو بوسم لعل شیرینش لبم ہندوستان گردد — چو بینم روی رنگینش دو چشمم قندھار آید

نظر از بوستان بندم اگر او چہرہ بکشاید — کنار از دوستان گیرم اگر او در کنار آید

کنار خویش را پر عقرب جرارہ می بینم — دمی کاندر کنارم باد و زلف تابدار آید

نگاہم چون ہمی غلطد بروی او ز سوی او — بچشم عالم ہستی ہمہ از دود شرار آید

زخال و خط و زلف و مژہ و ابرو و گیسویش — جہان تاریک در چشمم چو یک مشت غبار آید

چہ رمز ست این نمی دانم کہ چون بینم رخ و زلفش — بچشمم ہر دو گیتی گاہ روشن گاہ تار آید

زخش اہواز را ماند کز و گر دم ہمی خیزد — دمی کان زلف پرچینش بروی آبدار آید

کشد موی میانش بوزن شب کوہ گران گوئی — مرا ماند کہ با این لاغری بس بردبار آید

لب تر کا آی از وصف لبش بنگالہ را ماند — کز و ہر دم نبات و قند و شکر بار بار آید

الا یا سرو سیمینا! ببین آں بادہ و مینا
کہ گوئی از کہ سینا تجلّی آشکار آید

مرا گوئی کہ تحسین کن چو سر تا پاے من بینی
تو سر تا پاے تحسینی ترا تحسین چہ کار آید

بجوشد مغز من ہر گہ کہ گوئی فخر خود دانم
تو خلاق نکویانی ترا زیں فخر عار آید

گلت خوانم مہت دانم بہشت وصف تو دانم
کہ حیرانم نمی دانم چہ در صفت سازگار آید؟

تو چوں در خانہ آئی خانہ رشکِ بوستاں گردد
اگر فصلِ خزاں در بوستاں آئی بہار آید

غریبے کز تو برگردد بہ شہرِ خویش می نالد
کہ پندارد بغربت از برِ خویش دیار آید

چرا باید کشیدن منتِ نقاش و صورت گر
تو در ہر خانہ کائی بیاز نقش و نگار آید

نگارا صبح نوروز ست و روز بوسہ امروز ست
کہ در اسلام ایں سنت بہر عیدے شعار آید

بیادت ہست در مستی دو صد زیبا پیش گفتم
کہ چوں نوروز آید نوبتِ بوس و کنار آید

تو شکر خندہ می کردی و نیک آہستہ می گفتی
بود نوروز من روزیکہ صاحب اختیار آید

حبیب جاں میر ملک جم کہ چوں در بزم بنشیند
نصیبِ اہلِ گیتی از یمین و از یسار آید

بہ گاہِ کینہ گر تنہا نشیند از برِ توسن
بد اندیشش چناں داند کہ یک عالم سوار آید

بہ گاہِ خشم مژگاں ہاے او در چشم بدخواہاں
چو تیرِ تہمتن در دیدۂ اسفندیار آید

ز بیم عدل او خفتہ چناں کش نیست بیداری
بچشمِ فتنہ پنداری خواص کوکنار آید

چو باد از یاد قہر او کنم گاہِ سخن سازی
دوات و دفتر و کلکم بہر سو تار و بار آید

چو وصفِ تیغِ دشمن تن او را بر زباں رانم
چو دوزخ از دہانم بر سر سوزاں شرار آید

خیالِ جنبشِ یکراں او چوں در ضمیر آرم
فضاے عالم اندر نظر یکسر غبار آید

چو اندر دستِ زر افشانش نگارد خامہ ام وصفے
ورق اندر ورق دیوان شعرم زرنگار آید

ز طبع و دستِ او ہر گہ سخن رانم تو پنداری
کہ ابر و بحرم اندر بر زمین و بر میسار آید

چو طبع رونقش را در اضافت منقبت گویم — بچشم تاب خورشید درخشاں مستعار آید
حدیث خلق او از خامہ چوں در نامہ بنویسم — سر انگشت دیوانم چو نقش قندھار آید
زبیم رمح او در دیدگان خصم او زیں پس — بجاے مژہ پیکان و بجاے خواب خار آید
حکیمے گفت ہر کس تحفہ زخم کرد لاغر شود اکنوں — یقینم شد کہ شمشیرش زخونخواری نزار آید
بروز رزم او در گوش اہل مشرق و مغرب — بہر جانب کہ رو آرند بانگ زینہار آید
زشوق آنکہ بر مردم کف رادش ببخشاید — زر از کان سیم از معدن دُر از قعر بحار آید
بروز واقعہ ز الماس تیغش بسکہ خوں جوشد — تو گوئی سینۂ گیتی ہمہ یاقوت زار آید
محاسب گفت روزے لشکرم چو دشمن و لے ترسم — زخجلت بر نیارد سر اگر روز شمار آید
گرِ گیں با کفِ زر بخش چوں بر رخش بنشیند — بداں ماند کہ ابرے بر فراز کوہسار آید
حصارے نیست ملک آفرینش را مگر حزمش — چہ غم ز جیش قبا را کاندراں محکم حصار آید
فلک قدرا ملک صدرا بہار آید بہر سالے — بسوے آنکہ از خلقت بگیتی یادگار آید
بعیدت تہنیت گویند و من گویم تو خود عیدی — بعیدت تہنیت ہر کو نماید شرمسار آید
مرا نوروز بد روزے کہ دیدم چہر فیروزت — دگر نوروزہا در پیش من بے اعتبار آید
الا تا نسبت صدرا اگر با چار صد سنجی — چناں چوں نسبت بادہ چہل یک با چہار آید
حساب دولتت افزوں ازاں کاندر حساب افتد — شمار مدتت بیروں ازاں کاندر شمار آید
تو پنداری غرامت بجر عمان ست قاآنی — کہ از وے رشتہ اندر رشتہ در شاہوار آید

در مدح نظام الدولہ حسین خاں فرمایہ

بافال نیک باز زمیں بر سر شہریار — آمد ز ملک جم سوے رے صاحب اختیار

کمتر غلامِ شاه خداوندِ ملکِ جم
سالے دو پیش ازیں که شد آشفته ملکِ جم
ملکے که بود جمع تر از حالِ گل رخاں
از اهتمامِ خواجه پئے دفعِ شور و شر
از خواجه بار جست و سبکساری بست و رفت
نے نے خطا چو رانم بهمراهِ خویش برد
زیرا که بود قائد او بختِ خواجه
بس کارهائے طرفه بدستش نمود کش
لیک آنچه کرد از مددِ بختِ خواجه کرد
خود سنگریزه کیست که بے معجزِ رسول
بے عونِ ایزدی چه کند دورِ آسماں؟
اوج و حضیضِ موج ز باد است در بحور
آں را که خواجه خواند فرزندِ خویشتن
بارے بملکِ جم درِ خوف و رجا کشود
شورش نشاند و سور بنا کرد و در کشید
انهار کند و بر کرد کاریز و جوئے و جر
برداشت طرحِ غله و تحصیلِ زاں فروش
نظمِ سپه فزود و مثالِ دو ساله داد
زر داد تخم داد و تقاوی بهر زمیں

کمتر رهیِ خواجه خداوندِ حق گزار
وز هم گسیخت سلسلهٔ نظمِ آں دیار
چوں زلفِ یار گشت پریشان و بیقرار
فرمانروائے ملکِ جمش کرد شهریار
بے لشکر و معاون و همدست و پیشکار
هرچه آفریده [illegible] جهاں آفریدگار
کز جودِ او به جودِ دو گیتی شد آشکار
یک سال گفت نتواں بر وجهِ اختصار
کز نامیه است خرمیِ سرو و جویبار
گوید سخن چو مردِ سخن سنجِ هوشیار
بے زورِ حیدری چه بر آید ز ذوالفقار
جوش و خروشِ سیل ز ابر است در بهار
گر ناظمِ دو گیتی گردد عجب مدار
تا دوست را شکور کند خصم را شکار
حصنے که بد بموجِ فلک راد و بدار
بستاں فزود و قریه و پالیز و کشت زار
بخشید باج و رفت تکالیف را بدار
خود را عزیز کرد و درم را نمود خوار
داد و دهش فزود دهاقین ز هر کنار

از بسکه ساخت چینی از دود غصه گشت
کان کنده کوره بست قلم جست باغ ساخت
سد بست و کوه شکست و بیاورد سوی شهر
بهر طراز آب ز صد نیل ره سپرد دل
گه کرده ره نشست چو شمشیر بادشاه
گه جسته تو برآن گفتی به در گوش آسمان
تا که چو پا سخن گاه زمین دیش بفرق
صد سد بر سد و صد دره بسته کاندر ره
صد میل راه کرده تراند بیک دگر
وان چاه‌های چند که هم کنده زیر خاک
فرسوده بود سوده و آگنده آنچنانکه
بر چه بند و پاره بماهی رساند و گرد
آرزی کرام هرد به احیا از نشاط سر
از بهر خضر چاه ز بس تیشه زد بخاک
مزدور دار رفت بر سر چاه و کار کرد
یوسف شنیده ام که بچه گریه می نمود
یک بار رفت یوسف مصری اگر بچاه
یوسف به رفت دانان بس خزینه خسته
فرقی دگر که داشت ز یوسف خزین نبود

چون دیگ کاسه سر فغفور پر غبار
سرسبز و نهال گشت درختان میوه دار
شمشیر را که هست یکی رود خوشگوار
گه غار کوه کرده و گه کرده کوه غار
گه دشت را چو خنگ ملک کرده کوهسار
چون سنگریزه در تگ جو بیندش قرار
بر تاج گاو گرده دل یا بنشین ره سپار
وهم از صدای برون شد نفس نیست اقتدار
بجمل اساس عدل شهنشاه تاجدار
با از برای آب دو چشمش ز ره نظار
گفتی ملی ست هر یک از آنها به رهگذار
مزدور آن گرفت جهان برادر که کردگار
ور التفات خواجه ز ناسپاس کردگار
چشم زمین ز سوز درون گشت اشکبار
تا اوج ماه باگج ز سارو حبش استوار
او بود یوسفی که چه از وی گریست زار
او بهر آدمیان عمل شد هزار بار
او خود عزیز بود که در شد به چاه سار
کو شد به جبر بچه و این یک باختیار

وز حکم خواجه ساخت به شیراز اندرون
حصنے رفیع ساخت ببالاے آسمان
از قصرہا کہ ہر یک شان رشک آسمان
گوئی کشیدہ شہرش افلاک در بغل
بارے پس از دو سال کہ از ہجر خواجه شد
پیکے زرہ رسید کہ زی ملک خاوران
وان خواجۂ بزرگ خدا جوے شہ پرست
باخویش گفت عاطفت خواجه مر مرا
از عہد شیر خوارگی ام تربیت نمود
سربازی از سپاہ خدیو جہاں بدم
ولیدون ز لطف خواجه بجاے رسیدہ ام
بودم نخست و خار بنے خشک عاقبت
ایدر کہ گاہ بندگی در وز خدمت است
بردن بسیج سپاہ ملک بہ رے
این گفت و برنشست و برے رفت و سر نہاد
و در نزد وی ہر دو آمد و بیرون شگفتہ رو
کرد از پے بسیج سفر صرہ ہاے زر
با صد دو ندہ اسپ و دو صد استر سترگ
وز آن دہان شگافتہ ماران آہنیں

چندیں بنا کہ کردن توانمش شمار
حوضے عمیق کند بہ پہناے روزگار
وز باغہا کہ ہر یک شان داغ قندہار
گوئی گرفتہ راغش جنات در کنار
چون کلک خواجه دلش چاک و تن تراز
جیشے کند کمیل شہنشاہ کامگار
ہمت بکار بردہ پے دفع نابکار
بر واز حضیض ذلت براوج افتخار
تا روزے اینچنیں کہ شدم گرد شیر خوار
بے نام و بے نشاں و تہیدست و خاکسار
کم بردہ صف بصف بدرہ بار بار
ز اقبال او شدم چو گل سرخ کامگار
باید بعز خواجه کمر بستن استوار
اسپ و ستور و بختی و اسباب کارزار
بر خاک پاے خواجه وزی شاہ جست بار
ز امنساں کہ او خلاص ند رسرخ خوش عیار
چون نقد جاں بپاے غلامان شہ نثار
با چار صد ہیون زمیں کوب راہوار
کا قل خورند سوسہ پس می کنند نار

آورد نزد شه دو هزار از برای جنگ تا مارسان برآرند از خصم شه دمار

شه خلعتیش داد همایون بدستِ خویش چون کلک خواجه زر اندود و زرنگار

آن جامه که گفتی جبریل بافته از زلف و جعد حوری و غلمان نقش و پود و تار

هم دلو شه بدست خودش یکدرستِ زر یعنی چو زر درست شود بجد از نیت کار

وز خواجه عاطفتے یافت کز روان بود وز باز فرودی گل و از ابر مرغزار

از کردگار عقل و ز عقل شریف نفس وز نفس پاک پیکر و از هوش هوشیار

وز آب تازه ماهی و از سیم و زر فقیر وز قرب دوست عاشق و از وصل گل هزار

وز مصطفےٰ بلال و ز مهرِ فلک هلال وز مرتضےٰ اویس و ز نورِ قمر شمار

یا حاجی اندرون حدِ حرم در گهِ طواف یا ناجی از خلود ارم در صفِ شمار

خواجه ست نائبِ نبی و داده بخود متش برچیده است ساعد همت اسامه وار

هر کز اسامه محبست تخلف رسول گفت نفرین بدو درست ز خلاق نور و نار

آرے ضمیر خواجه محک ست و از محک نقدیکه خالص آید فزون جید اعتبار

امروز در عوالمِ هستی ز نیک و بد رازے نهفته نیست بر آن خضر نامدار

ناگفته داند آرزوے طفل در رحم نادیده یابد آنچه خورد وحش در قفار

از جود بخشند آنچه بهر گنج سیم و زر وز حزم داند آنچه بهر شاخ برگ و بار

پیر ست زنده دل که جوانست تا بحشر ز و بخت شهریار ظفر مند بختیار

شاهِ جهان کشاے محمد شه آنکه هست جان سوز تیغش از ملک الموت یادگار

اے خسرویکه تا بدهم روز واپسین ذکر محامدت نتوانم یک از هزار

خصم تو هیچ نخواهد شدن بلند الا دمیکه در سمِ اسپت شود غبار

یا ہچو سیل آب صعود آں زماں کند | کاجزاے جسمش از تفِ تیغت شود بخار
تا آں زماں کہ جسم و سر آن عتاب تو | ایں یک رود بہ نیزہ و آں یک بہ عبدار
پیوستہ باد آتشِ تیغ تو مشتعل | تا حاسدِ شریرِ ترا سوزد از شرار

مثنوی

اسم منسوب مثنوی ست مثنیٰ بمعنی تثنیہ کردہ۔ چوں شعر مثنوی در ہر دو مصرعہ قافیہ دارد ازاں روایں صنعت نظم را مثنوی گویند۔ بقول مولانا قاسم کاہے نزد شعرا در غزل ردیف زینت است و در مثنوی برعکس آں۔ شاعری قصیدہ و غزل تعلقات بتجربات نفسانی دارد و مثنوی مصوریِ مظاہر قدرت است و از ہمہ اصنافِ سخن مفید تر و وسیع تر و ہمہ گیر تر ست۔ دراں جذبات انسان و مناظر قدرت و واقعہ نگاری و تخییل و پند و وعظ و مسائل اخلاق و تصوف و غیر آنہا غرض ہر مضمونیکہ خواہند می توانند بیان کنند۔ داستان مثنوی را خواہ قلیل باشد یا کثیر تمہید شرط است و سلسلۂ ربط کلام واجب۔

معیار محاسن مثنوی امور ذیل را قرار دادہ اند۔

۱۔ در بیان نمودن واقعات حسن ترتیب را نگہدارند و صورت واقعہ چناں نگارند کہ در دل جاے گیرد۔

۲۔ براے ہر یکے از کسانیکہ در مثنوی ذکر کردہ شوند روشِ خاص قرار دادہ شود بہر جا کہ ذکرش آید یک سر موے ازاں تجاوز نہ کنند۔

۳۔ خصوصیات و جزئیات اصلی واقعہ را ہچو ماہر فن بیان کنند۔ اگرچہ آں واقعہ فرضی باشد۔ اما باید کہ ایں از بیان شاعر فہمیدہ نشود غرض صورت واقعہ چناں

کشند کہ در دل جا بگیرد۔
بالاتفاق اوزان مثنوی ہفت معین کردہ اند سوائے ازینہا بوزن دیگر مثنوی گفتن روانیست۔ دو وزن از بحر ہزج و دو وزن از بحر رمل و یک یک وزن از بحر سریع و بحر متقارب و بحر خفیف۔
ہمہ مثنوی عنوانات ذیل دارند۔
۱۔ رزمیہ یا تاریخ ہمچو شاہنامہ فردوسی و سکندر نامہ و غیر آنہا۔
۲۔ عشقیہ ہمچو شیرین خسرو و لیلیٰ مجنوں و نل دمن و یوسف زلیخا و غیر آں ہا۔
۳۔ قصہ و افسانہ مثل ہفت پیکر نظامی و ہشت بہشت۔
۴۔ اخلاقی مثل مخزن اسرار و بوستاں۔
۵۔ تصوّف و فلسفہ مثل حدیقۂ سنائی و منطق الطیر عطار و جام جم اوحدی و مثنوی مولانا روم و غیر آنہا۔

سکندر نامۂ نظامی

تذکرۂ نظامی

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید مطرزی۔ اصلش از تفرش است کہ از نواحیِ قم شمردہ می شود چنانچہ خود در سکندر نامہ فرمودہ ؎ چو در در چہ گنجہ گم + ولے از قہستانِ شہر قمم۔ پدرش وطن بگذاشتہ در گنجہ کہ از بلدۂ آذربایجان ست آمدہ و لا بتش دریں جا زادہ و ے را از علوم ظاہری و باطنی از مصطلحاتِ رسمی بہرۂ تام بود۔ عمر گرانمایہ را بقناعت و تقویٰ و عزلت و انزوا بسر نمودہ چوں شعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست بسینہ بستہ پیش ارباب دنیا نہ ایسادہ و از در خالق بدر مخلوق نرفتہ بلکہ سلاطین روزگار بوے بترک می جستند چنانچہ اکثر مثنویات

بالتماس شاہاں نظم فرمودہ ازاں جملہ مخزن اسرار۔ بنام بہرام شاہ والی روم و لیلے مجنوں باسم منوچہر شاہ شروان و خسرو و شیریں و ہفت پیکر ہر دو بنام اتابک قزل ارسلان و سکندر نامہ کہ آخری است بنام طغرل شاہ سلجوقی بہ سلک نظم کشید۔ سوائے خمسہ موصوفہ اقبال نامہ وغیر آنہا از وست۔ گویند بست ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رباعی وغیر آنہا از و یادگار ماندہ گو کہ حال در میان نیست۔ نثرے پاکیزہ دارد۔ مخترع قیود مروجہ حال مثنوی نظامی است یعنی ابتدائے مثنوی بہ حمد و نعت و منقبت و مناجات و تعریف شعر و سخن نمودہ بداستان گوئی رغبت نماید۔ آوردہ اند کہ نظامی بہ عمر ہشتاد و چہار سال بعد پانصد و نود و نہ ہجری کہ خود بتاریخ سکندر نامہ بحری گفتہ فوت گردید۔

در شاعری نظامی را خدائے سخن گویند او در رزم و بزم فلسفہ و عشق و اخلاق غرض ہمہ اقسام مضامین را بہ پیرایۂ لطیف و شیوۂ دلکش بیان می کند۔ نظامی نخستین کسے است کہ در تراکیب چستی و در کلام زور بلندی و شان و شوکت پیدا کردہ۔ نیز طرح شاعری عشقیہ انداخت و سنگ بنائے نازک خیالی و مضمون آفرینی کہ برآں متاخرین عمارات باشکوہ بلند بنا کردند۔

رفتن سکندر نزد نوشابہ بلباس سفارت

چو شبدیز را نعل زر بست روز — برآمد بزیں شاہ گیتی فروز

برسم رسولاں برآراست کار — سوئے نازنیں شد فرستادہ وار

چو آمد بدہلیز درگہ فراز — زمانے برآسود زاں ترک تاز

درو در گہی دید چوں آسماں ؎ زمیں بوس او ہم زمیں ہم زماں

پرستندگاں چوں خبر یافتند بر بانوی خویش بشتافتند

نمودند کز درگہِ شاہ روم کزو فرخی یافت ایں مرز و بوم

رسولی رسیدست با رای و ہوش پیام آوری چوں فرشتہ خموش

ز سر تا قدم صورتِ بخردی پدیدار او فرۂ ایزدی

بر آراست نوشابہ درگاہ را بزر در گرفت آہنی راہ را

پرستندگاں را بصد گونہ زیب صف اندر صف آراست آں دلفریب

بر آمود گوہر بمشکیں کمند فرو ہشت بر گوہر آگیں پرند

در آمد بجلوہ چو طاؤس باغ در افشاں و خنداں چو روشن چراغ

بر اورنگ شاہنشہی بر نشست گرفتہ معنبر ترنجے بدست

بفرمود کائین بجای آورند فرستادہ را در سرای آورند

وکیلان درگاہ دیوانِ او بجا آوریدند فرمانِ او

فرستادہ از در در آمد دلیر سوی تخت شد چوں خرامندہ شیر

کمر بستہ و شمشیر بکشادہ باز برسم رسولاں نبردش نماز

نہانی در آں قصر زیبندہ دید بہشتی سرای فریبندہ دید

پُر از حور آراستہ چوں بہشت بساط زمیں گشت عنبر سرشت

ز بس گوہریں گوش گردن کشاں شدہ چشم بینندہ گوہر فشاں

ز تابندہ یاقوت و رخشندہ لعل خرامندہ را آتشیں گشت نعل

نگر کاں و دریا بہم تاختند ہمہ جوہر اینجا بر انداختند

زن زیرک از سیرت شان او   دران داوری شد هراسان او

که این کاروان مرد آهسته رای   چرا رسم خدمت نیارد بجای

درو کرد باید پژوهندگی   که از ما ندارد شکوهندگی

ز سر تا قدم دید در شهریار   زر پخته را بر محک زد عیار

چو نیکو نگه کرد بشناختش   بتخت خود آرامگه ساختش

خبر یافت از شه که اسکندر است   نشستن بهر تخت را درخور است

ز فیروزی هفت چرخ کبود   پس داد بر شاه عالم درود

بپوشید رخساره و زد شرم گرد   نخستین نمودار آزرم کرد

نگرد از شهی هیچ بروی پدید   که بر قفل تو هست ما را کلید

سکندر برسم فرستادگان   نگهداشت آئین آزادگان

درودی پیاپی رساندش نخست   فرستادگی کرد بر خود درست

پس آنگه گزارش گرفت از پیام   که شاه جهان داور نیک نام

چنین گفت کای بانوی نام جوی   ز نام آوران جهان برده گوی

چه افتاد کز ما عنان تافتی   سرے ما تو یکبار در نشناختی

ز بونی چه دیدی که توسن شدے   چه بیداد کردم که دشمن شدے

کجا تیغی از تیغ من تیز تر   نه پیکان من آتش انگیز تر

که از من بدانکس پناه آورے   همان به که سر سوی شاه آورے

بدرگاه من پای خاکی کنی   ز جوشیدن ترسناکی کنی

چو من ره بدین مملکت ساختم   برو سایهٔ دولت انداختم

کمر چون نه بستی بدرگاہ من ● چرا روی پیچیدی از راہ من

بمیخانۂ و میوہ زیبم دہے ● بنقل و بریحان فریبم دہے

پذیرفته شد آنچه کردی نخست ● پذیرا شو اکنون برای درست

مرا دیدن تو بفرہنگ و رائے ● ہمایون تر آید ز فر ہمائے

چنان کن که فردا بہنگام بار ● خرامی سوی درگہ شہریار

شہنشہ چو بگذارد پیغام خویش ● بامید پاسخ سر افگندہ پیش

بپاسخ نمودن زن ہوشمند ● ز یاقوت سر بستہ بگشاد بند

کہ صد آفرین بر تو شاہ دلیر ● کہ پیغام خود خود گزاری چو شیر

چنان آیدم در دل اے پہلوان ● کہ با این سر و سایۂ خسروان

میانجی نۂ شاہ آزادۂ ● فرستندۂ نہ فرستادۂ

پیام تو چون تیغ گردن زند ● کرا زہرہ کین تیغ بر من زند

ولیکن چو شہ تیغ بازی کند ● سر تیغ او سرفرازی کند

ز تیغ سکندر چہ رانی سخن ● سکندر توئی چارۂ خویش کن

مرا خواندی خود بدام آمدے ● نظر پختہ تر کن کہ خام آمدے

فرستادت اقبال من پیش من ● زہی طالع دولت اندیش من

جہاندار گفت ای سزاوار تخت ● پژوہش مکن جز بفرمان بخت

سکندر محیط ست و من جوی آب ● منہ تہمت سایہ بر آفتاب

مرا چون نہی در عیار کسے ● کہ یابی چو من پاسبانش بسے

دل خود ز بدعہدی آزاد کن ● وزین خوبتر شاہ را یاد کن

سکندر چو گوئی چنان بیکس است   که حمال پیغام خود خود بس است
بدرگاه او بیش ازان است مرد   که او را قدم رنجه بایست کرد
دگر بار نوشابهٔ هوشمند   ز نوشین لب خویش بگشاد بند
کزین بیش بر دلفریبی مباش   بناراستی یکہ کیبی مباش
ستیزه میاور درین داوری   که پیداست نامت بنام آوری
پیامت بزرگ است نامت بزرگ   نهفته مکن شیر در چرم گرگ
فرستاده را نیست این دسترس   که با ما به تندی برآرد نفس
نه جباری خویش را کم کند   نه در پیش من پشت را خم کند
درآید به تندی و خونخوارگی   بجز شه کرا باشد این یارگی
جز اینم نشانهای پوشیده هست   کزو راز پوشیده آید بدست
جوابش چنین داد شاهِ دلیر   که ناید ز روباه پیغام شیر
اگر من بچشم تو نام آورم   سکندر نیم زو پیام آورم
مرا با پیامِ بزرگان چه کار   تصرف نباید درین پرده بار
اگر تندیِ زیر پیغام هست   تو دانی و آنکس که این نقش بست
اگر در میانجی دلیر آمدم   نه از روبه از نزد شیر آمدم
در آئین شاهان و رسم کیان   پیام آوران ایمنند از زیان
چو پیغام شه بر تو کردم پدید   مزن پرهٔ قفل را بر کلید
جوابم بفرمای گفتن براز   که تا ره نوردم سوی خانه باز
برآشفت نوشابه زان شیر دل   که پوشیده خورشید را زیر گل

محابا رہا کرد و شد گرم خیز | زبان کرد بر پاسخ شاه تیز
که با من چه سود است پوشیده نت | بگل روی خورشید اندودنت
بفرمود کاره کنیز دوان | حریری برو پیکر خسروان
یکے گوشه از شقۂ آں حریر | بدو داد کیں نقش بر دست گیر
ببیں تا نشان رخ کیست ایں | دریں کارگاه از پے چیست ایں
اگر پیکر تست چندیں مکوش | با بروے خود آسماں را مپوش
وگر نیست بگذر که رستی ز غم | جوابے ببر خدمتے نیز هم
سکندر بفرمان او ساز کرد | حریر نوشته ز هم باز کرد
بعینه درو صورت خویش دید | ولایت بدست بد اندیش دید
ستیزه در انکار نامد صواب | فرو ماند یکبارگی در جواب
بترسید و شد رنگ رویش چو کاه | بپارای خود برد خود را پناه
چو دانست نوشابه کاں تند شیر | هراساں شد از تندی آمد بزیر
بدو گفت کاے خسرو نامدار | بسے بازی آرد چنیں روزگار
میندیش مهر مرا پیش داں | هم ایں خانه را خانۂ خویش داں
بتو نقش تو زاں نمودم نخست | که تا نقش من بر تو گردد درست
اگرچه زنم زن سپر افگنیستم | ز کار جهاں بے خبر نیستم
ترا من کنیز پرستنده ام | هم آنجا هم اینجا یکے بنده ام
منم شیر زن گر توئی شیر مرد | چه ماده چه نر شیر وقت نبرد
چه برجوشم از خشم چوں تند میغ | در آب آتش انگیزم از برق تیغ

کفالگاہِ شیراں درآرم بداغ — زبیرِ نہنگاں فروزم چراغ
زمہرم مکش سوی پیکار خویش — گرفتہ مزن با گرفتار خویش
منہ خار تا در نیفتی بخار — رہا نندہ شو تا شوی رستگار
تو آنگہ کہ برمن شوی فتحیاب — زنِ بیوہ را دادہ باشی جواب
من ار با تو چرخم بہنگام کیں — شوم قائم انداز روی زمیں
دریں ہم نبردی چو روباہ و گرگ — تو سرکوچک آئی و من سربزرگ
چنیں آمدست از بزرگان بسیر — کہ با ہیچ نا داشت کشتی مگیر
کہ گر بر جہد بہ تو جرفی کنند — بکوشند بجاں تا ترا بفگنند
تنم گرچہ ہست از مقیمانِ شہر — دلم نیست فارغ زشاہانِ دہر
زہندوستاں تا بیابانِ روم — زدیراں زمیں تا بآباد بوم
فرستادہ ام سوی ہر کشورے — طبیعت شناشے و صورتگرے
بداں تا زشاہانِ اقلیم گیر — زنند صورتِ ہر کسے بر حریر
نگارندۂ صورتِ ہر دیار — سرانجام نزد من آرد نگار
چو آرند صورت بنزدیک من — درو بنگرد رای باریک من
بجاں خواہم آں نقش را در نشست — کہ ہر کس کہ ایں راز دارد درست
چو گویند نقشِ فلاں پادشاست — پذیرم کہ آں نقش نقشے ست راست
پس از ناخنِ پای تا فرقِ سر — گمارم بہر صورتے در نظر
زہر سال خوردی و ہر تازۂ — بگیرم بقدر وے اندازۂ
بدو نیک ہر صورتے در قیاس — شناسم کہ ہستم فراست شناس

شب و روز بیچاره سازی نیم   درین پرده با خود ببازی نیم
ترازوی همت بروان میکنم   سگ سنگی خسروان میکنم
زهر نقش کان یافتم در پرند   خیالِ تو آمد مرا دل پسند
که تا جان بهم آشنائی دهد   بر آرزم خسرو گواهی دهد
چو گفت این سخن با سکندر دلیر   ز تخت گرانمایه آمد بزیر
فرو ماندش اندرین دستگاه   که یک تخت را بر نشاید دو شاه
نه بینی دو شاه است شطرنج را   که بر هر دلی نو کند رنج را
پریچهره چون از سر تخت خویش   فرود آمد و خدمت آورده پیش
عروسانه بر کرسی زر نشست   شهنشاه گشت آئین پرست
شه از شرم آن ماهی چون نهنگ   چو زر راند از رنگ میشد برنگ
بدل گفت کیں کاروانگه زن است   بفرهنگ مردی دلش روشن است
زنی کاینچنین کردنیها کند   ز شیرنه مرد آفرینها کند
ولی زن نباید که باشد دلیر   که محکم بود کینهٔ ماده شیر
زنان را ترازو بود سنگ زن   بود سنگ مردان ترازو شکن
زن آن به که در پرده پنهان بود   که آهنگ بی پرده افغان بود
اگر نیک بودی همه کار زن   زنان را مزن نام بودی نه زن
چه خوش گفت جمشید با رای زن   که یا پرده یا گور به جای زن
مشو ایمن از زن که زن پارساست   که خر بسته به گرچه دزد آشناست
دگر باره گفت آنچه کم بود کیست   شفاعت درین پرده بیهودگی ست

بتلخی در اندیشہ را نوش دہ   در افتادۂ تن فراموش دہ
نپوشیم دگر رخ چو پیکاں کاں   نگیرم رہ و رسم دیوانگاں
دل بستہ را بر کشایم ز بند   گرہ بر گرہ چوں توانم فگند
بجاے چنیں دلبر مہرباں   کہ زیبا سرشت است و شیریں زباں
گرت دشمنی کینہ ور یافتے   بجز سر بریدن چہ بر تافتے
ازینجا اگر بر کشم بارِ خویش   نگہدارم اندازۂ کارِ خویش
چو بر طاس رخشندہ افتاد مور   رہانندہ را چارہ باید نہ زور
شکیبائی آرم دریں رنج و تاب   خیالیست گوئی کہ بینم بخواب

حکایت بر سبیل تمثیل

شنیدم رسن بستۂ سوی دار   برو تازگی رفت چوں نوبہار
بپرسید کش از مہرباناں یکے   کہ خرم چرائی و غم اندکے
چنیں داد پاسخ کہ عمر اینقدر   مغم بدنیش چوں توانم بسر
دریں بود کایزد رہائیش داد   دراں تیرگی روشنائیش داد
بسا قفل کاں را نیابی کلید   کشائندۂ ناگہ آید پدید
ازیں در بسے گفت با خویشتن   ہم آخر بہ تسلیم در داد تن
تہمتن چو تنہا کند ترکتاز   بدو دیو را دست گردد دراز
مغنے چو بے پردہ گوید سرود   زند خندہ بر بانگ سادہ بانگ رود
چو لختے منش را بمالید گوش   نشاند آتشِ طیرگی را ز جوش

شکبندگی دید درمان خویش — بہ تسلیم دولت سرافگند پیش

کمربست نوشابہ چوں چاکراں — بفرمود تا آں پری پیکراں

زہر گونہ آرایشِ خواں کنند — بسیچ خورشہای الواں کنند

کنیزاں چو شمع برخاستند — ملوکانہ خوانہا برآراستند

نہادند نزلی زغایت بروں — زہر پختہ پختۂ چند گوں

رقاق تنک گردۂ گرد روے — زگردِ سراپردہ تا گرد کوے

ہماں قرصۂ شکر آمیختہ — چو گنجد براں گردہا ریختہ

اباہاے نوشین عنبر سرشت — خبر داد از خوردہاے بہشت

زبس کوہ و گاو ماہی چو کوہ — شدہ در زمیں گاو ماہی ستوہ

زمرغ و برہ روی رنگیں بساط — برآورد برمرغ خواراں نشاط

مصوص سرای و آچپار نغز — ز بادام و پستہ برآوردہ مغز

زبس صاف پالودۂ عطرساے — بسا مغز پالودہ کامد بجاے

زلوزینۂ خشک و حلوای تر — بہ تنگ آمدہ تنگہاے شکر

قفاعِ گلابی و گل شکری — طبرزد فشاں از دم عنبری

جدا از پیِ خسروِ نیک بخت — بساط زر افگند بالای تخت

نہادہ یکے خوانِ خورشید تاب — برو چار کاسہ ز بلور ناب

یکے از زر و دیگر از لعل پر — سوم پر ز یاقوت و چارم ز دُر

ولے بود سرپوش بالای شاں — کہ تا کس نوشابہ ماند نہاں

سکندر چو سرپوش شاں کرد باز — بہ بیند کہ سنگیست در خواں فراز

چو بر مائده دستها شد دراز — دهان بر خورش راه بکشاد باز
بشه گفت نوشابه بکشای دست — بخور این خورشها که در پیش هست
بنوشابه گفت کای ساده دل — نوا کج مزن تا نمانی خجل
درین صحن یاقوت و خوان زرم — همه سنگ شد سنگ را چون خورم
چگونه خورد آدمی سنگ را — طبیعت کجا خواهد این رنگ را
طعامی بیاور که خوردن توان — برغبت برو دست بردن توان
بخندید نوشابه در روی شاه — که چون سنگ را در گلو نیست راه
چرا از پی سنگ ناخوردنی — کنی داوریهای ناکردنی
بچیزی چه باید سر افروختن — که نتوان ازو طعمه ساختن
چو ناخوردنی آمد این سفله سنگ — درو سلفگانه چه بازیم جنگ
درین ره که از سنگ ناید گشاد — چرا سنگ بر سنگ باید نهاد
کسانیکه زین سنگ برداشتند — نخوردند چون سنگ بگذاشتند
تو نیز ار ته سنگ بر آزمای — سبک سنگ شو تا بمانی بجای
ز سیاره آن زن نغز گوی — ز ناخورده خوان کرد شه دست شوی
بنوشابه گفت آن شه بانوان — به از شیر مردان بهوش و توان
سخن خوب گوئی که جوهر پرست — ز جوهر بجز سنگ نارد بدست
ولی آنکه این نکته بودی درست — که گویند جوهر نجستی نخست
مرا گر نبد گوهری بر کلاه — ز گوهر نباید تهی تاج شاه
ترا کاسه و خوان پر از گوهر است — ملامت ببین تا کرا در خور است

چہ باید بخواں جوہر اندوختن — مرا جوہر اندازی آموختن

زدن خاک در دیدۂ جوہری — ہمہ خانہ یاقوت اسکندری

ولیکن چو می بینم از رای خویش — سخنہاے تو ہست بر جای خویش

ہزار آفریں بر زنِ نیک رای — کہ ما را بمردی شود رہنماے

ز پندِ تو اے بانوے پیش بیں — زدم سکۂ زر چو زر بر زمیں

چو نوشابہ آں آفریں کرد گوش — زمیں را بلب کرد یاقوت پوش

بفرمود کارند خوانہاے خورد — ہمیں نقلدانہاے نادیدہ گرد

نخست از ہمہ چاشنی برگرفت — دراں چاشنی ماند خسرو شگفت

ز خدمت نیاسودہ چندانکہ شاہ — ز خوردن بیاسود و شد سوی راہ

بوقت شدن کرد با شاہ عہد — کہ نارد ببازار نوشابہ جہد

بفرمود تا شہ وثیقت نبشت — بدو داد و شد سوی بزم بہشت

سکندر چو زاں شہر شد باز جاے — فریب از فلک دید و فتح از خداے

بداں رستگاری کہ بودش ہراس — رہانندہ را کرد صد رہ سپاس

شب از روز رخشندہ چوں گوی برد — چراغے بیفروخت و شمعے بمرد

بتا داں آں گوی زریں مہر — بسا گوی سیمیں کہ بنمود چہر

شہ آسایشِ خواب را کار بست — دو لختے دراں چار دیوار بست

بر آسودہ تا صبح دم بر دمید — سپیدی شد اندر سیاہی پدید

سر از خواب نوشیں بر آورد شاہ — یکے مجلس آراست چوں صبح گاہ

چو خورشید نارنج زریں بدست — ترنج فلک را بدو سر شکست

پریچهره نوشابهٔ نوش بهر — بفال همایون برون شد ز شهر

چو رخشنده ماهی که در وقت شام — برآید ز مشرق چو گردد تمام

کنیزان چو پروین به پیرامنش — ز تارک دُر آمود تا دامنش

روان ماهرویان پس پشت او — چو ناهید صد در یک انگشت او

پریرخ چو لشکرگه شاه دید — جهان در جهان خیل و خرگاه دید

ازان پرنیانهای زرین درفش — هوا گشت گلگون و صحرا بنفش

زبس نوبتیهای گوهر نگار — نمی بود ره بر در شهریار

نشان جست آمد بدرگاه شاه — سر نوبتی دید بر اوج ماه

زده بارگاهی بر ابریشم طناب — ستونش ز زر و میخش از سیم ناب

فرود آمد از بارگی بار خواست — زمین بوس شاه جهاندار خواست

رقیبان بارش کشادند بار — در آمد بنوبت گه شهریار

سران جهاندیده در پیشگاه — سر افگنده بر سایهٔ یک کلاه

کمر بر کمر تاجداران دهر — به پیش جهاندار پیروزبهر

چنان کز پس رونق نور تاب — شده مرد بیننده را زهره آب

همه گشت با نقش خیره اجفت — نه یارای جنبش نه یارای گفت

عروس حصاری چو دید آن حصار — بلرزید زان درگه تنگ بار

زمین بوس کرد آفرین برگرفت — در و ماند آن شیر مردان شگفت

بفرمود خسرو که از زر ناب — یکی کرسی آرند چون آفتاب

عروس جهان را فشانند از برش — عروسان دیگر فراز سرش

بپرسید و بس مہربانی نمود | بر آن آمدن شادمانی نمود
نشیننده را چون دل آمد بجای | اشارت چنان رفت با رہنمای
کہ سالار خوان خوردہ و خوان آورد | خورشہای خوش در میان آورد
نخستین ز جلاب نوشین سرشت | زمین گشت چون حوض کوثر بہشت
یکی جوی زان حوض نوشین گلاب | نہ خسرو کہ شیرین ندیدہ بخواب
نہادند خوان آنگہی سید ربیع | گرانیدہ شد گرد عنبر بسیغ
ز ہر نعمتی کاید اندر شمار | فرو ریختہ کوہی از ہر کنار
حریر رقاق و دو پرویزنی | چہ مہتاب روشن تر از روشنی
ہمان گردہ نرم چون لیف خز | کزو پختہ شد گردہ گردہ پز
اباہای الوان صد گونہ بیش | بخوردنہای ندیدہ نہادند پیش
جہان را یکی خورد الوان نمود | کزان خورد چیزی بران خوان نبود
چو خوردند چندانکہ آمد پسند | ز جام و صراحی گشادند بند
می ناب خوردند تا نیم روز | چو می در ولایت شد آتش فروز
نشاط ابروی می پرستان گشاد | ز نیروی می روی مستان گشاد
پری پیکران اندران دلبری | نشستند تا شب برامشگری
چو شب خواست کز غم سپاہ آورد | نشش سر سوی خوابگاہ آورد
بآن نعمتان گفت سالار دہر | یک امشب نشاید شدن سوی شہر
چنان ست فرمان کہ فردا پگاہ | بر آریم بزمی نہ ماہی بماہ
برسم فریدون و آئین کے | ستانیم داد دل اندر دمے

مگر چوں فرو ریزد آتش ز جام
شود کار ما پخته از خون خام

زمانے ز شنجل زمیں بگذریم
بمی جان پرورده جاں پروریم

فروزنده گردیم چوں گل ز مے
بآں کوزه از گل بر آریم خوے

زمیں را بجرعه معنبر کنیم
بسر سوی شادی گلِ تر کنیم

پریزادگاں بوسه دادند خاک
پری دار هم شاد و هم شرمناک

فروزنده نوشابه در بزم شاه
فروزاں تر از زهره در صبحگاه

چو شب زیورِ عنبر ساز کرد
سر نافهٔ مشک را باز کرد

سر از زلف مشکیں آں دلستاں
کمندے بر آراست عنبر فشاں

مه و مشتری را بمشکیں کمند
فرود آورید از سپهرِ بلند

شبِ جشن بود آں شبِ دلنواز
پری پیکراں چوں پری جلوه ساز

نگر کاتشے بر فروزند لعل
در آتش نهند از پی شاه نعل

بفرمود شه کاتش افروختند
برسم مغاں بوی خوش سوختند

ز باده چناں آتشے بر فروخت
که میخوارگاں را درو رخت سوخت

برو دود مے دلهواے دگر
همی برد شب را بشادی بسر

چو شنگرف شد دود بر لاجورد
سمورِ سیه زاده روباه زرد

دگر باره در جنبش آمد نشاط
دُر آموده شد خسروانی بساط

چمن باز نو شد بشمشاد و سرو
خرامش در آمد بکبک و تذرو

نوا گر شدند آں پری چهرگاں
نو آئین بود مهر در مهرگاں

ز بیجاده گوں بادهٔ دلفروز
فشاندند بیجاده بر روی روز

بیا ساقی از باده جامی بیار — ز بیجاده گون گل پیامی بیار
رخم را بآن باده چون باده کن — ز بیجاده رنگم چو بیجاده کن

داستان جشن نوشابه

بجشن فریدون و نوروز جم — که شادی سترد از جهان نام غم
جهاندار بنشست بر تخت خویش — نشستند شاهان سر افگنده پیش
نوازندگان می درو دو جام — برآراسته دست مجلس تمام
می نوش و نوشابهٔ چون شکر — عروسان بگردش کمر در کمر
بران نخلی اسکندر فیلقوس — نکرد التفاتی بچندین عروس
یکی آنکه خود بود پرهیزگار — دگر در حرم کرد نتوان شکار
یکایک همه لشکر از شرم او — نگشتند یک ذره ز آزرم او
هوا سرد و خرگاه خورشید گرم — زمین خشک و بالین جمشید نرم
برون رفت از چاه دلو آفتاب — بماهی گرفتن سوی حوض آب
درم بر درم کیسهٔ کوه و شخ — گره بست چون پشت ماهی ز یخ
دمادم فروگیر چون چشم گرگ — شده کارگر کینه دوزان بزرگ
سرین گوزن و کفلگاه گور — بپهلوی شیران برآورده زور
کباب تر از ران آهوی نر — نمک ریخته آب را در جگر
زبازیدن ابر کافور بار — سمن رسته از دستهای چنار
بنفشه نکرده سر غنچه تیز — چو ابر بهار آسمان برف ریز

درخت گل از بار آبستنے — ستم کردہ بر بچۂ رستنے
دہن ناگشادہ لبِ آبگیر — کہ آید لبِ سبزہ را بوی شیر
جہاں بلبلاں را دریدہ دل — ز نامحرماں روی پوشیدہ گل
شدہ بلبلہ بلبلِ انجمن — چو کبکِ دری قہقہہ در دہن
ز رخسار میخوارگاں رنگ مے — بہر گوشۂ گل بر آوردہ خوے
ببندد شبِ دوش فرمودہ شاہ — کہ آتش فروزند در بزمگاہ
بر آراست از زینت و زر زیب — چو باغ ارم مجلسِ دلفریب
درو آتشے چوں گل افروختہ — گل از رشکِ آں گلستاں سوختہ
شدہ خار ز آتش چو گل زبردست — نہ چوں خار زرتشت آتش پرست
بشکیں زکال آتشِ لعل رنگ — در افتادہ چوں عکس گوہر بسنگ
بآتش براں شوشۂ مشک سنج — چو مارِ سیہ بر سرِ کانِ گنج
ز بیرحمتی دادہ پیر مجوس — سوادِ حبش را بتاراج روس
ز ہندوستاں آمدہ جو نے — بہر جو کہ زد سوختہ خرمنے
می ارغواں گشتہ بر جای او — بنفشہ درودہ بوقتِ درو
سیاہی بہا زندراں بردہ مشک — بدل کردہ با شوشۂ زر خشک
ز ہندو زنی خانہ پرخوں شدہ — ہمہ آبنوسش طبرخوں شدہ
بچیں کرد سقلابی ترک و تاز — سموری بسر طاسے کرد یاز
بلای بر آوردہ آواز خوش — صلا دادہ در روم و خود در حبش
بر آوازِ آں زنگیِ قیر گوں — کشادہ ز دل زہر دیدہ خوں

دبیری قلم رستہ از پشت او　　قلمہاے مشکیں در انگشت او

نشستہ جوانمرد اطلس فروش　　ز خاکستری پیرزن درع پوش

ز بہر پلاسے رسن تافتہ　　بجاے پلاس اطلسی یافتہ

چو در کورۂ مرد اکسیر گر　　فرو برد آہن برآورد زر

شرارہ کہ اکسیر زر ساختہ　　ز ہر سو بدامن زر انداختہ

دخاں از برِ شعلۂ آذری　　چو بر سرخ گل برگ نیلوفری

سفالی بریحان بر آراستہ　　بریحانی از بیشہا خاستہ

ز آتش گلے باغ جمشید بود　　کلیچہ پز خوانِ خورشید بود

فروزندۂ گوہر نیک و بد　　رفیق مغ و مونس ہیربد

شگفتہ گلے خورد او خاربن　　بدیدار تازہ بگوہر کہن

ترنم سراے تہی مایگاں　　پیام آورد یک ہمسایگاں

ترنگا ترنگے کہ زد ساز او　　بہ از زند زرتشت آواز او

بدیں زندگی آتشِ زند سوز　　برافروختہ شاہ گیتی فروز

چو برگِ گل سرخ بر شاخ سرو　　برو گاہ دراج و گاہے تذرو

ز بسدی چناری برافراختہ　　برو کبک نالند چوں فاختہ

اگر پاے بط بر سر آرد چنار　　برو سینۂ بط زند زیر زار

تنِ بط بود در خورِ آب گیر　　چو بر آتش آری برآرد نفیر

دراں باغ مرغاں بجوش آمدہ　　ز ہر یک دگر گوں خروش آمدہ

صراحی برآوردہ بانگِ سرود　　سرودِ نو آیین تراز بانگ رود

جگر با بخون در نمک یافته　　نمک را ز حسرت جگر تافته

شکر پاره با نوک دندان براز　　شکرخواره را کرده دندان دراز

کباب تر و بوی افزا ز خشک　　اباهاے پرورده با بوی مشک

ز آچارها آنچه باشد عزیز　　ترنج و به و نار و نارنج نیز

مغنی چو زهره برامشگرے　　صراحی درخشنده چون مشترے

بگلگون گلابے دل آویز تر　　نشانده جهان از جهان دردسر

همه ساز آهنگها نرم خیز　　بجز ساز کاهنگ او بود تیز

همه پخته بودند یاران تمام　　بجز باده کو در میان بود خام

سکندر ز مستے شده نیم خواب　　روان چنگ در چنگ چنگی چو آب

مے و مرغ و ریحان و آواز چنگ　　بتی تنگ چشم اندر آغوش تنگ

کسی کین مرادش میسر شود　　گرش جم نباشد سکندر شود

بیادِ شه آن مشتری پیکران　　چو زهره کشیدند رطل گران

چو یک نیمه از روز روشن گذشت　　فلک نیم راهِ زمین در نوشت

بفرمود شه تا رقیبانِ گنج　　کشند از پیے میهمان پای رنج

زرو زیور آرند خروارها　　ز سیفور اطلس شتروارها

ز چین و حبش خادمان نیز چند　　بدیدار نیکو ببالا بلند

بسی نافهٔ مشک و دیبلے نغز　　کز ایشان فزوده شود هوش مغز

زمردِ نگینهاسے باآب و رنگ　　در و لعل و پیروزه بوزان و سنگ

یکے تاج زرین زمرد نگار　　برآمود از لولوِ شاهوار

پرندی مکلل بیاقوت و دُر | ہمہ درزش از مشک و کافور پُر

عماری و اشتر بہ ہرّای زنہ | عماری کشاں جملہ زرّیں کمر

ہمہ تازی اسپان دریا گذار | بیونان ہمہ تیز رو زیر بار

چنیں زیورِ نغز گوہر فشاں | بنوشابہ دادند زیور کشاں

بپوشید نوشابہ تشریف شاہ | چو تشریف خورشید رخشندہ ماہ

جداگانہ از بہر ہر پیکری | بفرمود پرداختن زیوری

باندازۂ ہر یکے چیز داد | بپوشید شاں برونی نیز داد

پری چہرہ با آں پری پیکراں | شدہ از بسے گنج و گوہر گراں

زمیں بوسہ دادند بر شکر شاہ | بخرم ولے بر گرفتند راہ

رُخ از خرمی چوں گل افروختہ | ز نعمت بسی نعمت اندوختہ

مرادِ دل از پادشہ یافتہ | عناں سوی ماوای خود تافتہ

از اں کان گوہر گراں آمدند | چو گنج رواں باز جا آمدند

بیا ساقی آں شیر شنگرف گوں | کہ عکسش در آرد بسیماب خوں

بمن دہ کہ سیماب گوں گشتہ ام | بسیماب چوں ناخنِ رشتہ ام

انتخاب از یوسف زلیخا جامی

دریں کتاب مُلّا عبدالرحمٰن جامی قصہ یوسف و زلیخا را کہ از احسن قصص عالم است در سلک نظم کشیدہ، ایں کتاب خیلے مرغوب و مطبوع طبائع

خواص وعوام گردیده - و مایۂ امتیاز و شہرت ملّا جامی ست -

ملّا عبدالرحمٰن جامی

نورالدین لقب - ملّا عبدالرحمٰن نام و جامی تخلص داشت پدرش نظام الدین احمد بن شمس الدین محمد از اہالی دشت داصفہان بود - پدرش از اصفہان بجام آمد - ولادت مولانا بجام اتفاق افتاد وا وہم درانجا نشو ونما یافت - درآغاز دشتی تخلص داشت - باز جامی نہادہ - چنانچہ خود فرمودہ ؎

مولدم جام و رشحۂ قلمم جرعۂ جام شیخ الاسلامی ست
لاجرم در میان اہل سخن بدو معنی تخلصم جامی ست

مراد از شیخ الاسلام شیخ احمد جام ژندہ پیل ست کہ ولیے بود کامل - وعارفے بود بزرگتر - مولانا جامی فاضلے بود بلند ہمت - وعارفے بود باعلم وحکمت در بدایت سن باکتساب کمالات پرداخت - ودراندک مدت سرآمد فضلائے زمان گشت پس از حصول علوم ظاہری دست ارادت بدامن خواجہ عبیداللہ احرار نقشبندی زد - واز ریاضات ومجاہدات باعلیٰ مراتب سلوک رسید - علماء زہاد از دیار وبلادِ دور دست اوطانِ خویش گذاشتہ برائے حصول کمالات بخدمت مولانا شتافتند - سلطان ابوسعید سلطان حسین میرزا بایقرا خیلے اعزاز واحترام مولانا می نمودے مولانا در مقابل خمسۂ نظامی ہفت مثنوی مرسومہ بہ سبحۃ الابرار نگاشتہ وماسوائے آں در اکثر علوم بفارسی وعربی نظماً ونثراً تصانیف کثیرہ داشتہ ودرسال ہشت وصد ونود وہشت رخت اقامت از عالم فانی بہ نشاء باقی بربست بقول دولت شاہ طوطیان شکر شکن ہند را سوادِ دیوان ونشائش خاموش ساخت وشیریں زبانان وفارسانِ میدانِ مملکت فارس تا شہد اشعارش نوشیدند - دیگر انگشت بر دہان ہیچ گویان نزدند - الحق پس از امیر خسرو

در اصنافِ شعر بایں جامعیت ہیچ کسے بر نیامدہ۔ مراتبِ حسن و عشق را با کمال ملاحت و لطافت نظم کردہ و استعارات نادرہ و تشبیہات نفیسہ بکار آوردہ۔

طلب کردن بادشاہ مصر حضرت یوسف را برائے تعبیر خواب خود

بسا قفلے کہ ناپیدا کلید است　　بروے راہِ کشائش ناپدید است

بود چوں کارِ دانا ہیچ در ہیچ　　بہ پیشش کوشش فکر و نظر ہیچ

ز ناگہ دستِ صنعے در میاں نے　　بفتحش ہیچ صانع را گماں نے

پدید آید ز غیب آں را کشادے　　ودیعت در کشادش ہر مرادے

چو یوسف دل ز حیلتہائے خود کند　　برید از رشتۂ تدبیر پیوند

بجز ایزد نماند آنرا پناہے　　کہ باشد در نوائب تکیہ گاہے

ز پندارِ خودی و بیخودی رست　　گرفتش فیضِ فضلِ ایزدی دست

شبے سلطانِ مصر آں شاہ بیدار　　بخوابش ہفت گاو آمد پدیدار

ہمہ بسیار خوب و سخت فربہ　　بخوبی و خوشی از یک دگر بہ

وزاں پس ہفت دیگر در برابر　　پدید آمد سراسر خشک و لاغر

درآں ہفتِ نخستیں روی کردند　　بسانِ سبزہ آں را پاک خوردند

بدینساں سبز و خرم ہفت خوشہ　　کہ دل زاں قوت بردی دیدہ توشہ

برآمد از عقب ہفت دگر خشک　　براں پیچید و کردش سر بسر خشک

چو سلطاں بامداد از خواب برخاست
ز ہر بیدار دل تعبیر آں خواست

ہمہ گفتند کایں خواب محال است
فراہم کردۂ وہم و خیال است

بحکم عقل تعبیرے ندارد
بجز اعراض تدبیرے ندارد

جواں مردے کہ از یوسف خبر داشت
ز روئے کار یوسف پردہ برداشت

کہ در زنداں ہمایوں فر جوانیست
کہ در حل دقائق خردہ دانیست

بود بیدار در تعبیر ہر خواب
دلش غواص ایں بحر گہریاب

اگر گوئی برو بکشایم ایں راز
وزد تعبیر خوابت آورم باز

بگفتا اذن خواہی چیست از من
چہ بہتر کور را از چشم روشن

مرا چشم خرد زاں لحظہ کور است
کہ از وا گشتن ایں راز دور است

رواں شد جانب زنداں جوانمرد
بہ یوسف حال خواب شہ بیاں کرد

بگفتا گاو و خوشہ ہر دو سال اند
باوصاف خودش اوصاف حال اند

چو باشد خوشہ سبز و گاو فربہ
بود از خوبی سالت خبردہ

چو باشد خوشہ خشک و گاو لاغر
بود از سال تنگت قصہ آور

نخستیں سالہائے ہفت گانہ
بود باران و آب و کشت و دانہ

ہمہ عالم ز نعمت پر برآید
وزاں پس ہفت سال دیگر آید

کہ نعمتہائے پیشیں خوردہ گردد
ز تنگی جان خلق آزردہ گردد

نبارد ز آسماں ابر عطائے
نروید بر زمین شاخ گیاہے

ز عشرت مالداراں دست مالند
بتنگی تنگ دستاں جاں سپارند

چناں ناں گم شود بر خوان دوراں
کہ گوید آدمی ناں و دہد جاں

جوانمرد این سخن بشنید و برگشت | حریف بزم شاه دادگر گشت

حدیث یوسف و تعبیر او گفت | دل شاه از دلش چون غنچه بشگفت

بگفتا خیز و یوسف را بیاور | کزو به گردم این نکته باور

چو از دلبر سخن شاید شنیدن | چرا از هر دهن باید شنیدن

سخن از دوست آری شکرست آن | وی گر خود بگوید خوشتر است آن

دگر باره به زندان شد روانه | ببرد این مژده سوی آن یگانه

که ای سرو ریاض قدس بخرام | سوی بستانسرای شاه نه گام

خرامان شو به پیروی دل آرا | بیارا زین گل آن بستانسرا را

بگفتا من چه آیم سوی شاهی | که چون من بیکسی را بیگناهی

بزندان سالها محبوس کرده است | ز آثار کرم مایوس کرده است

اگر خواهد که من بیرون نهم پای | ازین غمخانه گو اول بفرمای

که آنانیکه چون رویم پسندند | ز حیرت در رخم کفها بریدند

بیکجا جمع چون ثریا باهم آیند | نقاب از کار ما روشن کشایند

که جرمم من چه بود از من چه دیدند | چرا رختم سوی زندان کشیدند

بدینسان سر شود بر شاه روشن | که پاک است از خیانت دامن من

مرا پیشه گناه اندیشگی نیست | درا اندیشه خیانت پیشگی نیست

در آن خانه خیانت نامد از من | بجز صدق و امانت نامد از من

مرا به گر زنم نقب خزائن | که باشم در فراش خانه خائن

جوانمرد این سخن چون گفت با شاه | زنان مصر را کردند آگاه

کہ پیش شاہ یکسر جمع گشتند
ہمہ پروانۂ آں شمع گشتند

چو رہ کردند در پیش شہ آں جمع
زبان آتشیں بکشادہ چوں شمع

کز آں شمع حریم جاں چہ دیدند
کہ بر وے تیغ بدنامی کشیدند

ز رویش در بہار و باغ بودید
چرا رہ سوئے زندانش نمودید

مہے کازار باشد بر تنش گل
کے از دانا رسد بر گردنش غل

گلے کش نیست تاب باد شبگیر
بپائش چوں نہد جز آب زنجیر

زناں گفتند کای شاہ جواں بخت
بتو فرخندہ ہم تاج و ہم تخت

ز یوسف ما بجز پاکی ندیدیم
بجز عز و شرفناکی ندیدیم

نباشد در صدف گوہر چناں پاک
کہ بود از تہمت آں جان جاں پاک

زلیخا بود نیز آنجا نشستہ
زباں از کذب و جاں از کید رستہ

ز دستانہائے پنہاں زیر پردہ
رہا فتنہائے عشقش پاک کردہ

فروغ راستی از جان علم زد
چو صبح راستی از صدق دم زد

بجرم خویش کرد اقرار مطلق
برآمد زو صدای حصحص الحق

بگفتا نیست یوسف را گناہے
منم در عشق او گم کردہ راہے

نخست او را بوصل خویش خواندم
چو کام من نداد از پیش راندم

بزنداں از ستمہائے من افتاد
در آں غمہا ز غمہائے من افتاد

غم من چوں بگذشت از حد غایت
بحالش کرد حال من سرایت

جفائے گر رسید او را ز جانی
کنوں واجب بود او را تلافی

ہر احساں کاید از شاہ نکوکار
بصد چنداں بود یوسف سزاوار

چو شاه این نکته سنجیده بشنید — چو گل بشگفت و چون غنچه بخندید
اشارت کرد کز زندانش آرند — بدان خرم سرابستانش آرند
ز باغ لطف گلبرگیست خندان — گل خرم ز بستان به که زندان
بملک جان بود شاه نکوبخت — مقام شاه نبود جز سر تخت

برون آمدن یوسف از زندان و احترام پادشاه مر او را و وفات عزیز

درین دیر کهن رسمیست دیرین — که بی تلخی نباشد عیش شیرین
خورد نه ماه طفلی در رحم خون — که آید با رخ چون ماه بیرون
بسا سختی که بیند لعل در سنگ — که خورشید درخشانش دهد رنگ
شب یوسف چو بگذشت از درازی — طلوع صبح کردش چاره سازی
چو شد کوه گران بر جانش اندوه — برآمد آفتابش از پس کوه
پی تعظیم و اکرام وی از شاه — خطاب آمد بنزدیکان درگاه
کز ایوان شه خورشید اورنگ — بمیدانی ز هر جانب دو فرسنگ
دو رویه تا بزندان ایستادند — تجملهای خود را عرض دادند
چه از زرین کمر سرکش غلامان — همه در خلعت زرکش خرامان
چه از خورشید پیکر خوشنوایان — بعبرانی و سریانی سرایان
چه از چابک سواران سپاهی — بتازی مرکبان با هم مباهی
سران مصر بیرون از شماره — نثار افشان شده از هر کناره

تهیدستان ز باسید نثارے — کشاده هر طرف جیب و کنارے

چو یوسف شد سوی خسرو روانه — بخلعتهاے خاص خسروانه

فرازِ مرکبش از پاے تا فرق — تو گوئی گشته در زر و گهر غرق

بهر جا طبلهاے مشک و عنبر — ز هر سو بدرهاے دُرّ و گوهر

براهِ مرکب او می فشاندند — گدارا از گدائی می رهاندند

چو آمد بارگاهِ شه پدیدار — فرود آمد ز رخشِ تیز رفتار

خز و اطلس بپا انداختندش — بپا انداز فرق افراختندش

ببالاے خز و اکسون همیرفت — بر اطلس چون مه گردون همی رفت

ز قربِ مقدمش چون شه خبر یافت — باستقبالِ او چون بخت بشتافت

کشیدش در کنارِ خویشتن تنگ — چه سروِ گلرخ و شمشاد گلرنگ

به پهلوی خودش بر تخت بنشاند — به پرسشهای خوش بادی سخن راند

نخست از خوابِ خود پرسید تعبیر — در آمد لعل نوشینش بتقریر

وزان پس کرد از هر جا سوالے — بپرسیدش ز هر کارے و حالے

جوابے دلکش و مطبوع گفتش — چنان کامد از آن گفتن شگفتش

در آخر گفت این خوابے که دیدم — ز تو تعبیر آن روشن شنیدم

چه سان تدبیر آن کردن توانم — غمِ خلق و جهان خوردن توانم

بگفتا باید ایامِ فراخی — که ابر و یم نیفشاند در تراخی

منادی کردن اندر هر دیارے — که نبود خلق را جز کشت کارے

بناخن سنگ خارا را خراشند — ز چهره خوی فشانان دانه پاشند

چو از دانه شود آگنده خوشه ببندش همچنان از بهر توشه
سنان با خوشه را زان رسته از تن که باشد بر رخ خصمان سنان زن
چو گیرد خوشه در خانه درنگی نیاید روزگار قحط و تنگی
برد هر کس برای عیش تیره بقدرِ حاجت خود زان ذخیره
ولی هر کار را باید کفیلی که از دانش بود با وی دلیلی
بدانش نهایتِ این کار داند چو داند کار را کردن تواند
ز هر چیزی که در عالم توان یافت چو من دانا کفیلی کم توان یافت
پس تفویضم کن تدبیر این کار که ناید دیگری چون من پدیدار
چو شاه از وی بدید این کارسازی بملکِ مصر دادش سرفرازی
سپه را بندهٔ فرمان او کرد زمین را عرصهٔ میدان او کرد
بجای خود بتختِ زر نشاندش بصد عزت عزیزِ مصر خواندش
چو پا بالای تختِ زر نهادی جهانی زیر تختش سر نهادی
چو رفتی بر سر میدان ز ایوان رسیدی بانگ چاوشان بکیوان
بهر جانب که طوف اندیش بودی جنیبت کش هزاران پیش بودی
بهر کشور که بگذشتی سواره بر عل بودی سپاهش را شماره
چو یوسف را خدا داد این بلندی بقدرِ این بلندی ارجمندی
عزیزِ مصر را دولت زبون گشت نوای حشمتِ او سرنگون گشت
دلش طاقت نیاورد این خلل را بمرد و شد هدف تیر اجل را
زلیخا روی در دیوار غم کرد ز بارِ هجر یوسف پشت خم کرد

نه از جاهِ عزیزش خانه آباد — نه از اندوهِ یوسف خاطر آزاد
فلک کو دیر مهر و زود کین است — درین حرمانسرا کار وی این است
یکے را برکشد چوں خور بر افلاک — یکے را افگند چوں سایه بر خاک
خوش آں دانا بهر کارے و بارے — که از کارش نگیرد اعتبارے
نه از اقبال او گردن فرازد — نه از ادبار او جانش گدازد

در شرحِ حالِ زلیخا از وفاتِ عزیزِ مصر و استیلائے محبتِ یوسف بر و

دلے کز دلبرے ناشاد باشد — ز هر شادی و غم آزاد باشد
غمِ دیگر نگیرد دامنِ او — نگردد شادی پیرامنِ او
اگر گردد جهاں دریائے اندوه ق — برآرد موجهائے غصه چوں کوه
ازاں نم دامنِ او تر نگردد — ز اندوهے که دارد بر نگردد
وگر جشن و طرب سازد زمانه ق — دهد رو عیشهائے جاودانه
فرو پیچد ازاں جشن و طرب روے — نخواهد کم غمِ خود یکسرِ موے
زلیخا بود مرغِ محنت آهنگ — جهاں چوں خانهٔ مرغاں برو تنگ
دراں روزے که دولت یار بودش — حریمِ شانه چوں گلزار بودش
عزیزش بود بر سر سایه گستر — نهالے بود بر سر سایه پرور
همه اسبابِ عشرت جمع میداشت — رخِ افروخته چوں شمع میداشت
غمِ یوسف ز جانِ او نمی رفت — حدیثِ عشق از زبانِ او نمی رفت

دراں وقتے کہ رفت از سر عزیزش ‌ ‌ نماند اسباب دولت ہیچ چیزش

خیالِ روئے یوسف یار او بود ‌ ‌ انیسِ خاطرِ افگار او بود

بیادش روئے در ویرانہ کرد ‌ ‌ وطن در کنج محنت خانہ کرد

نمیخورد از فراقِ او نمی خفت ‌ ‌ ز دیدہ خوں ہمی بارید و می گفت

خوشا کز بخت برخوردار بودم ‌ ‌ درونِ یک سرا با یار بودم

ولے بے یار از حرمان دیدار ‌ ‌ جمالش دیدمی ہر روز صد بار

ازاں دولت چو بختم ساخت محروم ‌ ‌ بزنداں کردمش محروم و مظلوم

بشب پنہاں بزنداں بردمے راہ ‌ ‌ تماشا کردمے آں روئے چوں ماہ

بمردم زنگ غم از دل زدودے ‌ ‌ در و دیوار آں منزل ستودے

منم امروز از ینہا دور ماندہ ‌ ‌ بدل رنجہ بہ تن مہجور ماندہ

ندارم زو بجز در دل خیالے ‌ ‌ وزو خالی نیم در ہیچ حالے

خیالش گر رود چوں زندہ مانم ‌ ‌ کہ در قالب خیالے اوست جانم

ہمی گفت ایں حدیث و آہ میزد ‌ ‌ ز آہ آتش بمہر و ماہ میزد

ز بد آہ داغہ دود آتشش ‌ ‌ بفرق سر شدے چتر سیاہش

ز خورشید حوادث ہیچ گاہے ‌ ‌ نبودے غیر آں چترش پناہے

نبود آں چتر کش بالائے سر بود ‌ ‌ فلک را از خدنگِ او سپر بود

خدنگش را گراں مانع نگشتے ‌ ‌ ز صندوق فلک بیروں گذشتے

ز مژگاں دمبدم خوناب میریخت ‌ ‌ نگو خوناب خونِ ناب میریخت

چو بود از تابِ دل سوزاں تبِ او ‌ ‌ مژہ می ریخت آبلے بر لبِ او

نمی شست از رُخ آن خونابہ گوئی ‏ ‏ ‏ ازاں خونابہ بودش سرخروئی
چو زاں خونابہ رُخ را غازہ کردے ‏ ‏ ‏ بدل عقد محبت تازہ کردے
بروے کار ناوردے درم نقد ‏ ‏ ‏ بجز خون جگر کابین آں عقد
گہے کندے بناخن روے گلگون ‏ ‏ ‏ چو چشمِ خود کشادے چشمۂ خون
ز سرخی ہر یکے بودہ دواتے ‏ ‏ ‏ نوشتے از غمش خطِ نجاتے
گہے سینہ گہے دل می خراشید ‏ ‏ ‏ زجاں جز نقش جاناں می تراشید
ہمی زد بر سرِ زانو کفِ دست ‏ ‏ ‏ سمن را رنگِ نیلوفر ہمی بست
بمہر دوست یعنی در خورم من ‏ ‏ ‏ گر او خورشید شد نیلوفرم من
چو باشد آفتابِ خاوری یار ‏ ‏ ‏ مرا نبود بجز نیلوفری کار
بدل ہمچوں صنوبر کوفتے مشت ‏ ‏ ‏ بساں نیشکر خائیدے انگشت
کفش کز ہر نگارے داشتے عار ‏ ‏ ‏ نگارین گشتے از انگشت افگار
ز انگشتانِ خونی خامہ کردے ‏ ‏ ‏ ز کافوری کفِ خود نامہ کردے
درون نامہ حرفِ غم نوشتے ‏ ‏ ‏ بجزوان زین حرف چیزے کم نوشتے
ولے زاں نامہ ہرگز داستانش ‏ ‏ ‏ نخواندے دلبر نوشتہ خوانش
فراواں سالہا کارِ وی ایں بود ‏ ‏ ‏ ز ہجراں رنج و تیمارِ وے ایں بود
جوانی تیرہ گشت از چرخ پیرش ‏ ‏ ‏ برنگِ شیر شد موے چو قیرش
برآمد صبح و شب ہنگامہ برچید ‏ ‏ ‏ بشکستان او کافور بارید
کمر زاں گشت زاغ از تیر تقدیر ‏ ‏ ‏ بجاے زاغ شد بوم آشیاں گیر
نباشد یاد پیرے زادریں باغ ‏ ‏ ‏ کہ تنہا بوم گیرد خانۂ زاغ

سیاهی را سرشک از نرگسش مست — بنرگس زار چشمش یاسمین رست

بشادی زیر این طاق کج آیین — سیه پوشیدیش چشم جهان بین

چو ماتم دار گشت از ناامیدی — چرا رخت از سیاهی و سپیدی

ز هندوستان اگر بودش نمونه — که باشد کار هندو باژگونه

بروی تازه چون گل چینش افتاد — شکن در صفحهٔ نسرینش افتاد

ز ناز آن چین که افگندی در ابرو — فتاد از علت پیریش برو

ندارد کس درین دیر کهن یاد — که گیرد آب چین بی جنبش باد

ولی گر یاد بودی ورنه بودی — رخ چون آب او پر چین نمودی

بهی سروش ز بار عشق خم شد — سرش چون حلقه همراز قدم شد

ز سر تا پای بود از بخت واژون — ز بزم وصل بیچون حلقه بیرون

درین نمدیده خاک از خون مردم — چو شد سرمایهٔ بینائیش گم

به پشت خم از آن بودی سر پیش — که جستی گم شده سرمایهٔ خویش

بسر بردی دران دیران سه سال — سرش ز افسر تهی پایش ز خلخال

تهی از حلهای اطلسش دوش — سبک از دانهای گوهرش گوش

معطل گردن از طوق مرصع — معرا عارض از زربفت مقنع

بزیر پهلو از خاکش نهالین — عذار تازکش را خشت بالین

بهر یوسفش از خاک بستر — به از مهد حریر حور گستر

بیاد او بزیر روی خشتش — مربع باشی بود از بهشتش

درین محنت گذران یک شمه گفتم — بشرحش گو هر صد نکته سفتم

ز رفتن غیر یوسف بر زبانش ‏ نبودے غیر او آرامِ جانش

در آں وقتے کہ گنجِ سیم و زر داشت ‏ ہزاراں حقۂ پر از گہر داشت

ز ہر کس قصۂ یوسف شنیدے ‏ بپایش گنجِ سیم و زر کشیدے

دہانش را چو درجے از گہر پُر ‏ لبالب ساختے از گوہر و دُر

بدیں بخشش کہ بودی کار پیوست ‏ شد از سیم و زر و گوہر تہیدست

بہ پشمیں جامہ مسکیں گشت خرسند ‏ بروں از لیف خرما شد کمر بند

خبر گویاں ز یوسف لب ببستند ‏ پسِ زانوے خاموشی نشستند

گذشت آں کز لبِ ہر صاحب ہوش ‏ ز یوسف یافتے قوت از رہِ گوش

بر آں شد تا ز بے قوتی رہ باز ‏ کند بر راہِ یوسف خانہ ساز

کہ ناگہ چوں گذر گاہے براہش ‏ پذیرد قوت از آوازِ سپاہش

زہے بیچارہ آں از پا فتادہ ‏ زمامِ اختیار از دست دادہ

ز خوانِ وصلِ جاناں باز ماندہ ‏ نواے عیش او ناساز ماندہ

نباشد قوتے از وصلِ یارش ‏ نیابد قوت از پیکِ دیارش

گہے با یاد از وے باز گوید ‏ گہ از مرغے نشانش باز جوید

چو بیند رہروے بر رہگذارے ‏ بر ویش از رہِ غربت غبارے

بپرسد ہلے او کز شہرِ یارست ‏ بشوید گردِ او کو زاں دیارست

دگر سلطانش از راہ سوارہ ‏ بر آید نبودش تابِ نظارہ

شود خرم بخاکِ گردِ راہش
نشیند خوش بآوازِ سپاہش

آمدن زلیخا براہ یوسف و از نے خانہ ساختن کہ تا از آواز گشتن او و سپاہ او خرسندی یابد

زلیخا را ز تنہائی چو جان کاست — براہ یوسف از نے خانہ ساخت
بدو کردند نے بستے حوالہ — چو موسیقار پر فریاد و نالہ
چو کردی از جدائی نالہ آغاز — جدا برخاستے از ہر نے آواز
چو از ہجر آتشش اندر وے گرفتے — ز آتش شعلہ در ہر نے گرفتے
درآں نے بست بودے افتادہ خستہ — چو صیدے تیرہا گردش نشستہ
دمے از ذوق عشقش چوں اثر بود — بزخم ہر تیر گوئی نیشکر بود
در آخور داشتے یوسف نوندے — سپہر اندازۂ گردوں نہادے
نگارو ابلقے چوں چرخ تیزرو — زشب بستہ ہزاراں وصلہ روز
ز نور و ظلمت اندر وے نشانہ — برابر چوں شب و روز زمانہ
گرہ بر گوشۂ چرخ از دمِ او — شکن در کاسۂ بدر از سمِ او
بہر جستش بلائے بستہ از زر — برسمِ اخترِ رخشاں مُسَمَّم
بزخم سم چو سنگ خارہ خستے — زہر ماہ نوشش سیارہ بستے
اگر نعلش پریدے دہ تنگ و دو — بچرخ اندر نشستے چوں مہ نو
گذشتے در شکارستان نخجیر — پراں از پہلوِ نخجیر چوں تیر
گرفتے میداں خدمے از غرب تا شرق — بیک جستن پریدے گرم چوں برق
اگر گردش بزانو دیش کشیدے — بگردش بادِ صرصر کے رسیدے

براه ار چه شدے پر قطره از خوے ‌ ‌ ندیدے هیچ کس یک قطره از وے

بجوش رفتن ور آں خوی بودیش میل ‌ ‌ چو آں گرد آمده از قطرها سیل

چو گنجے بود از گوهر روانه ‌ ‌ بری ز آسیب مارِ تازیانه

بر آخور گر شدے رام و فروتن ‌ ‌ گرفتے خدمتش کرده دل بگردن

بدادیش ار در آوردے باں سر ‌ ‌ بسطلِ ماه آب از چشمهٔ خور

مهیا ساختے در هر شبانگاه ‌ ‌ جوش از سنبله وز کهکشاں کاه

ز شعرِ چشمه دارِ شب مه و سال ‌ ‌ پے جو کردنش آماده غربال

ز سدره سبحه خواں مُرغاں گزیدے ‌ ‌ که تا سنگ از جوش چوں دانه چیدے

دو پیکر بود از زینش مثالے ‌ ‌ رکاب از هر طرف تاباں هلالے

چه یوسف در هلالش پای کردے ‌ ‌ چه ماه اندر دو پیکر جای کردے

کشیدے زیر رانِ آں صهیلے ‌ ‌ گرفتے هر طرف اضعاف میلے

بهر جا هر که بشنیدے صهیلش ‌ ‌ نبودے حاجت از کوس رحیلش

شتاباں سوے آں شاه آمدندے ‌ ‌ چو سیاره پےِ ماه آمدندے

زلیخا نیز چوں آں را شنیدے ‌ ‌ از آں نے بست خود بیروں دویدے

بحسرت بر سرِ راهش نشستے ‌ ‌ خروشاں بر گذرگاهش نشستے

چو پیے یوسف رسیدے خیلے از راه ‌ ‌ بطنزش کودکاں کردندے آگاه

که اینک در رسید از راه یوسف ‌ ‌ بروے رشکِ مهر و ماه یوسف

زلیخا گفتے از یوسف در ایناں ‌ ‌ نمی یابم نشاں اے نازنیناں

بدل زیں طنز بپسندید داغم ‌ ‌ که ناید بوے یوسف در دماغم

بہر محفل کہ آں جاناں نشیند
فیمش در مشامِ جاں نشیند

چو یوسف در رسیدے با گروہے
کز ایشاں در دل افتادے شکوہے

بگفتندے کہ از یوسف خبر نیست
دریں قوم از قدوم او اثر نیست

بگفتے در فریب من مکوشید
قدوم دوست را از من مپوشید

پئے کش شاہ ملکِ جاں تواں داشت
قدومش را کجا پنہاں تواں داشت

نسیمش باغ جاں را تازہ سازد
نہ تنہاں جاں جہاں را تازہ سازد

چو جاں را تازگی ہمراہ گردد
ازاں جاں تازہ کن آگاہ گردد

چو کردے گوشِ آں حیران مہجور
ز چاؤشاں صدائے دور شو دور

زدے افغاں کہ من عمریست دورم
بصد محنت دریں دوری صبورم

نباشد بیش ازیں تابِ دوری
بخواہم دورے آلا از ضروری

ز جاناں تا بکے مہجور باشم
ہماں بہتر کہ از خود دور باشم

بگفتے این وبے ہوش اوفتادے
ز خود گردد فراموشش اوفتادے

ز جامِ بیخودی از دست رفتے
چناں بیخود باں نے بست رفتے

درآں نیہا چو دم از جان ناشاد
دمیدے خاستے افغان و فریاد

بدیں دستور بودے روزگارے
نبودے غیر ازینش کار و بارے

گرفتن زلیخا یوسف را والتفات یافتن آں وایمان آوردن زلیخا

ندارد عاشقِ بے دل قناعت
فزاید حرص وے ساعت بساعت

دو دم نبود بیک مطلوبش آرام ⁂ بهر دم در طلب برتر شد کام
چو یابد بوی گل خواهد که بیند ⁂ چو بیند روی گل خواهد که چیند
زلیخا کرد بعد از ره نشینی ⁂ هوای دولت دیدار بینی
شبی سر پیش آن بت بر زمین سود ⁂ که عمری در پرستش کارش این بود
بگفت ای قبلهٔ جانم جمالت ⁂ سر من در عبادت پایمالت
ترا عمریست کز جان می پرستم ⁂ برون شد گوهر بینش ز دستم
بچشم خود ببیں رسوائیم را ⁂ بچشم بازده بینائیم را
ز یوسف چند باشم مانده مهجور ⁂ بده چشمی که رویش بینم از دور
مرا در هیچ وقتی در مقامی ⁂ بجز دیدار یوسف نیست کامی
بده کامی مرا چوں می توانی ⁂ چو دادی کام من دیگر تو دانی
بدین جان سختیم مپسند چندیں ⁂ بدیں بدبختیم مپسند چندیں
چه عمر است این که نابودن ازیں به ⁂ رهِ نابوده پیمودن ازیں به
همی گفت این و بر سر خاک می کرد ⁂ ز گریه خاک را نمناک می کرد
چو شاهِ خور به تختِ خاور آمد ⁂ صهیلِ ابلقِ یوسف بر آمد
برون آمد زلیخا چوں گدایی ⁂ گرفت از راهِ یوسف تنگنایی
برسمِ دادخواہاں داد برداشت ⁂ ز دل ناله ز جاں فریاد برداشت
ز بس بر آسماں می شد ز ہر سوی ⁂ نفیرِ چاؤشانِ طرقوا گوی
ز بس بر گوشها می زد ز ہر جای ⁂ صہیلِ مرکبانِ بادپیمای
کس از غوغا بحالِ او نیفتاد ⁂ بحالی شد که آنرا کس مبیناد

ز نومیدی دلش صد پاره گشته
ز کوے جستجوی آواره گشته

ز دردِ دل فغاں میکرد و می رفت
ز آہ آتش فشاں می کرد و می رفت

بحسرت خانۂ خود چوں پے آورد
دو صد شعلہ بیک مشتِ نے آورد

بہ پیش آورد آں سنگیں صنم را
زباں بکشاد تسکین الم را

کہ اے سنگ سبوے عزّ و جاہم
بہر راہے کہ باشد سنگ راہم

شد از تو راه بختم تنگ بر دل
سزد گر از تو کوبم سنگ بر دل

بہ پیشِ روے تو چوں سجده بردم
بسر راهِ وبالِ خود سپردم

بگریہ از تو ہر کامے کہ جستم
ز کام ہر دو عالم دست شستم

تو سنگی خواہم از سنگِ تو رستن
بسنگے گوہرِ قدرت شکستن

بگفت ایں پس بزخمِ سنگِ خارا
خلیلؑ آسا شکستش پاره پاره

چو بشکستش بجا لائی و چستی
بکارش زاں شکست آمد درستی

ز شغل بت شکستن چوں بپرداخت
بآبِ چشم و خونِ دل وضو ساخت

تضرع کرد و رو بر خاک مالید
بدرگاهِ خداے پاک نالید

کہ اے عشق ترا از زیر دستاں
بتان و بت گران و بت پرستاں

اگر نہ عکس تو بر بت فتادے
بہ پیش بت کسے کے سر نہادے

دلِ بت گر بمہرِ خود خراشی
وز آتش افگنی در بت تراشی

کسے در پیش بت افتاد پست است
کہ گوید بت پرست ایزد پرست است

اگر رو در بت آوردم خدایا
بآں بر خود جفا کردم خدایا

بلطفِ خود جفاے من بیامرز
خطا کردم خطاے من بیامرز

ز بس راه خطا پیمائی از من ستاندی گوہر بینائی از من

چو آں گردِ خطا از من فشاندی بمن ده باز آنچه از من ستاندی

بود دل فارغ از داغِ تاسف بچینم لاله از باغ یوسف

چو برگشت از ره آں بر عریاں شاه گرفت افتاں کناں بازش سرِ راه

که پاک است آنکه شه را ساخت بنده بذلِ عجز کردش سر فگنده

بفرقِ بندهٔ مسکین و محتاج نهاد از عز و جاه خسروی تاج

چو جا کرد ایں سخن در گوشِ یوسف برفت از ہیبتِ آں ہوشِ یوسف

بحاجت گفت ایں تسبیح خواں را که برد از جانِ من تاب و تواں را

بخلوت خانهٔ خاصِ من آور بجولانگاه اخلاصِ من آور

که تا یک شمه از حالش بپرسم دریں او بار اقبالش بپرسم

کزاں تسبیح چوں شور و شغب کرد عجب ماندم که تاثیرے عجب کرد

گرش درد ے نه دامنگیر باشد کلامش را کجے ایں تاثیر باشد

دو صد جاں خاک در پاینده شاہے که دریابد بآہے یا نگاہے

فروغِ صبح صادق داد خواہاں مزوّر قصهٔ گم کرده راہاں

شود ہر صبح صادق را تباشیر مزوّر را شود پاداش تذویر

نه چوں شاہانِ دور ایں زمانه که می جویند بہر زر بہانه

ز ہر ظالم که یک دینار رنگ است دگر ز و دستِ صد کس زیر سنگ است

ز دینار و زرش صد سرخروئیست
تظلم کردن از وے ہرزه گوئیست

انتخاب از مخزن الاسرار نظامی

مولانا نظامی مخزن الاسرار را در ۵۵۹ھ به بست و شش سالگی بنام بہرام شاہ در نظم کشیدہ پیش از وکسے دریں بحر مثنوی نگفتہ۔ مولانا دریں مثنوی چہار نعت بچہار رنگ نوشتہ کہ شاعرے قبل ازیں نوشتہ۔ در مقابلہ ایں مثنوی تقریباً یک صد و بست و پنج مثنوی نگاشتہ۔ مگر پیش آں ذکر کردنی جز مطلع الانوار امیر خسرو و تحفۃ الاحرار جامی نیست۔ وایں بہ خوبی ایں مثنوی دلیلے قوی است۔ بہرام شاہ صلۂ ایں مثنوی مولانا را پنج ہزار درم سرخ با انواع اقمشہ و یک قطار شتر داد۔

تذکرۂ مولانا نظامی

الیاس یوسف نام۔ ابو محمد کنیت۔ نظام الدین لقب۔ نظامی تخلص بود۔ وطن اصلی تفرش از مضافات قم (قہستان بود) پدرش گنجہ آمد۔ ولادتش در انجا اتفاق افتاد۔ از انجا بہ نظامی گنجوی شہرت یافت۔ آبا و اجداد ایں بزرگوار او علما و فضلا بودند۔ نظامی در ہمہ علوم و فنون وسعت نظر داشت۔ پس از اکتساب علوم و فنون بہ شعر و سخن پرداخت۔ دوراں مقبولیتے بدست آورد کہ سلاطین عظام برائے ابقائے نام خود بدو خواستند۔ تا کتابہائے بنام ایشاں نگارد در طریقہ سیر و سلوک با اخی ابوالفرج زنجانی تلمذ داشت بقول صاحب تذکرۃ الفصحائے عجم۔ قطع نظر از مراتب انسانی و فضائل روحانی جناب شیخ نظامی در مرتبۂ شعر و شاعری پایۂ عالی دارد۔ و ہر یک از کتب خمسہ را باسم عالیے صاحب تخت و تاج منظوم فرمودہ۔ وفات شیخ در عہد طغرل بن ارسلاں سلجوقی

در ۶۰۵ھ بود۔ گویند شیخ را چندیں ہزار بیت سوائے خمسہ اشعار است زیارت نمودہ ام۔ الحق اورا دریں فن کہ دارد یعنی در طریقۂ مثنوی سرائی عاشقانہ ثانی نیست دریں شیوہ مسلم است کہ کسے را بادے مجال ہمسری از کافریست نظامی۔ رزم و بزم و فلسفہ و عشق و اخلاق ہر گونہ مضامین بکمالِ فصاحت و بلاغت و لطافت ' ادای کند و بر جمیع اصنافِ سخن قدرتِ تام دارد۔ واو نخستیں کسے است کہ چستی در ترکیب کلمات و زور و بلندی و شان و شوکت در کلام پیدا کردہ و بنائے مضمون آفرینی و نازک خیالی و شاعری عاشقانہ افگندہ۔ و تشبیہات و استعارات لطیفہ بجدّت تمام بکثرت آوردہ۔

از حکایت نوشیرواں عادل با وزیر

صید کناں مرکبِ نوشیرواں ‌ ‌ ‌ دور شد از کوکبۂ خسرواں

مونسِ خسرو شدہ دستور بس ‌ ‌ ‌ خسروِ دستور دگر ہیچ کس

شاہ دراں ناحیۂ صید یاب ‌ ‌ ‌ دید دہے چوں دلِ دشمن خراب

تنگ دو مرغ آمدہ بر یک دگر ‌ ‌ ‌ وز دلِ شاں قافیہ شاں تنگ تر

گفت بدستور چہ دم می زنند؟ ‌ ‌ ‌ چیست صفیرے کہ بہم می زنند؟

گفت وزیر! اے ملک روزگار ‌ ‌ ‌ گویم اگر شہ بود آموزگار

ایں دو نوا از پے رامشگریست ‌ ‌ ‌ خطبۂ از بہر زناشوہریست

دخترے ایں مرغ بداں مرغ داد ‌ ‌ ‌ شیر بہا خواہد ازو بامداد

کیں دہِ ویراں بگزاری بما ‌ ‌ ‌ نیز چنیں چند سپاری بما

واں دگرش گفت ازیں در گذر ‌ ‌ ‌ جورِ ملک بیں و برو غم مخور

گر فلک این است زبس روزگار
زین دهِ ویران دهمت صد هزار

در فلک این نکته چنان درگرفت
کاه برآورد و فغان درگرفت

دست بسر برزد و لختے گریست
حاصل بیداد بجز گریه چیست؟

زین ستم انگشت بدندان گزید
گفت ستم بین که بمرغان رسید

جور نگر کز ستم خاکیان
چند نشینند بدل ماکیان

اے منِ غافل شده دنیاپرست
به که زنم بر سرِ این کار دست

مال کسان چند ستانم بزور
غافلم از مردن و از کارِ گور

تا کے و کے دست درازی کنم
با سرِ خود بین که چه بازی کنم؟

ملک بدان داد مرا کردگار
تا نکنم آنچه نیاید بکار

منکه ستم را بزر اندوده اند
می کنم آنها که نفرموده اند

نامِ خود از ظلم چرا بد کنم؟
ظلم کنم وائے که بر خود کنم

بهتر ازین در دمِ آزرم باد
یاز خودم یا ز خدا شرم باد

ظلم شد امروز تماشاے من
وائے برسوائیِ فرداے من

سوختنی شد تنِ بے حاصلم
سوزد ازین غصه دلم بر دلم

چند غبارِ ستم انگیختن
آبِ خود و خونِ کسان ریختن

روزِ قیامت زمن این ترکتاز
باز بپرسند و بپرسند باز

شرم زده چند نشینم خجل
سنگدلم چون نشوم تنگدل؟

نیک نگه چند ملامت برم؟
کین خجلی را بقیامت برم

بارِ منت این چه مرا بارگیست؟
چارهٔ من بر سرِ بیچارگیست

زین گهر و گنج که نتوان شمرد
سام چه برداشت فریدون چه برد؟

تا من ازین امر ولایت که هست
عاقبت الامر چه آرم بدست؟

شاه دران باره چنان گرم گشت
کز نفسش نعل فرس گرم گشت

چون که به لشکرگهِ رایت رسید
بوی نوازش بولایت رسید

حالی ازین خطه قلم برگرفت
راهِ بد و رسمِ ستم برگرفت

داد بگسترد و ستم در نوشت
تا نفس آخر ازان برنگشت

بعد بسی گردشِ چرخ آزمای
او شده و آوازهٔ عدلش بجای

عاقبتی نیک سرانجام یافت
هر که درِ عدل زد او کام یافت

عمر بخوشنودیِ دلها گذار
تا ز تو خوشنود شود کردگار

سایهٔ خورشید سواران طلب
رنجِ خود و راحتِ یاران طلب

دردستانی کن و درمان دهی
تات رسانند بفرمان دهی

گرم شو از مهر و زکین سرد باش
چون مه و خورشید جوانمرد باش

هر که به نیکی عملی ساز کرد
نیکی او روی بدو باز کرد

گنبدِ گردنده ز روی قیاس
هست به نیکی و بدی حق شناس

حاصلِ دنیا چو یکی ساعت است
طاعتِ کن کز همه به طاعت است

طاعتِ کن روی بتاب از گناه
تا نشوی چون خجلان عذرخواه

عذر میاور نه حیل خواستند
این سخن است از تو عمل خواستند

گر به سخن کار میسر شدی
کارِ نظامی به فلک بر شدی

۲۔ حکایت پیرزنے کہ عنانِ سنجر شاہ گرفتہ بود

پیرزنے را ستمے در گرفت — دست زد و دامنِ سنجر گرفت
کے ملک آزرم تو کم دیدہ ام — از تو ہمہ سالِ ستم دیدہ ام
شحنۂ مست آمدہ در کوے من — زد لگدے چند فرا روے من
بیگنہ از خانہ بروئم کشید — موے کشاں بر سرِ کویم کشید
در ستم آباد زبانم نداد — مہرِ ستم بر دل و جانم نہاد
گفت فلاں نیم شب ای کوژ پشت — بر سرِ کوئے تو فلاں را کہ کشت؟
خانۂ من جست کہ خونی کجاست؟ — اے شہ ازیں بیش زبونی کجاست؟
شحنۂ بدمست کہ خود خوں کند — عربدہ با پیرزنے چوں کند؟
طبلِ زناں دخل ولایت برند — پیرزنے را بہ جنایت برند
آنکہ دریں ظلم نظر داشت است — سرِ من و عدلِ تو برداشت است
کوفتہ شد سینۂ مجروح من — ہیچ نماند از من و از روحِ من
گر ندہی دادِ من اے شہریار — یا تو رود روزِ شمار ایں شمار
داوری و داد نمے بینمت — وز ستم آزاد نمے بینمت
از ملکاں قوت و یاری رسد — وز تو بما بیں کہ چہ خواری رسد؟
مالِ یتیماں ستدن داد نیست — بگذر کیں عادتِ ایجاد نیست
بر پلۂ پیرزناں رہ مزن — شرم بدار از پلۂ پیرزن
بندۂ و دعویِ شاہی کنی — شاہ نباشی چو تباہی کنی

شاه که ترتیب ولایت کند — حکم رعیت به رعایت کند

تا همه سر بر خطِ فرماں نهند — دوستیش بر دل و بر جاں نهند

عالمے را زیر و زبر کردهٔ — تا توئی آخر نه هنر کردهٔ

دولتِ ترکاں که بلندی گرفت — مملکت از داد پسندی گرفت

چوں که تو بیدادگرے پروری — ترک نهٔ هندوے غارتگری

مسکنِ شهری ز تو ویرانه شد — خرمنِ دهقاں ز تو بیدانه شد

زادنِ مرگ شمارے بکن — بهر سدت دست حصارے بکن

عدلِ تو قندیلِ شب افروزِ تست — مونسِ فرداے تو امروزِ تست

پیرزناں را به سخن شاد دار — ایں سخن از پیرزناں یاد دار

دست بدار از سرِ بیچارگاں — تا نخوری پاسخِ غمخوارگاں

چند زنی تیر به هر گوشهٔ — غافلی از گوشهٔ بے توشهٔ

فتحِ جهاں را تو کلید آمدی — نه ز پئے بیداد پدید آمدی

شاه بدانی که جفا کم کنی — گرد گراں ریشِ تو مرهم کنی

رسمِ ضعیفاں به تو نازش بود — رسمِ تو باید که نوازش بود

گوش بدروازهٔ انفاس دار — گوشه نشینی ز همه پاس دار

سنجر کاقلیمِ خراساں گرفت — کرد زیاں کیں سخن آساں گرفت

داد دریں دور برانداخته است — در پرِ سیمرغ وطن ساخته است

شرم دریں طارمِ ازرق نماند — آب دریں خاکِ مطلق نماند

خیز نظامی ز حد افسوں گری — بر دلِ خونابه شده خوں گری

۳- حکایت صیاد و سگ و روباہ

صید گرے بود عجب تیز بین / بادیہ پیماے و مراحل گزیں
شیر سگے داشت کہ چوں پو گرفت؛ / سایۂ خورشید بہ آہو گرفت
سہم زدہ کرگدن از گردنش / گور ز دندانِ گوزن افگنش
در سفرش مونس و یار آمدہ / چند شبا روز بکار آمدہ
بود دلِ مہر فروزش بدو / پاس شب و روزی روزش بدو
گشت گم آں شیر سگ از شیر مرد / مرد براں درد جگر نوحہ کرد
گفت دریں رہ کہ میانجی قضاست / پاے سگے را سر شیرے بہاست
گرچہ دراں غم جگر از جاں گرفت / ہم جگر خویش بدنداں گرفت؟
صابرے کاں نہ بجا بود کرد / ہر کہ درِ صبر زند او سود کرد
طعنہ زناں روبہے آمد ز دور / گفت صبوری بکن اے ناصبور
می شنوم کاں ہنری سگ نماند / باد بقاے تو دراں سگ نماند
وی کہ ز پیشِ تو بہ نخچیر شد / تیز تگی کرد و عدم گیر شد
ایں کہ سگ امروز شکارِ تو کرد / تا دو مہت بس بود اے شیر مرد
خیز و کبابے بدلِ خویش دہ / مغز تو خور پوست بدرویش دہ
چرب خورش بود ترا بیش ازیں / روبہِ فربہ نخوری بیش ازیں
ایمنی از روغنِ اعضاے ما / رست مزاجِ تو ز صفراے ما
دوری ازو ایں چہ وفاداری است؟ / غم نخوری ایں چہ جگر خواری است

صید گرش گفت شب آبستن است ٭ این غمِ یک روزه برای من است
شاد بدانم که دریں دیر تنگ ٭ شادی و غم هر دو ندارد درنگ
این همه سیری و همه بستگی ٭ هست دریں قالبِ گردندگی
انجم و افلاک بگشتن دراند ٭ راحت و محنت بگذشتن دراند
شاد دلم زانکه دلِ من غمی است ٭ کآمدنِ غم سببِ خرّمی است
اِنَّ مَعَ العُسرِ چه یُسراً اقتضاست ٭ شاد برآنم که کلامِ خداست
گرگ مرا حالتِ یوسف رسید ٭ گرگ نیم جامه نخواهم درید
گر ستدندش ز من ای حیله ساز ٭ با تو صیدش بمن آرند باز
او بسخن در که برآمد غبار ٭ گشت سگ از پردهٔ گرد آشکار
آمد و گردش دو سه جولاں گرفت ٭ نیفهٔ روباه بدنداں گرفت
گفت بدیں خرده که دیر آمدم ٭ روبه داند که دلیر آمدم
طوقِ من آویزشِ دینِ تو شد ٭ گفتهٔ روباه یقینِ تو شد
هرکه یقینش به ارادت کشد ٭ خاتمِ کارش بسعادت کشد
راهِ یقیں جوی بهر حاصلی ٭ نیست مبارک تر ازیں منزلی
پای برفتار یقیں سر شود ٭ سنگ به پندار یقیں زر شود
گر قدمت شد به یقیں استوار ٭ گرد ز دریا۔ نم از آتش برآر
هرکه یقیں را به توکل سرشت ٭ از کرم الرّزق علی اللہ نوشت
پشهٔ خون و مگس کس نشد ٭ هرچه به پیش آمدش از پس نشد
روزیِ تو باز نگردد ز در ٭ کار خدا کن غمِ روزی مخور

بر درِ او شو که ازینهایه است — روزی از و خواه که روزی ده است
از من و تو هر که بریں در گذشت — ہیچ کسے بے غرضے وانگشت
عمر چه یک روزه قرارت نداد — روزی ده ساله چه باید نهاد
اہل یقیں طائفۂ دیگر اند — باہمه پایگه گر ایشاں سر اند
چوں تنِ سجاده بر آب افگنند — رنگِ عسل در مے ناب افگنند
صورتِ ما را که عمل ساختند — قسمتِ روزی بازل ساختند

روزی از انجا فرستاده اند — آں خوری اینجا که ترا داده اند
گرچه دریں خلق بسے جهد کرد — بیشتر از روزیِ خود کس نخورد
جهد بدیں کن که بدین ست جهد — روزی و دولت نفزاید بجهد
روزی چوں بیش ز قسمت نبود — پیش طلب کردنِ حاجت نبود
تا شوی از جملۂ عالم عزیز — جهد تو می باید و توفیق نیز
جهد نظامی نفسے بود کرد — گرمےِ توفیق بچیزیش کرد

۴۔ حکایت عیسیٰ پیغمبر علیه السّلام

پاے مسیحا که جہاں می نوشت — بر سرِ بازار چه بر می گذشت
گرگ سگے در گذرے افتاده دید — یوسفش از چه بدر افتاده دید
بر سرِ آں جیفه گروہے قطار — بر صفتِ کرگسِ مردار خوار
گفت یکے وحشتِ ایں در دماغ — تیرگی آرد چو نفس در چراغ
واں دگرے گفت اگر حال است — کوری چشم است و بلای دل است

هر کس ازاں پردہ نواے سرود
بر سرِ آں جیفہ جفاے نمود

چوں بسخن نوبتِ عیسیٰ رسید
غیب رہا کردہ بمعنی رسید

گفت ز نقشے کہ در ایوانِ اوست
در بہ سپیدی نہ چو دندانِ اوست

آں دوسہ تن کردہ چو بیم و امید
زاں صدف سوختہ دنداں سپید

عیب کساں منگر و احسانِ خویش
دیدہ فرو بر بگریبانِ خویش

آئینہ روزے کہ بگیری بدست
خود شکن آں روز مشو خود پرست

خویشتن آراے مشو چوں بہار
تا نکند در تو طمع روزگار

جامۂ عیبِ تو تنک رشتہ اند
زاں بتو نہ پردہ فرو ہشتہ اند

چیست دریں حلقۂ انگشتری؟
کاں نبود طوق تو چوں بنگری؟

گر نہ سگی طوق ثریا مکش
گر نہ خری بارِ مسیحا مکش

کیست فلک پیر شدہ بیوہ؟
چیست جہاں ور نو زدہ بیوہ؟

جملۂ دنیا ز کہن تا بہ نو
چوں گذرندہ است نیرزد بجو

اندہِ دنیا مخور اے خواجہ خیز
گر تو خوری بخش نظامی بریز

۵ ۔ داستان بادشاہ ظالم با پیر حق گوے

بادشہے بود رعیت شکن
وز سرِ حجت شدہ حجاج فن

ہر چہ بتاریخ شب از روز زاد
بر درِ او در سحرے بامداد

رفت یکے پیش ملک صبح گاہ
راز کشایندہ تر از مہر و ماہ

از قمر اندوختہ تر بازیے
وز سحر آموختہ غمازیے

گفت فلاں پیر ترا در نهفت / خیره کش و ظالم و خونریز گفت
شد ملک از گفتن او خشمناک / گفت من اکنوں کنم او را هلاک
نطع بر افگند و بدو ریگ ریخت / دیو ز بیگانگیش می گریخت
شد بر آں پیر جوانے چو باد / گفت ملک بر تو جنایت نهاد
پیشتر از خواندن آں تیره رائے / خیره برو تاش بیاری بجائے
پیر وضو کرد و کفن برگرفت / پیش ملک رفت و سخن برگرفت
دست بهم سود شهِ تیره راے / وز سر کیں دید سوے پشت پاے
گفت شنیدم که سخن رانده / کینه کش و خیره کشم خوانده
آگهی از ملک سلیمانیم / دیوِ ستمگاره چرا خوانیم؟
پیر بدو گفت نه من خفته ام / زانچه تو گفتی بترت گفته ام
پیر و جواں پُر حذر از کارِ تو / شهر و ده آزرده ز پیکارِ تو
من که چنیں عیبِ شمارِ توام / در بد و نیک آئینه دارِ توام
آئنه چوں نقش تو بنمود راست / خود شکن آئینه شکستن خطاست
راستیم بین و بمن دارِ هش / گر نه چنین است روانم بکش
پیر چو بر راستی اقرار کرد / راستی پیر درو کار کرد
چوں ملک از راستیش پیش دید / راستی او کژی خویش دید
گفت حنوط و کفنش در کشند / غالیه و خلعتش اندر کشند
از سر بیداد گری گشت باز / دادگرے گشت رعیت نواز
راستی خویش نهاں کس نکرد / بر سخن راست زیاں کس نکرد

راستی آور کہ شوی رستگار راستی از تو ظفر از کردگار
گو سخن راست شود جملہ دُر تلخ بود تلخ کہ الحق مُر
چوں بسخن راستی آری بجائے ناصرِ گفتار تو باشد خدائے
طبعِ نظامی و دلش راست اند کارش ازیں راستی آراست اند

۶۔ حکایت کودک

کودکے از جملۂ آزادگان رفت بروں با دو سہ ہمزادگان
پایۂ چوں در رہ نہاد آں پسر پویہ ہمی رفت در آمد بسر
پایش ازاں پویہ در آمد ز دست مہرۂ دل و مہرۂ پایش شکست
شد نفسِ آں دو سہ ہمسالِ او تنگ تر از حادثۂ حالِ او
وانکہ در او دوست تریں بود گفت دربن جائیش نباید نہفت
تا نشود راز چو روز آشکار ما نشویم از پدرش شرمسار
عاقبت اندیش تریں کودکے دشمنِ او بود ز ایشاں یکے
گفت ہمانا کہ دریں ہمزباں صورت ایں حال نماند نہاں
چوں کہ مرا زیں ہمہ دشمن نہند تہمت ایں واقعہ برمن نہند
بر پدرش رفت و خبردار کرد تا پدرش چارۂ ایں کار کرد
ہر کہ درو جوہرِ دانائی است بر ہمہ چیزیش توانائی است
بندِ فلک را کہ تواند گشاد آنکہ برو پائے تواند نہاد
چوں زکم و بیش فلک درگذشت کارِ نظامی ز فلک در گذشت

۷۔ حکایت پیر با مُرید

رہروے از جملۂ پیرانِ کار — می شد و با پیر مریدے ہزار
پیر دراں قافلۂ بیم ناک — داد بضاعت بامینانِ خاک
ہر یک ازاں آستنے بر فشاند — تا ہمہ رفتند یکے شخص ماند
پیر بدو گفت چہ افتاد رائے؟ — کاں ہمہ رفتند و تو ماندی بجائے
گفت مُریدا دلِ من جائے تو — تاجِ سرم خاکِ کفِ پائے تو
من نہ بباد آمدم اوّل نفس — تا بہ ہماں باد شوم باز پس
منتظرے داد بدادے شود — وامدۂ باد ببادے شود
زود رو و زود نشیں شد غبار — زاں بہ یکے جائے ندارد قرار
کوہ باہستگی آمد بجائے — از سرِ آنست چنیں دیر پائے
پردہ دری پیشۂ دوراں بود — بارکشی کارِ صبوراں بود
بارکشِ زہد شو ار تر نۂ — بارِ طبیعت مکش ار خر نۂ
تا خطِ زہدِ تو مزور نشد — دیدہ یاد تر شدہ او تر نشد
زہد کہ در زرکشِ سلطاں بود — قصۂ زنبیل و سلیماں بود
شمع کہ ہر شب بزر افشانی است — زیرِ قبا زاہدِ پنہانی است
زہد غریب است بمیخانہ در — گنج عزیز است بویرانہ در

زہدِ نظامی کہ طراز خوش است
زیر نشینِ علمِ زرکش است

۸۔ حکایت حجّام با ہارون رشید

دورِ خلافت چو بہ ہارون رشید — رایتِ عباس بگردون رسید

نیم شبے گشن بہ آبخوابہ کرد — روے بہ آسائش گرمابہ کرد

موے تراشے کہ سرش می سترد — موے بموئیش بنغمے می سپرد

کاے شدہ آگاہ ز اُستادیم — خاص کُن امروز بہ دامادیم

خطبۂ تزویج پراگندہ کُن — دخترِ خود نامزدِ بندہ کُن

طبعِ خلیفہ قدرے گرم گشت — باز پذیرندۂ آزرم گشت

گفت سیاست جگرش تافتہ است — وحشتے از دہشتِ من یافتہ است

بیخودیش کرد چناں یاوہ گوے — ورنہ کہ کردی ز من ایں جستجوے

روز دگر باز دگر آزمود — بر درمِ قلب ہماں سکّہ بود

تجربتش کرد چنیں چند بار — قاعدۂ مرد نگشت از قرار

کار چو بے رونقی از نور بُرد — قصّہ بدستوریِ دستور بُرد

کز قلمِ موے تراشے چہ زشت — بر سرِ من آمدہ ایں سرنوشت

منصبِ دامادیِ من بایدش — ترکِ ادب بیں کہ چہ فرمایدش؟

ہر چہ کہ آمد ز قضا بر سرم — سنگ زند بر سر و بر گوہرم

در دہنش خنجر و در دست تیغ — سر بدو شمشیر سپارم دریغ

گفت وزیر ایمنی از راے او — بر سرِ گنج ست مگر پاے او

چونکہ رسد بر سرت آں سادہ مرد — گو ز قدم گاہ نخستیں بگرد

گر نه رود گردن کژ را بزن — ورنه قدم گاه نخستین بکن
سیر مطیع از سر نوعی که بود — جای بدل کرد بنوعی که بود
چون قدم از منزل اول برید — گونهٔ حجام دگر گونه دید
کم سخنش دیده و دهن دوخته — چشم و زبانش ادب آموخته
تا قدمش بر سر گنجینه بود — صورت شاهیش در آئینه بود
چون قدم از گنج تهی ساز کرد — کلبهٔ حجّامی خود باز کرد
زود قدم گاهش بشگافتند — گنج بزیر قدمش یافتند
هر که قدم بر سر گنجی نهاد — چون بسخن آمده گنجی کشاد
گنج نظامی که طلسم افگن است — سینهٔ صافی و دل روشن است

۹۔ حکایت بلبل با باز

در چمن باغ چو گلبن شگفت — بلبل با باز در آمد بگفت
کز همه مرغان توئی خاموش سار — گوی چرا برده‌ای آخر بیار
تا تو لب بسته کشادی نفس — یک سخن نغمه نگفتی بکس
منزل تو دست گه سنجری — طعمهٔ تو سینهٔ کبک دری
من که بیک دم زدن از کان غیب — صد گهر سفته برآرم ز جیب
طعمهٔ من کرم شکاری چراست؟ — خانهٔ من بر سر خاری چراست؟
باز بدو گفت همه گوش باش — خاموشیم بنگر و خاموش باش
من که شدم کارشناس اندکی — صد کنم و باز نگویم یکی

رَو کہ توئی شیفتۂ روزگار　　زانکہ یکے بکنی و گوئی ہزار
مَن کہ ہمہ معنیم ایں صید گاہ　　سینۂ کبک دہد از دستِ شاہ
چوں تو ہمہ زخم زبانی تمام　　کرم خورو خانہ نشیں والسلام
خطبہ چو بر نام فریدوں کنند　　حکم بر آواز دُہل چوں کنند
صبح چو با بانگ خروس ست و بس　　خندہ زن از راہ فسوس ست و بس
چرخ کہ در معرض فریاد نیست　　ہیچ سر از چنبرش آزاد نیست

ہر گلش آوازۂ نظم بلند
تا چو نظامی نشوی شہر بند

غزلیات

جمع غزل است۔ غزل در لغت با زنان و کنیزکان سخن کردن است و معاشقہ عشق ورزیدن با زنان است۔ غزل نام مردے بود سماع دوست و نغمہ سرا و عشق باز۔ ہمہ عمر در عشقبازی زنان و رند مشربی بسر بردہ۔ و ہمیشہ سخن عاشقانہ بزبان آوردے و عشق و حسن را ستودے۔ غزل منسوب بدوست۔ ابیات غزل کمتر از پنج و بیشتر از پانزدہ و ہفدہ نباشد و نیز گفتہ اند کہ طاق بود جفت نبود و جز سخنان عشق و حسن و آوارگی و شوریدگی و شرح آلام فراق و ولولۂ اشتیاق و آرزوے وصال و تعریف خط و خال و طلب دیدار و عدم صبر و قرار و بیتابی و بیخودی و بے خوابی و آہ جگر سوز و نالۂ غم اندوز و گریہ و زاری و ضعف و نزاری بیان دیگر نباشد۔ و مضمونیکہ در مطلع بستہ شود تا مقطع ہمہ یک مضمون بود و روزمرہ صاف کہ در مزاولت فصحا و متکلمان و

ترسلان باشد در آرد و مقالات جنوں آمیز و عشق انگیز و مضامین یاس و نومیدی چندانکه در غزل باشد دلچسپ و خاطر فریب و مرغوب طبائع خاص و عام بود و ہر یک شعر از شعر دیگر بلند و برجستہ باید۔ اصطلاحات ہم بایست آورد خواہ از متقدمین باشد یا از متاخرین ایں گونہ غزل گوئی خاصّہ اساتذۂ قدیم است از متاخرین سرانجام نمی شود۔ تغزل قدما بیشتر بصورت تشبیب قصائد بودہ۔ در قدما خاقانی دیوان غزلیات دارد و مولٰنا نظامی ہم غزل گفتہ و دراں نزاکت و لطافت و رنگینی پیدا کردہ۔ اشعارش در کتب تذکرہ دیدہ شدہ متوسطین غزل را بپایۂ کمال رسانیدند سعدی صفائی و سلاست و روانی افزودہ۔ خسرو تتبع آں نمودہ چیزے براں افزوں کرد۔ جامی ہمپلۂ خسرو رفت۔ حافظ آں نمود کہ تا اکنوں جوابش پدید نیامد۔ متاخرین در غزل مسائل اخلاق و فلسفہ را ہم بیاں نمودند۔ در غزل ایشاں ہر یک شعر بمضمون دیگر بود یکے با دیگرے نسبت ندارد۔ اگر مطلع فراقیہ گویند حسن مطلع وصالیہ۔ یک بیت در شورگی عشق و دیگر بیت بدرویشی و قناعت و توکل و مذمت دنیا و ہجو اہل شریعت غرض از مطلع تا مقطع ہر یک شعر نقیض مضمونِ شعر دیگر باشد۔ دراصل ایں شیوۂ غزل گوئی از عہد متوسطین بوجود آمدہ مگر ایشاں گاہے گاہے بر طرزِ قدما می روند۔ متاخرین ہمیں مسلک را شعارِ خویش ساختند۔ الفاظِ غزل باید کہ لطیف و نازک و شستہ و صاف و رواں و شیریں باشند۔

غزلیات سعدی شیرازی

مولٰنا جامی فرمودہ کہ سعدی قدوۂ متغزلان است و ہیچکس پیش از وے طرق

غزل را انوری زیده - و سخنان وے بہ ہمہ طوائف را قبول افتاد - و یکے از شعرا گفته والحق که گوہر انصاف سفته ہے

در شعر سه تن پیمبرانند — ہر چند که لا نبی بعدی
ابیات و قصیده و غزل را — فردوسی و انوری و سعدی

ز اندازه بیروں تشنه ام ساقی بده آں آب را — اول مرا سیراب کن آنگه بده اصحاب را
من نیز چشم از آب خوش بر می نکردم پیش ازیں — روزِ فراقِ دوستاں درشب نغفته خواب را
ہر پارسا را کاں صنم در پیش خاطر بگذرد — چشمش بابرو افگند باطل کند محراب را
من صید وحشی نیستم در بند جانِ خویشتن — گروے بہ تیرم می زند استاده ام پرتاب را
مقدار یارِ ہمنفس چوں من نداند ہیچ کس — ماہی که بر خشک اوفتد قیمت بداند آب را
وقتے در آبے تا میاں دستے و پاے می زدم — اکنوں ہمہ پنداشتم دریاے بے پایاب را
امروز حالے غرقه ام تا بر کنارے اوفتم — وانگه حکایت می کنم تا زنده ام غرقاب را
گر بیوفائی کردمے یرغو بقاآں بردمے — کاں کافر اعدا می کشد زیں سنگدل احباب را
فریاد میدارد رقیب از دست مشتاقانِ او — آواز مطرب در حرم زحمت بود بواب را
سعدی چو جورش می بری نزدیک او دیگر مرو
اے بے بصر من می روم او میکشد قلاب را

وقتِ طرب خوش یافتم آں دلبرِ طناز را — ساقی بیار آں جام می مطرب بساز آں ساز را
امشب که بزمِ عارفاں از شمع رویت روشن است — آہسته تا نبود خبر رندان شاہد باز را
چشمان ترک و ابرواں جاں را بناوک میزنند — یا رب که داده ہست ایں کماں آں ترک تیرانداز را
من مرغکے پربسته ام زاں در قفس بنشسته ام — گر زانکه بشکستی قفس بنمودمے پرواز را

سعدی تو مرغ زیرکی خوبت بدام آورده ام
مشکل بدست آرد کسے مانند تو شهباز را

غافلانه از زندگی مستان خواب
زندگانی چیست؟ مستی از شراب

تا نه پنداری شرابی گفتمت
خانه آبادان و عقل از وے خراب

از شراب عشق جاناں مست شو
کانچه غفلت می برد شرّ است و آب

قرب خواهی گردن از طاعت مپیچ
ترسمت منزل نه بینی جز بخواب

تا نپاشی تخم طاعت۔ دخل عیش
بر نگیری۔ رنج بین و گنج یاب

چشمهٔ حیواں بتاریکی درست
لولو اندر بحر و گنج اندر خراب

هرکه دائم حلقهٔ بر در زند
ناگهش روزے بباشد فتحیاب

رفت باید تا بکام دل رسید
شب نشستن تا بر آید آفتاب

سعدیا گر مزد خواهی بے عمل
تشنه خسپد کاروانے در سراب

از هرچه می رود سخن دوست خوشتر است
پیغام آشنا نفس روح پرور است

هرگز وجود حاضر و غائب شنیده ؟
من درمیان جمع و دلم جاے دیگر است

شاهد که درمیاں نبود شمع گو بمیر
ور هست گر چراغ نباشد منور است

ابناے روزگار بصحرا روند و باغ
صحرا و باغ زنده دلاں کوے دلبر است

کاج آں بخشم رفتهٔ ما آشتی کناں
باز آمدے که دیدهٔ مشتاق بر در است

جانا دلم چو عود بر آتش بسوختی
وین دم که می زنم ز غمت دود مجمر است

شبها که بے توام شب گورست در خیال
ور بے تو بامداد کنم روز محشر است

گیسوت عنبرینه و گردن تمام عود
معشوق خوب روی چه محتاج زینت است

سعدی خیال بیهده بستی امید وصل
هجرت بکشت و وصل هنوزت مصورست

زنهار ازین امید درازت که در دل است
هیهات ازین خیال محالت که در سر است

برمنکه صبوحی زده ام خرقه حرام است
اے مجلسیان! راه خرابات کدام است؟

هرکس بجهان خرمی پیش گرفته
ما را غمت اے ماه پری چهره! تمام است

برخیز که در سایهٔ سروے بنشینیم
کانجا که تو بنشینی بر سرو قیام است

دام دل صاحب نظرانت خم گیسوست
واں خال بناگوش مگر دانه و دام است

با چوں تو حریفے به چنیں جاے درین وقت
گر باده خورم خمر بهشتی نه حرام است

با محتسب شهر بگویید که زنهار
در مجلس ما سنگ بیندازکه جام است

غیرت نگذارد که بگویم که مرا کشت
تا خلق ندارند که معشوقه کدام است!

دردا که بپختیم درین سوز نهانی
وانرا خبر از آتش ما نیست که خام است

سعدی میر اندیشه که در کام نهنگان
چوں در نظر دوست نشینی همه کام است

شب عاشقان بیدل که شب دراز باشد
تو بیا کز اول شب در صبح باز باشد

عجب است اگر توانم که سفر کنم ز کویت
یکبارهٔ دکبوتر؟ که اسیر باز باشد

ز محبتت نخواهم که نظر کنم بر ویت
که محب صادق آنست که پاکباز باشد

بکرشمهٔ عنایت نظرے بسوے ما کن
که دعاے دردمنداں ز سر نیاز باشد

سخنے که نیست طاقت که ز خویشتن بپوشم
بکدام دوست گویم که محل راز باشد

چہ نماز باشد؟ آں راکہ تو در خیال باشد
تو صنم نمی گذاری کہ مرا نماز باشد
نہ چنیں قیاس کردم چو تو دوست میگرفتم
کہ ثنا و حمد گوئیم و جفا و ناز باشد
وگرش چو بار بینی غم دل مگوے سعدی
کہ شب وصال کوتاہ و سخن دراز باشد
تدے کہ برگرفتی بہ وفا و عہد یاراں
اگر از بلا بترسی قدم مجاز باشد

آستیں بر روے و نقشے درمیاں افگندہ
خویشتن پنہاں و شورے در جہاں افگندہ
ہمچناں در غنچہ و آشوب استیلاے عشق
در نہاد بلبل فریاد خواں افگندہ
آنچناں رویت نمی باید کہ با بیچارگاں
باسیاں آری حدیث درمیاں افگندہ
ہم چوں صدف امید میدارم کہ لولوے شود
قطرۂ کز ابر لطفم در دہاں افگندہ
ہیچ نقاشت نمی بیند کہ نقشے برکشد
وانکہ دید از حیرتش کلک از بناں افگندہ
این در یتیم کہ کشد کا فگندہ ز اوصاف خویش
در زبان عام و خاصان راز باں افگندہ
حاکمی بر زیر دستاں ہرچہ فرمائی رواست
پنجۂ زور آزما با ناتواں افگندہ
سر بخدمت می نہادم چوں بدیدم در کنار
چوں سر سعدی بسے در آستاں افگندہ

تو اگر بحسن دعوی بکنی گواہ داری
کہ کمال سرو بستان و جمال ماہ داری
گل بوستان رویت چہ شقائق ست لیکن
حکنم بسرخ روئی کہ دل سیاہ داری
برکس نمی توانم بہ شکایت از تو رفتن
کہ قبول قوت ہست و جمال جاہ داری
چہ خطا ز بندہ دیدی کہ خلاف عہد کردی
مگر آنکہ ما ضعیفیم و تو دستگاہ داری
بیکے لطیفہ گفتی ببرم ہزار دل را
نہ چناں لطیف باشد کہ دلے نگاہ داری

در کس نمی کشایم که بخاطرم در آید — تو در اندرون جائے آئے که جایگاه داری
بکمال حسن باشد ترشی و روی شیرین — همه بد کنی ز مردم همه نیک خواه داری

بخدا اگر چو سعدی برود دولت براهے
همه شب دمے نخسپی و نظر براه داری

خواجه حافظ شیرازی

فخر المتغزلین خواجه شمس الدین محمد اصلش از رود آور توئی و سرگان نوشته اند پدرش به شیراز آمده الحاصل وے درخدمت مولنا شمس الدین شیرازی تلمذ کرده در مدرس وے تدریس داشته ظهورش بروزگار دولت آل مظفر بوده و امیر تیمور گورگان را در شیراز ملاقات نموده چوں حافظ قرآن مجید بود حافظ تخلص نمود۔ گویند تفسیرے نیز بکلام الله نوشته و در بعضے غزلیات خود اشاره بحسن صوت و قرات و تفسیر خود کرده با جماعتے از فضلا و مشائخ آں عهد معاصر بوده مانند شاه نور الدین نعمت الله ولی سید محمود و عماد فقیه کرمانی و کمال خجندی بهر صورت مشربش عالی بوده در ولایت تحقیق و الی غزلیات شیرینش در مذاق هر فرقه دلنشین و گفتارش شور انگیز و نمکین۔ وقتے تا یزد مسافرت کرده و بوطن باز گشته تا دوام عمر معتکف بوده۔ در سنه ۷۹۱ھ بروضه رضوان شتافته۔ در خارج شهر شیراز مدفنش زیارت گاه ارباب نیاز است و بتدریج سلاطین در عمارت آں تکمیه فزوده اند۔ چوں دیوان حقائق بنیان وے بعد از وے جمع شده اشعار دیگراں را نیز دراں سهواً نگاشته اند و بعضے ازاں غزلیات از سلمان ساوجی ست که معاصر وے بود و بعضے از جماعت دیگر۔ و در نظر تتبع سخن شناس اشعار او خود مانند آفتاب در میان انجم ممیز ست و ممتاز۔ مولنا جامی فرموده اکثر اشعار حافظ لطیف

و مطبوع است و بعضے قریب به سر حدِ اعجاز رسیده - و غزلیاتِ وے نسبت به غزلیات دیگراں در سلاست و روانی حکمِ قصائدِ ظہیر دارد و نسبت به قصائدِ دیگراں - سلیقهٔ شعرِ وے نزدیک ست به سلیقهٔ طرازی قہستانی - اما در شعر طرازی غث و ثمین بسیار ست به خلاف اشعارِ وے چون بر شعر وے اثر تکلف ظاہر نیست - وے را لسان الغیب لقب کرده اند -

غزلیاتِ حافظ

ما نه یاراں چشم یاری داشتیم ... خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم
تا درختِ دوستی کے بر دہد ... حالیا رفتیم و تخمے کاشتیم
گفتگو آئین درویشی نبود ... ورنه با تو ماجرا ہا داشتیم
شیوهٔ چشمش فریب جنگ داشت ... ما غلط کردیم و صلح انگاشتیم
نکته ہا رفت و شکایت کس ندید ... جانبِ حرمت فرو نگذاشتیم
گلبنِ حسنت نه خود شد دلفریب ... ما دمِ ہمت برو بگماشتیم
چوں نہادی دل بہرِ دیگراں ... ما امید از وصلِ تو برداشتیم

گفت خود دادی بما دل حافظا
ما محصل بر کسے نه گماشتیم

ما دریں در نه پے حشمت و جاه آمده ایم ... از بدِ حادثه ایں جا به پناه آمده ایم
ره روِ منزلِ عشقیم و سر حدِ عدم ... تا باقلیمِ وجود ایں ہمه راه آمده ایم
سبزهٔ خطِ تو دیدیم و ز بستانِ بہشت ... به طلبگاریِ ایں مہر گیاه آمده ایم
بچنیں گنج که شد خازنِ او روحِ امین ... بگدائی بدرِ خانهٔ شاه آمده ایم

لنگرِ حلم تو اے کشتیِ توفیق کجاست ؟   که دریں بحرِ کرم غرق گناه آمده ایم
آبرو می رود اے ابرِ خطاپوش ببار   که بدیوانِ عمل نامه سیاه آمده ایم

حافظ ایں خرقهٔ پشمینه بینداز که ما
از پیِ قافله با آتش و آه آمده ایم

ایں چه شوریست که در دورِ قمر می بینم   همه آفاق پُر از فتنه و شر می بینم
ہر کسے روز بہی می طلبد از ایام   مشکل ایں ست که ہر روز بتر می بینم
ابلهاں را ہمه شربت ز گلاب و قند ست   قوت دانا ہمه از خونِ جگر می بینم
اسپ تازی شده مجروح بزیرِ پالاں   طوق زرّیں ہمه در گردنِ خر می بینم
دختراں را ہمه جنگ ست و جدل با مادر   پسراں را ہمه بد خواه پدر می بینم

پندِ حافظ بشنو خواجه برو نیکی کن
زانکه ایں پند به از دُرّ و گہر می بینم

برو اے طبیبم از سر که از سر خبر ندارم   بخدا رہا کنم جاں که ز جاں خبر ندارم
بعیادتم قدم نه که ز بے خودی شوم به   مے ناب نوش و ہم ده که غمِ دگر ندارم
غم اگر خوری ازیں پس نکنم ز غم خوری بس   نظرے بجز تو با کس نکنم دگر ندارم
ز زرت کنند زیور بزرت کشند در بر   منِ بے نوائے مضطر چه کنم که زر ندارم
دگرم مگو که خواہم که ز درگہت برانم   تو بر ایں و من برآنم که دل از تو بر ندارم
من اگرچه می پرستم مددے بدستم   مبرید دل ز دستم که دلِ دگر ندارم

دلِ حافظ ار بجوئی غمِ دل به تند خوئی
چه بگویمت ؟ بگوئی سرِ دردِ سر ندارم

ای قبای پادشاهی راست بر بالای تو　　تاج شاهی را فروغ از گوهر والای تو

آفتاب فتح را هر دم طلوعی می دهد　　از کلاه خسروی رخسار مه سیمای تو

جلوه گاه طایر اقبال گردد هر کجا　　سایه اندازد همای چتر گردون سای تو

از رسوم شرع و حکمت با هزاران اختلاف　　نکته هرگز نشد فوت از دل دانای تو

آب حیوانش ز منقار بلاغت می چکد　　طوطی خوش لهجه یعنی کلک شکرخای تو

گرچه خورشید فلک چشم و چراغ عالم است　　روشنائی بخش چشم اوست خاک پای تو

آنچه اسکندر طلب کرد و ندادش روزگار　　جرعه بود از زلال جام جان افزای تو

عرض حاجت در حریم حضرتت محتاج نیست　　راز کس مخفی نماند بر فروغ رای تو

خسروا پیرانه سر حافظ جوانی می کند
بر امید عفو جان بخش گنه فرسای تو

عید ست و موسم گل ساقی بیار باده　　هنگام گل که دیده ست؟ بی می قدح نهاده

زین زهد پارسائی بگرفت خاطر من　　ساقی پیاله ده تا دل شود گشاده

زاهد که دی نصیحت می کرد عاشقان را　　امروز دیدمش مست تقوی بباد داده

این یک دو روزه دیگر گل را غنیمتی دان　　گر عاشقی طرب کن با ساقیان ساده

در مجلس صبوحی دانی چه خوش نماید　　عکس عذار ساقی بر جام می فتاده

گل رفت ای حریفان! غافل چرا نشینید　　بی بانگ رود و چنگ و بی یار و جام باده

مطرب چو پرده سازد شاید اگر بخواند
از طرز شعر حافظ در بزم شاهزاده

ایکه در کشتن ما هیچ مدارا نکنی　　سود و سرمایه بسوزی و محابا نکنی

دردمندانِ غمت زہرِ ہلاہل نوشند — قصدِ ایں قوم خطر باشد ہین تا نکنی
رنجِ ما را کہ تواں برد بیک گوشۂ چشم — شرطِ انصاف نباشد کہ مداوا نکنی
دیدۂ ما کہ بامیدِ تو دریاست چرا — بہ تفرج گذری بر لبِ دریا نکنی
نقلِ ہر جور کہ از خلقِ کریمت گویند — قولِ صاحب غرضان ست تو آنہا نکنی
بر تو گر جلوہ کند شاہدِ ما اے زاہد! — از خدا جز مے و معشوق تمنا نکنی

حافظا سجدہ بہ محرابِ دو ابرویش کن
کہ دعائے ز سرِ صدق جز آنجا نکنی

رفتم بباغ تا کہ بچینم سحر گلے — آمد بگوش ناگہم آوازِ بلبلے
مسکیں چو من بعشقِ گلے گشتہ مبتلا — واندر چمن فگندہ بفریاد غلغلے
می گشتم اندراں چمن و باغ دمبدم — می کردم اندراں گل و بلبل تاملے
چوں کرد در دلم اثر آوازِ عندلیب — گشتم چناں کہ ہیچ نماندم تحملے
بس گل شگفتہ میشود ایں باغ را ولے — کس بے بلائے خار نچیدست ازو گلے
گل یارِ خار گشتہ و بلبل قرینِ عشق — آں را تغیرے و نہ ایں را تبدلے

حافظ مدار امیدِ فرح از مدارِ چرخ
دارد ہزار عیب و ندارد تفضلے

دردم از یار ست و درماں نیز ہم — دل فدائے او شد و جاں نیز ہم
آنکہ می گویند آں بہتر ز حسن — یارِ ما ایں دارد و آں نیز ہم
ہر دو عالم یک فروغِ روئے اوست — گفتمت پیدا و پنہاں نیز ہم
داستاں در پردہ می گویم ولے — گفتہ خواہد شد بدستاں نیز ہم

یار باز اکنوں بہ قصدِ جانِ ما / عہد را بشکست و پیماں نیز ہم
خونِ ما آں نرگسِ مستانہ ریخت / واں سرِ زلفِ پریشاں نیز ہم
اعتمادے نیست بر کارِ جہاں / بلکہ بر گردونِ گرداں نیز ہم
چوں سر آید دولتِ شبہاے وصل / بگذرد ایامِ ہجراں نیز ہم

محتسب داند کہ حافظ می خورد
و آصفِ ملکِ سلیماں نیز ہم

عمر را غنیمت داں آں قدر کہ بتوانی / حاصلِ حیات اے جاں یکدم ست تا دانی
زاہد از رندی دم مزن کہ نتواں گفت / با طبیبِ نامحرم حالِ دردِ پنہانی
کام بخشیِ دوراں عمر در عوض دارد / جہد کن کہ از عشرت کامِ خویش بستانی
یوسفِ عزیزم رفت اے برادراں رحمے / کز غمش عجب دیدم حالِ پیرِ کنعانی
پندِ عاشقاں بشنو وز طرب بتا باز آ / کایں ہمہ نمی ارزد شغلِ عالمِ فانی
زاہدِ پشیماں را شوقِ بادہ در جان ست / عاقلاں مکن کارے کآورد پشیمانی
باغباں چو من زینجا بگذرم حرامت باد / گر بجاے من سروے غیرِ دوست بنشانی

جمع کن باحسانے حافظِ پریشاں را
اے شکنجِ گیسویت مجمعِ پریشانی

سحرم ہاتفِ مے خانہ بدولت خواہی / گفت باز آے کہ دیرینہ ایں درگاہی
ہمچو جم جرعۂ مے کش کہ ز سرِ ملکوت / پرتوِ جامِ جہاں بیں دہدت آگاہی
با گدایانِ درِ میکدہ اے سالکِ راہ / با ادب باش کہ از سرِ خدا آگاہی
بر درِ میکدہ رنداں قلندر باشند / کہ ستانند و دہند افسرِ شاہنشاہی

خشتِ زیرِ سر و بر تارکِ هفت اختر پاے — دستِ قدرت نگر و منصبِ صاحب جاهی
اگر سلطنتِ فقر ببخشند اے دل! — کمترین ملکِ تو از ماه بود تا ماهی
قطعِ ایں مرحله بے همرهی خضر مکن — ظلمات است بترس از خطرِ گمراهی
سر ما و درِ مے خانه که طرفِ بامش — به فلک بر شده دیوار بایں کوتاهی
تو درِ فقر ندانی زدن از دست مده — مسندِ خواجگی و مجلسِ توران شاهی
اے سکندر بنشین و غمِ بیهوده مخور — که نه بخشند ترا آبِ حیات از شاهی

حافظِ خام طمع شرمے ازیں قصه بدار
عملت چیست که مزدش دو جهاں میخواهی

تذکرهٔ امیر خسرو دهلوی

امیر خسرو از الوس لاچین بوده و پدرش بر سرداری الوس سرفرازی داشت موطنش شهر کش (ترکستان) بود۔ از فتنهٔ چنگیزی وطن گذاشته روبسوے ہندوستاں نهاده بدربار سلطان محمد تغلق رسیده بر منصبِ جلیل ممتاز گشت۔
امیر خسرو در سال شش صد و پنج هجری بوجود آمد۔ هفت ساله بود که سایه پدری از سرش برخاست۔ به هشت سالگی مادرش پیش حضرت خواجه نظام الدین برد در پاے ایشاں انداخته ۔ و از جهت تبرک و تیمن مریدِ ایشاں گردانید۔ امیر خسرو به هنگام طفلی طبعِ موزوں داشت و بجاے خواندن و نوشتن شعر موزوں می کرد۔ سخنانیکه در ایام طفلی گفته مجموعه آنها را به تحفة الصغر موسوم کرده۔
در پانزده و بست سالگی از اکتساب علوم و فنون فارغ گشت اولاً خدمتِ کشلو خاں برادر غیاث الدین بلبن اختیار کرد۔

امیر خسرو با آنکہ عالم و فاضل و شاعر و معتی بود در علم موسیقی ہم ید طولے داشت طبعش خیلے مادہ ایجاد و اختراع داشت ۔ بہر فن کہ رو آوردہ چیزے دراں اختراع و ابداع نمودہ شمارۂ ابیاتش بچند لک رسیدہ ۔ دربعاشاعر ابیات کثیر داشت امابا ذ۔ امیر خسرو بہ شانزدہم شوال بہ سال ہفت صد و پانزدہ ہجری وفات یافت۔

غزلیات امیر خسروؒ

امیر خسرو در غزل تتبع شیخ سعدی نمودہ۔ بل در واقعہ گوئی گو از سعدی ہم ربودہ و اساس آں را بلند ساختہ و برائے غزل بحور کوچک و شگفتہ اختیار کردہ و الفاظ سادہ و بے تکلف و نرم و نیاز آمیز آوردہ گفتگوے یومیہ و سخنان عمومیہ را آنچناں وسعت دادہ کہ غزل را بمرتبۂ مکالمہ رسانید بقول مولانا جامی غزلہائے وے بواسطۂ معانی آشنا کہ ارباب عشق و محبت بحسب ذوق و وجدان خود در آنہا می یابند ۔ مقبول ہمہ کس افتادہ۔

دلم در عاشقی آوارہ شد آوارہ تر بادا
تنم از بیدلی بیچارہ شد بیچارہ تر بادا

بتاراج اسیراں زلفِ تو عیار می دارد
بخون ریزِ غریباں چشم تو عیارہ تر بادا

رخت تازہ است بہر مردنِ خود تازہ تر خواہم
دلت خارہ است بہر کشتنِ من خارہ تر بادا

گرائے زاہد دعائے خیر میگوئی مرا ایں گو
کہ آں آوارۂ کوئے بتاں آوارہ تر بادا

دلِ من پارہ گشت از غم نہ زانگونہ کہ بر گردد
اگر جاناں بدیں شاد است یارب پارہ تر بادا

ہمہ گویند کز خونخوارِیش خلقے بجاں آمد
من ایں گویم کہ بہر جانِ من خونخوارتر بادا

چو با تر دامنی خو کرد خسرو با دو چشمِ تر
بآبِ چشم مژگاں دامنش ہموارہ تر بادا

هر کس آنجا که مے و شاهد و گلشن آنجاست — من هم آنجا که دلِ سوخته من آنجاست

هر شب اے غم بچه رسی در طلبِ دل اینجا — آخر آں سوختهٔ سوخته خرمن آنجاست

سرِ محراب ندارم من و کوئیت پس ازیں — که بت و بتکده و گبر و برهمن آنجاست

گم شده جاں بشبِ تیره و چشمِ بد خفته — هم براں بام که اینک مه روشن آنجاست

گفتی اے دوست که بگریز و بپرجاں زیں کو — چوں گریزم که گروگان دلِ دشمن آنجاست

شب نه گنجیدم در جامه که گفت از تو صبا — که منم جان عزیزی و مرا تن آنجاست

مانده در نالهٔ اندر غم خسرو از آنکه
بلبل اینجاست ولیکن گل و سوسن آنجاست

در سینه دارم کوه غم داند اگر یار ایں قدر — شاید که نه پسندد دلش بر خاطرِ یار ایں قدر

بیچاره گشته دست شد آخر چه کم گردد ز تو — گر باز گوئی اے صبا در حضرتِ یار ایں قدر

گه بهر چوں تو کعبهٔ عمرے بدیده ره روم — هم سهل باشد جان من آخر تو کار ایں قدر

گرچه دلم خون شد ز تو نے از تو می رنجم ولے — بودست مارا دیدنی از چشم خونبار ایں قدر

از دیده زیرِ پاے تو صد ره فشاندم لعل و در — روزے نگفتی اے گدا بست از تو بسیار ایں قدر

با آنکه زارم می کشی دشوار می ناید مرا — انگشت ملامت می کند بر ماست دشوار ایں قدر

دریوزه دارم خنده زاں نقل دانِ پر نمک — مرهم بکن بهرِ خدا بر جان افگار ایں قدر

نالهٔ که خسرو می کند شب از فراقِ روے تو
کم نالد اندر فصلِ گل بلبل بگلزار ایں قدر

بچه کار آیدم آں دل که نه در کار تو آید — گل دراں دیده هزاراں که نه بر خارِ تو آید

نیست افسوس اگر چرخ بسوزد دلها — لائقِ سوختن است انچه نه در کارِ تو آید

گر بہ تنہا تہِ دیوارِ تو ریزم کہ گر افتد
بر من افتد کہ نہ غیرے تہِ دیوارِ تو آید

آنچہ من دیدم ازاں غمزۂ بے مہرِ تو یارب
پیش آں غمزۂ خونریز جگر خوارِ تو آید

مشت سنگ زناں بر سر و بر دیدۂ عاشق
باچناں کوکب چوں بر سرِ بازارِ تو آید

جاں چو بگریخت ز تلخیِ فراقِ تو مباش
کہ بدریوزۂ لبہائے شکر بارِ تو آید

جاں خراشی ست شغبہائے خراشیدۂ خسرو
ما نخواہیم کہ ایں مرغ بہ گلزارِ تو آید

دو چشمت کہ تیرِ بلا می زند
چنیں تیر بر ما چرا می زند؟

کماں جانبِ دیگرے می کشد
ولے تیر بر جانِ ما می زند

زہے غمزہ کز شوخی و چابکی
کجا می نماید؟ کجا می زند؟

دو زلفِ تو از پستیِ روئے تو
شبِ تیرہ را از قفا می زند

بہ ہنگامِ رفتارِ بالائے تو
تگِ کبک را زاغ پا می زند

چو بوئے ترا در چمن می برد
نسیمِ بہار از صبا می زند

نوا می زند بلبل از راہِ عشق
ولے راہ ایں بے نوا می زند

مریضِ تپ خسرو ہمیں غم بس است
کہ آتش دریں مبتلا می زند

آں کیست کہ می آید صد لشکرِ دل با او
درویش جمالش ہا سلطانِ دل ما با او

بے صبح شبے خواہم کو را غمِ دل گویم
من گویم و او خندد تنہا من و تنہا او

مہتاب چہ خوش بودے گر بودے من تنہا
لب بر لب و رو بر رو او با من و من با او

رستم بخیالِ خود با او و او با من
یارب چہ خیال است ایں؟ اینجا من و آنجا او

گویند چرا آخر دیوانگیست جو شد دیوانہ چرا نبوم؟ ماہ من شیدا او
من خسرو و او زیبا یارب! کہ چہ خوش حل ست ایں ما؟
دیباچہ دلہا کن ۔ آئینۂ جانہا او

چہ بلاست از دو چشمش نظرِ بناز کردن مژہ را گشاد دادن در فتنہ باز کردن
چو کمال صنع بچوں زجمال آست پیدا نتواں حدیث حقیقت ز رہ مجاز کردن
ہمہ خواب مردماں شد بدو دیدہ تیغ یارب زنجات گشت شیریں حرکات ناز کردن
چہ خوش است با تو خلوت کہ دہد سر سنگ نعیم نین زخراش دل گواہی بزبان راز کردن
تو بخسپ خوش کہ ما را ز غمش بہ چہ شمع چو شد ہمہ روز زندہ بودن ہمہ شب گداز کردن
بجفات دل نہادم بکن انچہ می توانی چہ کنم نمی توانم ز تو احتراز کردن
بہوس فدا کنم جاں بدرت کہ نیست عاری پسر سبکتگیں را ہوس ایاز کردن
صف عاشقاں ست اینجا مده آفتیہ رحمت کہ بشہر بت پرستاں نتواں نماز کردن
چہ بود مثال خسرو کہ کند نثار جاناں
گمسے چہ طعمہ راند بدہان باز کردن

در عشق باز خود را دیوانہ کردم از سر یارب فرو مباد ایں سے کہ خوردم از سر
سر بہر خاک گشتن پیش درش نہادم چہ جائے آنکہ یاراں رہ بند کردم از سر
خواہم شد امشب آنسو می بایدم ازاں رہ اے گریہ سرخ گرداں رخسارہ زردم از سر
جانا! بہار حسنت آغاز سبزہ دارد شد وقت آنکہ اکنوں دیوانہ گردم از سر
ذرہ جدا جدا شد در بند ہجر ما یار عشق و بلا ازیں پس یاز نہ نردم از سر
مطرب بنوک زخمہ بشگافت سینۂ من بخراش ریش کہنہ کن تازہ دردم از سر
وقت آنکہ بود خسرو منکر ز شاہد و بت
اے دل گواہ باشی کا قرار کردم از سر

غزلیات جامی

غزل جامی ہر رنگ سعدی و خسرو و حافظ دارد لاجرم ہم پایہ ایشاں مطبوع و مقبول خاص و عام افتادہ و کمال فصاحت و ملاحت و لطافت شہرت تام دارد۔

کاش ویراں شود از سیل فنا خانۂ ما
تا کشد گنج بقا رخت بویرانۂ ما

چرخ فیروزہ کہ بینی شفق گلگونش
دُرد آلودہ سفالیست ز خمخانۂ ما

باد پیمان مے اے زاہد پیمان شکن
دور باد آفت زہد تو ز پیمانۂ ما

طرفہ حالیکہ بیک حرف زباں بکشادیم
قاف تا قاف جہاں پر شد از افسانۂ ما

شیوۂ زہد بہ رنداں چہ فروشیم کہ نیست
نرخ یک جرعۂ مے سجدۂ صد دانۂ ما

سایۂ رحمتی اے شمع چگل کافتادہ است
بال و پر سوختہ در پائے تو پروانۂ ما

جامی ایں نافہ کشائی ز کہ آموختۂ
کہ معطر شد از انفاس تو کاشانۂ ما

طرف باغ و لب جوے و لب جام است اینجا
ساقیا خیز کہ پرہیز حرام است اینجا

شیخ در صومعہ گر مست شد از ذوق سماع
من و میخانہ کہ ایں حال مدام است اینجا

لب شہادی بلب جام ندانم من مست
کہ لب لعل تو یا بادہ کدام ست اینجا

بستۂ حلقۂ زلف تو نہ تنہا دل ماست
ہر کجا مرغ دلے بستۂ دام ست اینجا

مے کشی تیغ کہ سازی دل ما را بد و نیم
تیغ بگذار کہ یک غمزہ تمام ست اینجا

پیش ارباب خرد شرح مکن مشکل عشق
نکتۂ خاص مگو مجلس عام ست اینجا

جامی از بوے تو شد مست نہ مے دیدہ نہ جام
بزم عشق ست چہ جائے مے و جام ست اینجا

ساقی بیا کہ دور فلک شد بکام ما
خورشید شد فروغ دہ از عکس جام ما

گلگوں مے درآر بمیدان کنوں کہ ہست — رخش سپہر و توسن ایام رام ما
آں ترک را بیکدو قدح مست کن چناں — کز گردش زمانہ کشد انتقام ما
آورد آب رفتہ بجو باغ حسن را — سرو بلند قامت طوبی خرام ما
طاؤس وار طوطی جاں جلوہ می کند — از منظر ایں ہمائے کہ آمد بدام ما
گاہے مے شبانہ دگہ بادۂ صبوح — بنگر وظیفۂ سحر و وردِ شام ما

جامی بوصف آں لب شیریں شکر شکست
خامش مباد طوطیِ شکّر کلام ما

اے ترک شوخ ایں ہمہ ناز و عتاب چیست؟ — با دل شکستگاں ستم بے حساب چیست؟
دارم تعلّلے بتو آہستہ راں سمند — اے سنگدل ابر غم منت ایں شتاب چیست؟
گفتی شبے بخواب تو آیم ولے چہ سود؟ — چوں من بعمر خویش ندیدم کہ خواب چیست؟
از مدرسہ بکعبہ روم یا بمیکدہ — اے پیر رہ بگو کہ طریق صواب چیست؟
گر من نہ غرق آتش و آبم ز عشق تو — ایں سینۂ پر آتش و چشم پر آب چیست؟
بے تو ز ضعف قوّتِ جنبیدنم نماند — در حیرتم کہ در دلم ایں اضطراب چیست

جامی چہ لاف می زنی از پاک دامنی
بر خرقۂ تو ایں ہمہ داغ شراب چیست؟

در کنج غم نشستہ ام خرسند با خیالت — من کیستم کہ باشم شائستۂ وصالت
تیغم بفرق راندی از فرقتم رہاندی — جاں باد دست مزدت تن باد پایمالت
دور از لب تو مردم بلب تشنہ جاں سپردم — ہرگز نخوردم آبے از چشمۂ زلالت
بودن بکنج فرقت باصد ملال و حسرت — بہ زانکہ با تو باشم و ز من بود ملالت
تیغے بگیر و ہر دم زخمے بزن کہ کردم — ہم جانِ خود فدایت ہم خونِ خود حلالت
جامی خموش کم شو از گفتگو چہ شد تو — ذوقِ غزل سرائی از ذوق آں غزالت

جاں بخشد باز لب کشته را زانگه بحل فرماں دهد
خونخواری آں شوخ بیں کز بهر کشتن جاں دهد

خاکم بسی فرسودگی یابد در میدان او
باشد سمند خویش را روزے براں جولاں دهد

جانم فدای ساقی کو آشکارا می خورد
آنگه که در یار رسد خونابه پنهاں دهد

گر سایه بر خاره افگند آں گلعذار غنچه لب
آں خاره شاخ گل شود بر غنچه خنداں دهد

هر تیر کاں شوخ افگند در سینه با صد دق دل
کارش بجز جاں کی دهد بر کشته کو صد پیکاں دهد

چوں دست ندهد وصل او دور از رقیب تند خو
آں به که عاشق خویش را خو با غم هجراں دهد

گردے شد از راهش زیاں در چشم جامی ایں زماں
آرد بدامن با گهر از دیده تا تاواں دهد

زد سحر طائر قدسم ز سر سدره صفیر
که دریں دامگه حادثه آرام مگیر

قدسیاں بهر تو آراسته عشرتگه انس
تو دریں غمکده چوں غمزدگاں مانده اسیر

دو کماں دار میان تو و مقصود رهست
خویش را بهر چه انداخته در ره چو تیر

بگسل از دل بر از جاں که گریزست از آں
دل براں شاهد دل نه که از وهست گزیر

هیچ جا نیست که عکس رخ او پیدا نیست
جرم آئینه بود گر نبود عکس پذیر

خم دیرینه مے پیر منست اے ساقی
هر دم فیض دگر می رسد از باطن پیر

باده لعل بده غصه ایام ز دل
مدعی گر برود گو برو از غصه بمیر

زیر ایں پرده زنگار کسے محرم نیست
پرده بکشا ز رخ پرده نشیناں ضمیر

جامی آں راز که در پرده معنی بنهفت
نے کلک تو ادا کرد بالحان صفیر

———— ✲ ————

Title
Author
Accession No.
Call No. 8

ORROWER'S NO.	ISSUE DATE	BORROWER'S NO.	ISSUE DATE